

Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІ
КОКШЕТАУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. Ш. УАЛИХАНОВА
SH.UALIKHANOV KOKSHETAU UNIVERSITY

«ШОҚАН ОҚУЛАРЫ-25» тақырыбында **«Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан ғылымы. Жетістіктер және даму болашағы»** тақырыбында Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ
21 сәуір

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции,
«ШОҚАН ОҚУЛАРЫ-25» на тему **«Наука Казахстана за годы Независимости. Достижения и перспективы развития»**, посвященную 30-летию Независимости Республики Казахстан
21 апреля

MATERIALS
of the International practical science conference
«SHOQAN OQULARY - 25» on the topic **«Science of Kazakhstan for the years of Independence. Achievements and prospects of development»**, dedicated to the 30th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan
April 21

Көкшетау, 2021

**Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІ
КОКШЕТАУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. Ш. УАЛИХАНОВА
SH.UALIKHANOV KOKSHETAU UNIVERSITY**

**«ШОҚАН ОҚУЛАРЫ-25» тақырыбында «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан ғылымы.
Жетістіктер және даму болашағы» тақырыбында Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің
30 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ
21 сәуір**

**МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции,
«ШОҚАН ОҚУЛАРЫ-25» на тему «Наука Казахстана за годы Независимости. Достижения и
перспективы развития», посвященную 30-летию Независимости Республики Казахстан
21 апреля**

**MATERIALS
of the International practical science conference
«SHOQAN OQULARY - 25» on the topic «Science of Kazakhstan for the years of Independence.
Achievements and prospects of development», dedicated to the 30th anniversary of Independence
of the Republic of Kazakhstan
April 21**

Том 1

Көкшетау, 2021

УДК 001
ББК 72
Х 17

Халықаралық ғылыми-практикалық конференция, «ШОҚАН ОҚУЛАРЫ-25», «Қазақстан ғылымы Тәуелсіздік жылдарында. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған» Жетістіктер мен даму перспективалары», Қазақстан, Кокшетау, 2021. Т. 1.

Сборник материалов международной научно-практической конференции, «ШОҚАН ОҚУЛАРЫ-25» на тему «Наука Казахстана за годы Независимости. Достижения и перспективы развития», посвященную 30-летию Независимости Республики Казахстан, Казахстан, Кокшетау, 2021. Т.1.

Materials of the International practical science conference «SHOQAN OQULARY - 25» on the topic «Science of Kazakhstan for the years of Independence. Achievements and prospects of development», dedicated to the 30th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan. Kokshetau, 2021. T.1.

ISBN 978-601-261-483-1

T.1.-2020.-214 б.

ISBN 978-601-261-484-8(1)

Бұл басылымға «ШОҚАН ОҚУЛАРЫ - 25» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының «Қазақстан ғылымы тәуелсіздік жылдарында. Жетістіктер мен даму болашағы» тақырыбында Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған. Олар көптеген жұмысшыларға, университет оқытушыларына, докторанттар мен магистранттарға арналған әр түрлі ғылым салаларының мәселелерін көрсетеді.

В настоящее издание вошли материалы международной научно-практической конференции «ШОҚАН ОҚУЛАРЫ-25» на тему «Наука Казахстана за годы Независимости. Достижения и перспективы развития», посвященную 30-летию Независимости Республики Казахстан. Они отражают проблемы различных отраслей науки, рассчитанные на широкий круг работников, преподавателей ВУЗов, PhD докторантов и магистрантов.

УДК 001
ББК 72

СЕКЦИЯЛАР:

«Гуманитарлық ғылымдар, тарих» секциясы.
«Гуманитарлық ғылымдар, тілдер мен әдебиет» секциясы
«Педагогика, әлеуметтік, ғылымдар» секциясы
«Жаратылыстану ғылымдар» секциясы
«Қызметтер, бизнес, менеджмент және құқық, ауыл шаруашылығы ғылымдар» секциясы.
«Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен техникалық ғылым» секциясы
«Денсаулық сақтау» секциясы.

СЕКЦИИ:

Секция «Гуманитарные науки, История»
Секция «Гуманитарные науки, языки и литература»
Секция «Педагогика, социальные, науки»
Секция «Естественные науки»
Секция «Услуги, Бизнес, управление и право Сельскохозяйственные науки»
Секция «Информационно-коммуникационные технологии и технические науки»
Секция «Здравоохранение»

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Сырлыбаев М.К. - Ректор Кокшетауского университета им.Ш.Уалиханова.
Жакупова А.Д. – Проректор по научной работе и международным связям.
Байтук Ғ.С.- Проректор по социально-культурному развитию
Бексеитова А.Т.-Декан факультета истории, юриспруденция, искусства и спорта.
Исмагулова А.Е.-Декан факультета филологии-педагогически.
Хамитова А.С. -.Декан факультета естественных наук.
Искаков А.Ж. -Директор АТИ им. С. Садвакасова.
Байдалин М.Е. –Руководитель ДН и МС
Герфанова Э.Ф. –Руководитель ОМС
Макенова Л.С. - Руководитель редакционно-издательского отдела
Звольский В.А.-Руководитель службы компьютерных технологий и телекоммуникаций
Досумова А.Д – Руководитель ДФ.
Баймаганбетова Р.С. -руководитель планово экономического отдела

ISBN 978-601-261-483-1

ISBN 978-601-261-484-8 (1)

© Ш.Уәлиханов атындағы
Кокшетау университеті, 2021

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті конференцияға қатысушы қауым!

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі және Ақмола облысы әкімшілігінің қолдауымен Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінде өткелі жатқан Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 - жылдығына арналған "Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан ғылымы. Жетістіктер мен даму перспективалары" тақырыбында "Шоқан оқулары-25" атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясына қош келдіңіздер!

Тәуелсіздік – ең басты құндылығымыз. Тәуелсіздік – мемлекеттігіміздің алтын діңгегі, дербестігіміздің берік негізі. Тарихы бай, тамыры терең Қазақ елі үшін бұдан асқан қастерлі ұғым жоқ. Сондықтан бабалар аңсаған Тәуелсіздіктің қадірін жан-жүрегімізбен сезінеміз.

Бүгінгі 21 сәуір "Шоқан оқулары-25" атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы университетіміздің барлық азаматтары үшін орны ерекше мереке деп білеміз. Сонау тәуелсіздіктің алғашқы кезеңі, 1994 жылы Шоқан бабамызға арналған осынау маңызды да алқалы жиынның негізін қалап, қолдап көзін ашып берген жыл сайын конференциямызды ұйтқысы болып, осындай жүрекжарды қуанышқа толы күндерде ортамызда сөз бастайтын белгілі ғалым профессор, тарих ғылымдарының докторы, ұлағатты ұстаз Әбуев Қадіржан Қабиденұлының есімі елімізге ғана емес, алыс-жақын шетелдерде де кеңінен танымал. Қадіржан Қабиденұлы тарих ғылымдарының дамуына сүбелі үлес қосқан тұлғалардың бірі әрі бірегейі еді. Ортамызда орны толмас із қалдырып ойсырап қалғанын үнсіздікпен еске аламыз. Қадекеннің ғылым мұрасы өшпек емес.

Егемендік – әр халыққа бұйыра бермейтін баға жетпес бақыт. Тәуелсіздіктің осынау мерей тойына орай өтіп жатқан "Шоқан оқулары-25" атты дәстүрлі халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының аясында оқу ордамыздың қабырғасында отандық және халықаралық сайыстарда оқу, іздену, өнер саласында ерекше қолтаңбалары бар, келешектің кемел білім нәрімен сусындап отырған студенттер, магистранттар және болашақ білімді ғылыми-педагогикалық маман болатын PhD докторанттар, белгілі танымал ғалымдар және білікті ұстаздар шеберлігін көрсетуде.

Еліміздегі қауіпсіздік шараларын сақтап, онлайн форматта өткізіліп отырған осы халықаралық ғылыми-тәжірибелік жиынға әлемнің бірнеше мемлекеттерінен, атап айтқанда Қытай, Болгария, Түркіменстан, Ресей, Татарстан, Башқұртстан, Хакасия, елдерінің өкілдері мен еліміздің беделді ғалымдарының қатысуы - ұлт мақтанышы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановқа, оның бай мұрасы мен даналығына деген қызығушылықтың жылдан-жылға артып келе жатқанын көрсетеді.

Сонымен қатар отанымыздың барлық өңірлерінен 260-тан астам баяндама түсіп, сарапталып жарияланып отыр.

Қорыта айтқанда «Еліміздің еңсесі биік, туымыздың тұғыры берік, тәуелсіздігіміз мәңгі болғай! Біздің мақсат-мұратымыз - білім, ғылым, өнер жолында қанаттары серпіліп келе жатқан шәкірттерді тәрбиелеу, даңғыл жол ашу.

Конференция жұмысына жемісті еңбек тілеймін!

***Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің
ректоры Сырлыбаев Марат Кәдірұлы***

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР ПЛЕНАРНЫЕ ДОКЛАДЫ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ АГРОХИМИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ ЗЕМЕЛЬ И ПЛОДОРОДИЯ ПОЧВЫ.

Ж.С. Алманова, доктор PhD
НАО "КАТУ им. С.Сейфуллина"

В развитии агропромышленного комплекса одно из перспективных и важных направление отводится геоинформационным системам (ГИС).

Для эффективного развития аграрного производства необходимо внедрение высокоэффективных технологий сбора и обработки информации. Как свидетельствует мировой опыт, информационные технологии могут оказать существенную помощь при решении многочисленных задач, связанных с планированием, прогнозом, анализом и моделированием сельскохозяйственных процессов. В связи с тем, что информация здесь, как правило, пространственная привязана, наиболее эффективным представляется применение геоинформационных систем (ГИС).

ГИС-технологии активно применяются при проведении почвенно-ландшафтного картографирования, агрохимического мониторинга почв, изучение спектральных почвенных характеристик и др.

На сегодняшний день стремительно развиваются цифровые технологии в агропромышленном комплексе, которые позволяют детально оценить ситуацию каждого поля по агрохимическому состоянию и плодородию почвы.

Для широкого внедрения ГИС-технологий при оценке плодородия земель в производство необходимо уметь специалистам создавать электронные карты полей, проводить почвенно-ландшафтное картографирование и агрохимический мониторинг, уметь разрабатывать электронные карты плодородия почв, электронные карты-задания для дифференцированного посева, внесения удобрений и пестицидов, использовать навигационные системы для мониторинга техники и параллельного вождения, работать с бортовыми компьютерами различных агрегатов и машин.

Известно, что агрохимический анализ почвы позволяет более рационально и экономно подходить к использованию удобрений, сводить к минимуму негативное влияние удобрений на окружающую среду, благоприятно сказываться на уровне почвенного плодородия в последующие годы. На сегодняшний день в Казахстане для выравнивания пестроты почвенного покрова используют дифференцированный к анализу почвы внесению удобрений.

Как показывает опыт стран, где ГИС-технологии внедряют достаточно давно, рекомендации по дифференцированному применению удобрений основаны на целесообразности учета внутрипольной пестроты почвенного плодородия. Необходимо проводить точный отбор проб, точный агрохимический анализ, точное цифровое картирование и составление рекомендаций, детальное дифференцированное внесение удобрений с координатной привязкой.

Основная цель дифференцированного внесения удобрений - выравнивание пространственной пестроты плодородия почв:

- постепенное доведение уровня содержания элементов до оптимального, выравнивание пестроты почвенного плодородия;

- дифференцированное внесение норм удобрений на планируемый урожай или прибавку урожая;
- дальнейшее внесение рекомендуемых норм внесения удобрений на которые рассчитываются субсидии.

С 2018 года Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина с использованием ГИС-технологий проводит обследования почвы по содержанию агрохимических, физико-химических и химических показателей в разных почвенно-климатических зонах Казахстана для различных хозяйств.

На подготовительном этапе проводится:

- подбор почвенных материалов и обработка информации, сканирование авторских карт и отработанных фото планшетов;
- создание авторской персональной ГИС базы с соответствующей системой координат;
- привязка растровых материалов, авторской почвенной карты и фотопланшетов к системе координат персональной ГИС базы данных.

Для проведения агрохимического обследования проводится оцифровка полей в программе ArcGis и в «GIS Panorama», создается электронная агрохимическая сетка (рис.1).

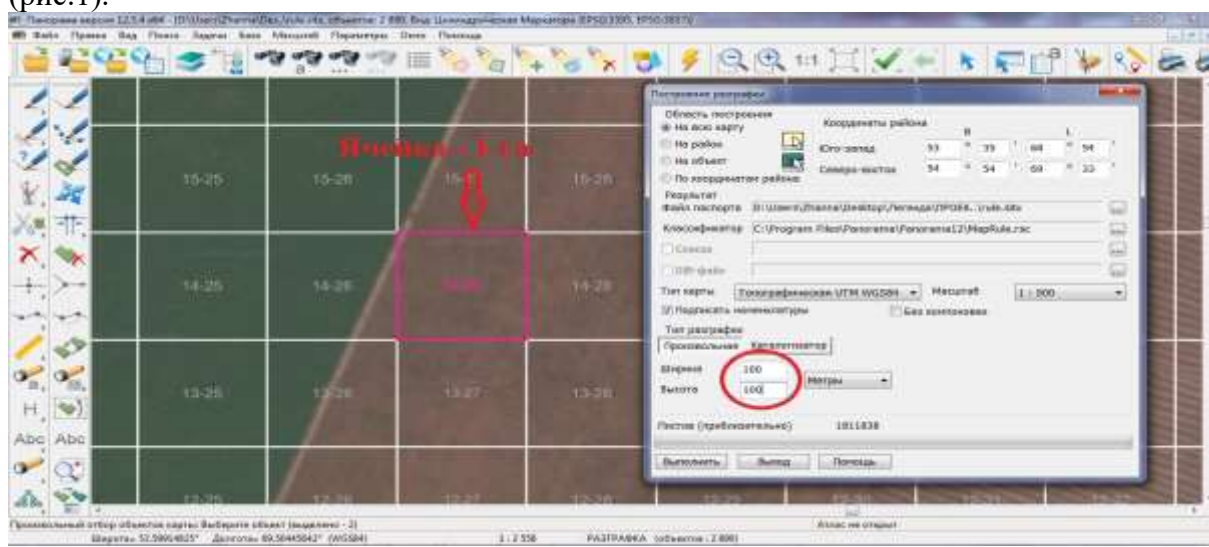

Рис. 1 – Нанесение гектарной сетки отбора в программе «GIS Panorama», 2018г.

Способ отбора смешанных почвенно-агрохимических образцов - маршрутный ход по оси участка (рис.2 и рис.3). Каждая проба составляется из 10-20 точечных проб, взятых тростевым буром с глубины 0-25 см. Масса объединенной пробы – 400-500 г. Каждая точка отбирается с помощью GPS – приемника и имеет координатную привязку.

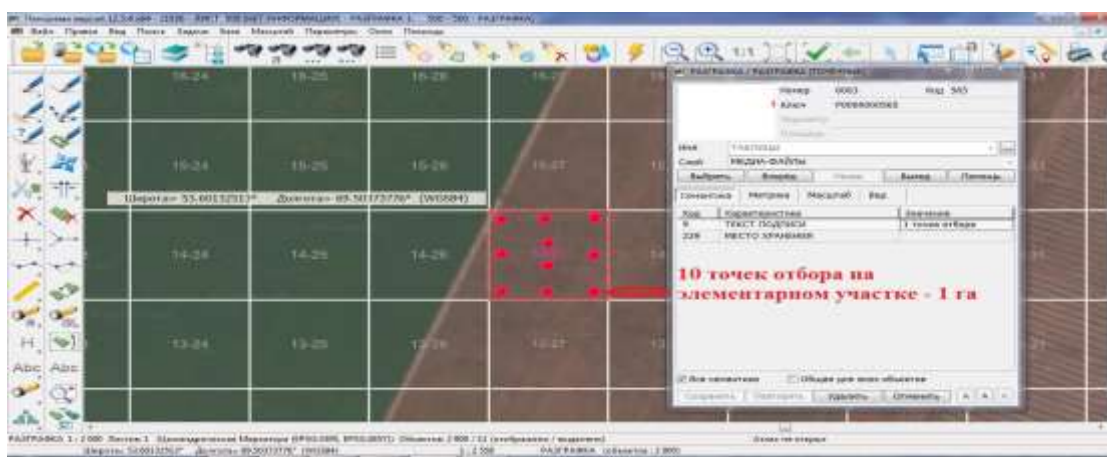

Рис.2 – Отбор 10 точек на одном элементарном участке – 1 га.

Отбор почвенных образцов проводится тростевым буром и автоматизированным пробоотборником по точкам, привязанным к системам координат, с помощью GPS-приемников.

Рис. 3 – Гектарная сетка отбора почвенно-агрохимических образцов

По результатам обследования составляются электронные агрохимические картограммы содержания основных питательных веществ в программе «GIS Panorama» (рис.4).

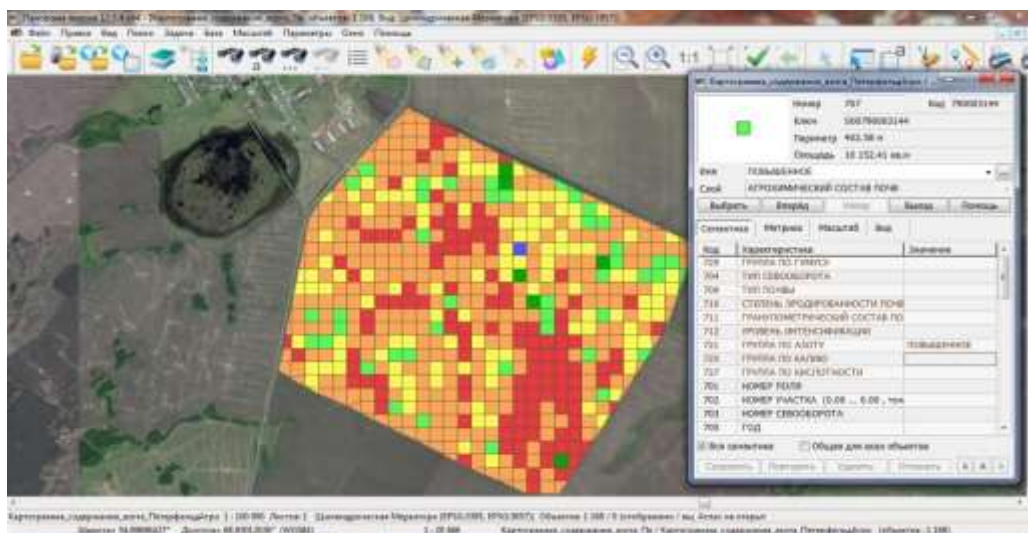

Рис. 4 – Составление картограммы в программе «GIS Panorama», 2018г.

Для этого результаты исследования почвенных проб по участкам поля в агрохимической лаборатории заносятся в программу «GIS Panorama» или ArcGis (рис.5-10), которая рассчитывает и строит электронную карту содержания того или иного элемента на данном поле. По этой карте можно определить координаты участков поля с недостаточным или избыточным содержанием конкретного элемента.

При обобщении результатов обследования с использованием ПК проводится автоматизированное ранжирование площадей почв с различным содержанием агрохимических показателей.

Картограмма содержания подкисляющей среды ТОО "Астын-STEM", Тайыншинский район, Северо-Казахстанская область. Поле №10

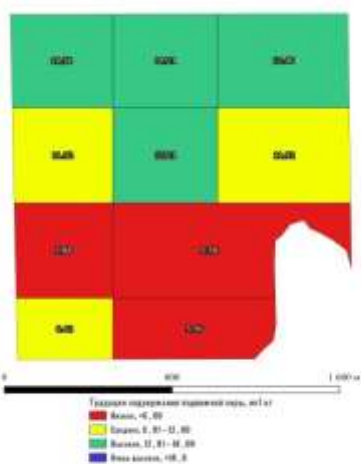

Рис.5 Электронная картограмма по содержанию серы (программа ArcGis) 2020г.

Картограмма pH почвенной среды ТОО "Астын-STEM", Тайыншинский район, Северо-Казахстанская область. Поле №10

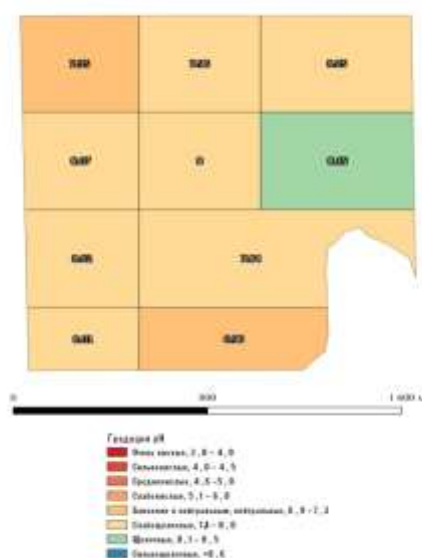

Рис.7 Электронная картограмма pH-среды (программа ArcGis)-2020г.

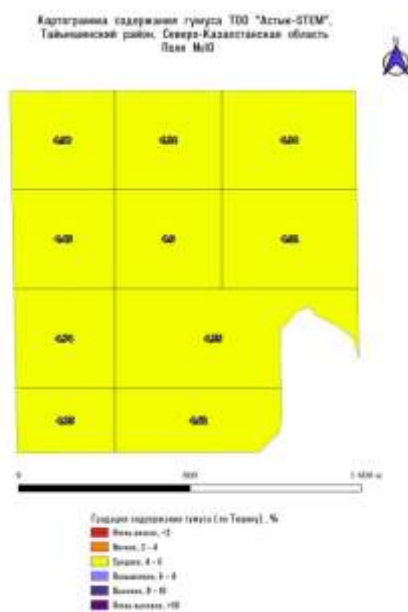

Рис.9 - Электронная картограмма по содержанию гумуса (программа ArcGis) -2020г.

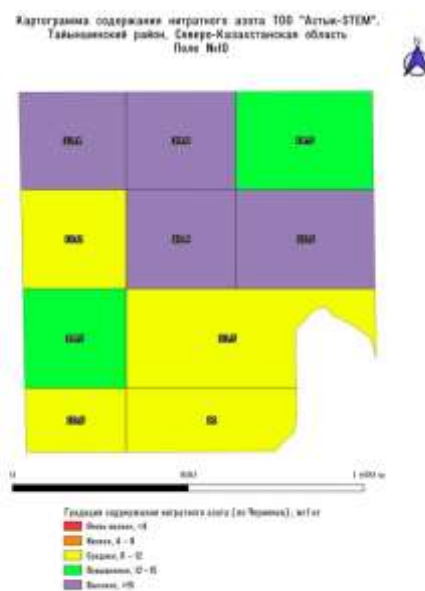

Рис.8 Электронная картограмма по содержанию нитратного азота (программа ArcGis)-2020г.

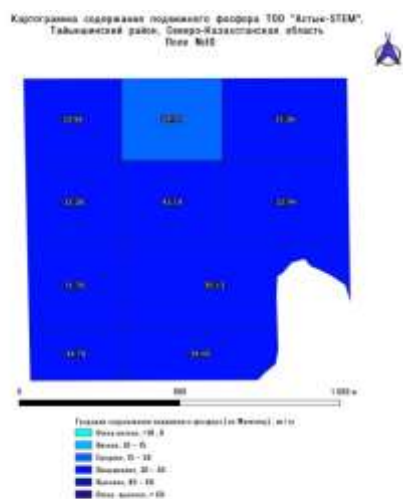

Рис.6-Электронная картограмма по содержанию подвижного фосфора (программа ArcGis)-2020г.

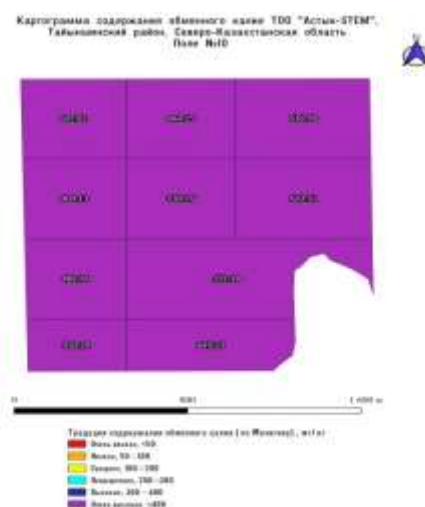

Рис.10-Электронная картограмма по содержанию обменного калия (программа ArcGis)-2020г.

В течение вегетационного периода проводится обследование почвенного покрова с использованием снимков NDVI, которые детально показывают неоднородности всходов сельскохозяйственных культур, что свидетельствует о недостатках элементов питания на различных участках по полю.

Использование ГИС-технологий при проведении агрохимического анализа позволяет детально выявить и выровнять по полям пестроту почвенного плодородия для получения полноценного урожая хорошего качества.

Для того чтобы выровнять пестроту почвенного покрова, определить фактическую потребность культур в удобрениях и их эффективность необходимо учитывать:

- метеоусловия сельскохозяйственного года, особенно количество осадков;
- биологические особенности возделываемой культуры, их требования к условиям почвенного питания;
- литологические, геоморфологические, гидрологические и другие условия почвенного покрова;
- содержание в почве доступных для питания элементов, их соотношение;
- агротехнические факторы (севообороты, обработка почвы, фитосанитарные мероприятия и др.);

Таким образом, агрохимическая оценка земель с использованием ГИС-технологий и современных технических средств позволяет дифференцированно вносить минеральные удобрения, выравнивать пестроту почвенного покрова и повысить урожайность сельскохозяйственных культур. Внедрение ГИС-технологий повысит качество хранения и доступность для потребителей информации о состоянии плодородия почв, использование которой позволит улучшить обоснованность принимаемых управленческих решений.

Опыт дифференцированного применения удобрений в нашей стране пока не вышел за рамки эксперимента, однако уже первые результаты по моделированию дифференцированного внесения удобрений, показали, что эта технология способна снизить затраты удобрений до 20-40 % без ущерба для урожайности.

Литература:

1. В.А. Любич, М.Р. Курамшин. Оценка плодородия чернозёмов южных с использованием ГИС-технологий и современных технических средств - <file:///D:/Users/Zhanna/Downloads/otsenka-plodorodiya-chnozymov-yuzhnyh-s-ispolzovaniem-gis-tehnologiy-i-sovremennyh-tehnicheskikh-sredstv.pdf>
2. П.А. Чермаков, С.В. Лукин. Использование геоинформационных систем при проведении мониторинга плодородия почв. - <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-geoinformatsionnyh-sistem-pri-provedenii-monitoringa-plodorodiya-pochv/viewer>
3. В. Н. Темников. Информационная оценка плодородия почв - <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnaya-otsenka-plodorodiya-pochv>

CONCEPTUALIZATION OF RESEARCH ETHICS

Shamatov D.A., PhD in Education, associate professor
Nazarbayev University Graduate School of Education
duishonkul.shamatov@nu.edu.kz

Ethics has to do with treating research participants with respect and morality (Creswell, 2014). “Nothing is more indicting to a professional than to be charged with unethical practices” (Bogdan & Bicklen, 1992, p. 49). Ethics requires considerate efforts and care (Glesne, 2011). As Hitchcock & Hughes (1993, p. 44) state “Ethics refers to questions of values, that is, of beliefs, judgments and personal viewpoints”. Diener and Crandall (1978, p. 3) observe;

Ethics are guidelines and principles that help us uphold our values – to decide which goals of research are most important and to reconcile values and goals that are in conflict. Ethical guides are not simply prohibitions; they also support our positive responsibilities.

There are responsibilities that a researcher should consider and practice while undertaking a study (Glesne, 2011). A researcher’s role in obtaining informed consent, following ethics throughout the study, keeping confidentiality and anonymity and respecting the participants’ rights and privacy are as important as presenting research findings in a way that does not harm the participants, nor have any ramifications for them (Cohen et al., 2007). A researcher is a moral agent with views, opinions, values, and attitudes. Along with ethical issues, a researcher often faces many philosophical, practical, methodological, theoretical and personal challenges while conducting a research.

Many of the ethical issues in educational research are so subtle and complex that they may often put a researcher in moral dilemma (Creswell, 2014). As Cohen and Manion (1994, p. 365) described, “[The] fundamental ethical dilemma is there are no right and wrong answers”. One of the basic ethical dilemmas is finding a “balance between the demands placed on them as professional scientists in pursuit of truth, and their subjects’ rights and values potentially threatened by the research” (Cohen & Manion, 1994, p.365). Thus, a researcher needs to consider what would be the potential social benefits of their research against the potential costs to the individuals taking part in the study. Potential “costs to participants may include affronts to dignity, embarrassment, loss of trust in social relations, loss of autonomy and self-determination, and lowered self-esteem” (Cohen & Manion, 1994, p.348).

Aronson et al. (1990) also echoed the argument expressed above, observing that a researcher is constantly under tension between two sets of related values held by society: “a belief in the value of free scientific inquiry in pursuit of truth and knowledge; and a belief in the dignity of individuals and their right to those considerations that follow from it” (p. 360). There were many cases, especially in earlier years of bio-medical and social-educational research, when ethics were compromised to gaining knowledge “for social good”. Nowadays, strong and deliberate attempts are undertaken in order to balance between above-mentioned tensions. Moreover, some research ethics advocates voice against doing research if there is a risk to individuals. Cavan (1977, cited in Cohen & Manion, 1994, p. 359) comments it as follows:

Being ethical limits the choices we can make in the pursuit of truth. Ethics say that while truth is good, respect for human dignity is better, even if, in the extreme case, the respect of human nature leaves one ignorant of human nature.

One more dilemma is what should a researcher do when he or she promises to keep confidentiality, but may see gross violations on the part of research participants, or even crime in the field. As she promised, should she keep everything confidential or break her promise and report what she saw. Keeping confidentiality itself can be a crime in some cases.

As previously stated, many ethical issues are difficult to deal with. Novice researchers may find it extremely difficult to negotiate tensions between public and individual well-being. As Borg and Gall (1989) caution, “in educational research carried out by graduate students, the principles relating to informed consent, deception, debriefing subjects at the end of the study, and protecting confidentiality of research data are the ones most likely to be violated” (p.86).

However, it is difficult to predict what other ethical issues might arise from the situations and contexts of a study. Ethical issues are not concluded after clearing from the review committee, Clandinin and Connelly (2000, p.170) write that “Ethics are not dealt with once and for all, as might seem to happen, when ethical review forms are filled out and university approval is sought for our inquiries”. Thus, ethics need to be considered after the study seems to be over too, and as Hitchcock and Hughes (p.52) state, “if any or part of the research is to be published the teacher [researcher] may need to gain the permission of the parties involved”. The participants continue to be vulnerable to various harms after the fieldwork, if the researcher does not take care of ethics. There have been many cases when the study findings were disseminated with or without the researcher’s permission, the participants were identified, and they were exposed to various harms. How careful can researchers really be about protecting the confidentiality of their participants when they are engaging the services of others? Further, Cole and Knowles (2001) ask, “How much do participants know about what happens to the data during and after the study?” (P. 61). In this paper, I attempted to present some basic conceptual discussions of research ethics. I conclude this paper by quoting from Eisner (p.213), “If the matter was quite so simple, the need for books, chapters in books, and scholarly articles on ethical issues in social research would be unnecessary”.

References:

- Aronson, E., Ellsworth, P.C., Carlsmith, J.M. and Gonzales, M.H. (1990). *Methods of Research in Social Psychology*. New York: McGraw-Hill.
- Bogdan, M. & Biklen, K. (1992). *Qualitative Research for Education*. Boston: Allyn and Bacon.
- Borg, W. R., & Gall, M.D. (1989). *Educational Research: an Introduction*. 5th Edition. New York, USA: Longman.
- Charles, C. (1995). *Introduction to Educational Research*. New York: Longman
- Clandinin, D. J. and Connelly, F.M. (2000). *Narrative Inquiry: Experience and Story in Qualitative Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Cohen, L. & Manion, L. (1994). *Research Methods in Education*. (4th edition). London: Routledge.
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2007). *Research methods in education*. London: Routledge.
- Cole, A. L., & Knowles, J.G. (1993). *Teacher development partnership research: A focus on methods and issues*. American Educational Research Journal, 30(3), 473-496.
- Creswell, J. W. (2014). *Educational research: Planning, conducting and evaluating quantitative and qualitative research* (4th ed.). Harlow, Essex: Pearson.
- Diener, E. & Crandall, R. (1978). *Ethics in Social and Behavioral Research*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Eisner, E.W. (1991). *The Enlightened Eye: Qualitative Inquiry and the Enhancement of Educational Practice*. New York: MacMillan.
- Glesne, C. (2011). *Becoming qualitative researchers: an introduction* (4th ed.). Boston: Pearson.
- Hitchcock, G. & Hughes, D. (1993). *Research and the Teacher: a Qualitative Introduction to School-based Research*. London: Routledge.

«Гуманитарлық ғылымдар, тарих» секциясы
Секция «Гуманитарные науки, История»

ПАТРИОТИЗМ КАК ИСТОЧНИК ВЫСОКОЙ ПРАВСТВЕННОСТИ

Абдрахманова С.А., Жапарова К.Г., старшие преподаватели
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г.Кокшетау
abdraxmanova_s@mail.ru

Сегодня исторические знания чрезвычайно важны, особенно в условиях современных геополитических процессах, которые происходят в мире. Они позволяют сформировать стройную систему взглядов, развивают у учащихся способность самостоятельно и масштабно мыслить, избегать односторонних выводов и оценок. К тому же одной из приоритетных государственных задач, осуществляемых школой, является воспитание высоконравственной личности, с четкими гражданскими позициями. Изменения, происходящие в современном казахстанском обществе, дают нам возможность по-новому взглянуть на такой феномен, как патриотизм.

В XXI веке, в эпоху глобализации и интеграции в мировое сообщество, Казахстану необходимо стать динамично развивающимся государством с развитым гражданским обществом. На сегодняшний день наша страна уже заявила о себе на мировой политической арене, как страна с богатым прошлым и достойным будущим. И важной составляющей на пути к будущему, является патриотизм граждан нашей страны. Это одно из необходимых качеств любого человека.

«Патриотизм» с греческого языка означает «земляк». Шире – любовь к Родине. Подтверждает это и толкование по словарю Ожегова. О чем это говорит? Прежде всего о том, что земля, где ты родился и вырос, является священным местом. По данному поводу у казахов есть меткое выражение: «Кіндік қаның тамған жер». Кроме того, есть казахские выражения, наглядно подчеркивающие особенное отношение людей к Отечеству: «Отан оттан да ыстық», «Бөтен жерде сұлтан болғанша, өз жерінде ұлтан бол», «Өз жеріндегі жусанның иісі жадыңнан кетпес ешқашан».

Яркий пример землячества проявлялся в советские времена в армии, когда каждый солдат искал ребят из своего края. Какой бы национальности он ни был. И если таковые находились в воинских частях, то они становились как братья. Земляк! Значит, мы с одной земли, с одного края, мы – свои! И в студенческие годы поиск земляков являлся приоритетным. Им доверяли, с ними дружили, звали в гости. Вот с таких неприметных моментов начинается любовь к родным местам.

Патриотизм и память, если вдуматься, синонимы. Вот почему мы стремимся познать свой край, чтить; приумножать то, что имеем; донести до последующих поколений. А как? А просто: одним из средств патриотического воспитания учащихся является школьное краеведение. В процессе краеведческой работы у учащихся проявляется интерес к изучению истории страны, родного города, аула, села. Следует заметить, в последние годы происходит значительное оживление краеведческой работы. Свое позитивное влияние оказывает государственная программа «Рухани жаңғыру», принятая правительством Казахстана несколько лет назад.

В данном вопросе надо отметить заметную роль республиканского телевидения, областных, городских и районных газет. Стараниями ученых-исследователей, историков, археологов, журналистов появились новые направления краеведческих исследований, свежие темы. Вследствие чего активно разрабатываются и реализуются местные краеведческие программы. Все школы страны занимаются поисковой работой. Она

отражается, например, в сочинении различных видов в этом направлении, в деятельности факультативов, кружков, а также в работе поисковых отрядов, групп, объединений.

Таким образом, идея патриотического всплеска воплощается во всем Казахстане, и является одним из главных направлений общего воспитания.

Да, она представляет собой многогранное явление. Будучи одной из наиболее значимых ценностей общества, она интегрирует в своём содержании социальные, политические, духовно-нравственные, культурные, исторические компоненты, проявляясь в первую очередь как эмоционально-возвышенное отношение к Отечеству, как одно из высших чувств человека. Потому патриотизм выступает в качестве важной составляющей духовного богатства личности, характеризует высокий уровень её социализации. Вот почему изучение краеведческого материала предлагает освоение школьником историко-краеведческих знаний, как базы для самосовершенствования.

Патриотическое воспитание, как и нравственное, не терпит формализма. Не секрет, в советское время властвовала сильная идеология. Она, к сожалению, была утеряна. Во многом здесь сказалось подражание западным ценностям. Особенно в системе образования. В результате, как подчеркивает Имангулова Т.В. в своей работе «Краеведение в школе - эффективное средство формирования казахстанского патриотизма», был забыт главный постулат – без комплексного, всестороннего изучения родного края невозможно формирование человека культуры [1,47]. А этому, как известно, способствует краеведение. Забыт был и главный методический принцип патриотического воспитания учащихся – осознание ими своей малой родины. Как известно, направлений краеведческой работы немало. Достаточно сказать, что они формируют географическое, художественное, историческое, литературное, экологическое воспитание.

Возникает вопрос: на что опереться в данной многосложной работе? В первую очередь, на средства массовой информации, книги, документально-хроникальные фильмы, архивные данные, музейные фонды. Помогают воспоминания старожилов. Немаловажную роль играют статистические сведения. Если же говорить о формах краеведческой работы, то мы должны упомянуть об урочной и внеурочной, активной и пассивной. Как поясняют методисты, к активной форме относятся сам поиск, туризм, полевая работа, а к пассивной – отработка полевых материалов, проведение экскурсий в школьных музеях

Надо помнить, что любая область, район, город может гордиться своей историей, наличием исторических, литературных памятников. Но они могут и кануть в Лету, если не отнестись к ним бережно, не сохранить их для потомков.

Краеведческий поиск по определенной «своей» теме может дать очень многое и для учителя, и для учащихся. Возьмем, к примеру, наш благодатный Кокшетау, его окрестности. Тот же живописный Бурабай, где хранятся множество тайн и легенд. Не менее красивую природу Имантау, Шалкар.

В самом областном центре воздвигнуты памятники великому хану Абылаю, ученому Шокану Уалиханову, акынам-импровизаторам Биржан-салу, Акану-серэ, академику Малику Габдуллину, дважды Герою Советского Союза, легендарному летчику Талгату Бегельдинову. Сооружена мемориальная стена за Вечным огнем, куда занесены имена фронтовиков. Есть Аллея Славы. У въезда в город высится памятник знаменитому скакуну Кулагеру. В ауле «Сырымбет» Северо-Казахстанской области (бывшая Кокшетауская область) имеется этнографическо-культурный музей Шокана Уалиханова. Это и есть богатый материал для всестороннего школьного изучения. Немаловажны в этом вопросе и археологические раскопки «Ботай» на территории Айыртауского района СКО.

Все эти моменты относятся к различным направлениям краеведческо-поисковой работы школьников, которые, конечно же, должны проводиться под руководством учителей истории, географии. Как видим из вышеизложенного, эти направления включают в себя изучение знаменитых личностей региона, выявление участников Великой Отечественной войны, содействие охране памятников истории и культуры.

Важную роль в формировании национального самосознания молодых людей сыграл героический эпос казахского народа. Такие произведения, как «Ертаргын», «Кобыланды», «Камбар», «Алпамыс», «Ерсайын», «Ертөстік», «Алтын балык», «Қырық қыз», «Күлше батыр» запечатлели образы древних героев великой Степи.

Патриотическое воспитание, как способ углубления социального воспитания, формирует не просто чувства, сознание, навыки. Оно обогащает нравственную, мировоззренческую ценностную нормативность.

Вот потому и необходимо создать определенные организационно-педагогические условия в школах, которые предоставят каждому ученику возможности постоянно проявлять себя, развивать активную гражданскую позицию и формировать как полноценную личность, гражданина и патриота Республики Казахстан.

Литература:

- 1.Имангулова Т.В. «Краеведение в школе - эффективное средство формирования казахстанского патриотизма» // География в школах Казахстана. - 2008, №11 - С.47.
- 2.Юров О. «Природа казахстанского патриотизма» // Саясат - РоНсу. - 2007, №5 - С.34.
- 3.Даниярова Г.Н. «Изучение краеведческого материала как средство патриотического воспитания» // История Казахстана: преподавание в школе. -2005, №2 - С.53.
4. Манзул Г.Ж., Козыбаев К.М. «Воспитание казахстанского патриотизма на уроках истории и во внеклассное время» // История Казахстана: преподавание в школе. - 2007, №6 –С.87 с.
5. Воспитание конкурентоспособной личности в рамках программы «Рухани жаңғыру». Ахметбекова З.Д., Тойымбетова Д.С. Вестник КГПИ. 2019. № 2 (54). С. 135-141.
- 6.Гражданское воспитание школьников на основе нравственного развития личности. Т.Ж.Шакенова. Электронный ресурс: <https://articlekz.com/article/5745>

ҰСТАЗ ДЕГЕН ҰЛАҒАТТЫ ҰҒЫМ

Абдрахманова С.А., Жапарова К.Г., аға оқытушылар
Көкшетау қ. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
abdraxmanova_s@mail.ru

Ұстаз болу үшін не керек? Әрине, білікті білім. Дегенмен, жалаң білімпаздық толыққанды болмас деп ойлаймыз. Біздің пікірімізше, ең бастысы – мұғалімнің шәкірттеріне деген сүйіспеншілігі, мейірімділігі. Бұл қасиеттер ауадай қажет. Ал жақсы ұстаз болу үшін оқушыларын туған баласындай көріп, қамқорлық жасап, кемшілігін жасырып, жетістігін асырып, алға баулып отырса, таудай биік, мұхиттай терең, аспандай асыл, ақиқаттай таза «ҰСТАЗ» деген ұлы ұғымға ие болмақ.

Ата-анамыздың отбасында ұстазға деген құрмет ерекше болатын. Себебі, біздің кезімізде мұғалімнің беделі қоғамда өте жоғары бағаланатын. Қалада болсын, ауылда болсын. Ұстаздар зияткерлердің алды болушы еді. Оған дәлел өте көп. «Әне, мұғалім келе жатыр!» дегенді естісек, көзіне түспеуге, жолын кеспеуге, иіліп сәлем беруге асығатынбыз. Ол кісінің жүріс-тұрысына қарап, айтқан байсалды сөздерін тыңдап бой

түзейтінбіз. «Шіркін, есейгенде біз де осы адам секілді мұғалім болсақ ше!» деп армандайтынбыз. Шүкіршілік, солай болдық та! Бала шағымыздағы асыл арманымыздың арқасында ұстаздыққа қол жеткіздік. Қазіргі таңда, әжептәуір тәжірибе жинап, біршама шәкірттерімізге тәлім-тәрбие беріп жүрген жайымыз бар. Студенттерге дәріс беріп тұрғанда кей-кезде кенеттен: «Шіркін, ауылдағы кешегі мұғалімдеріміз осы дәрежемізді көрсе, білсе ғой. Не дер еді? Мақтаныш тұтар ма еді?» деген ой келеді. Әрине, бұл елес, арман. Асыл ұстаздарымыздың бұл дүниеден озғандарына да біршама жыл болды. Бірақ санамызда, жүрегімізде, көкірегімізде ол кісілердің берген білімдері, найтқан нақылдары, бізге сіңірген ерен еңбектері мәңгі сақталатыны хақ.

Мұның бәрін неге жазып отырмыз? Жастарға үлгі болсын деген оймен. Қандайма мақала, эссе, естелік болсын, жеке басыңның өмірлік жолың, еңбек жылдарың оқырмандарға үлгі болмақ. Жалпы сөз жалықтырады, нақты сөз қызықтырады.

Біздің буын жастайымыздан қазақ даласының ғұлама ойшыларының кітаптарын оқып, ой-толғамдарын бойына сіңіріп өсті. Алаштың ардақты да асыл азаматтарының «қазақ баласы білімге жақын болуы керек» деген өткір пікірлері, ұлы Абайдың ұмытылмас өсиеттері, Ыбырай Алтынсаринның теңдесі жоқ ақыл-кеңестері миымызға қонып, күш-жігер бергенін қалай айтпасқа? Белгілі ғалым, білімді ұстаз Зейнелғабиден-әл-Омскауи айтып кеткен өсиеті әлі күнге дейін маңызды. Сонау Жапония елінің зиялы қауымы сондай тәртіпті қазіргі таңда жастарының құлақтарына құйып, бойларына сіңіруде. Ол нендей өсиет? Қызылтулық Зейнелғабиден-әл-Омскауи өз ғылыми туындыларында былай деген: «Қазақ баласын 12 жасқа дейін өз тілінде оқыту керек. Одан соң жетпіс тілге үйретсең де ол ана тілін ешқашан ұмытпайтын болады».

Аяқ астынан тарап кеткен КСРО кезінен бастап ұстазға деген көзқарас әрдайым оң болды. Мектеп табалдырығын аттап, өмір өзенінің ағымына қосылып, сонау Мәскеуден, Ленинградтан, басқа да Кеңес Одағының ірі қалаларының университеттерінен, өзіміздің Алматыдан терең білім алып, ғылымға бет бұрған адамдар қаншама! Алысқа бармай-ақ, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінде жарты ғасыр ұстаздық жасап жүрген, Абылай-хан, Шоқан Уәлиханов, Уәли-хан, Көкшетау қаласы, Ақмола облысы туралы қаншама кітап жазып, шығарған, тарих ғылымдарының докторы, профессор Қадыржан Қабиденұлы Әбуев Петропавл пединститутының түлегі. Белсенді ғалым қатарына Сәбит Жәмбек те кіреді: қызықты да тартымды мақалаларын қалың жұрт сүйсініп оқуда. Осындай азаматтар баршылық.

Қазіргі таңда ел басқарып отырған, өте білімді, білікті дипломат, бес тіл меңгерген, БҰҰ бас хатшысының беделді орынбасары болған, Еуропа елдерін көрген Президентіміз Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев былтыр республикалық ұстаздар конференциясына қатысып, сөз сөйлеп, мұғалім қауымын бір қуантып тастады. Бос келмей, ұстаздар жалақысын төрт дүркін көтеретінін мәлімдеді. Мұғалімдерді әурелеп, мәжбүрлеп, үркітіп-қорқытып, ірілі-кішілі қоғамдық жұмыстарға тартуға тыйым салғанын жеткізді. Жергілікті әкімдерге осы жөнінде қатаң бұйрық берілетінін хабарлады. Осыны естіп, бір селпініп қалғанымыз жалған емес, шындық.

Бұл дегенің нені аңғартады? Мемлекетте, қоғамда Қазақстан басшысы Қ. Тоқаевтың пәрменімен ұстазға деген көзқарастың өзгере бастағаны. Жасырып не керек, соңғы жылдары мұғалімдердің беделі күрт төмендеп кетті. Оған себеп, Батыс елдеріне еліктеу. Біздердің кезімізде класста кезекші болу, еден сыпыру, тақтаны сүрту еш қиындықсыз міндетімізге кіретін. Ол тәртіп – бала кезден еңбекке, ұқылыптылыққа, тазалыққа, ұжымшылдыққа, ұйымшылдыққа баулу еді. Ал қазір болса небір ата-аналар кеуделерін керіп, оғаш мінез көрсетіп, ұстаздарға ауыр-ауыр сөздер айтып жатады. Соның салдарынан көптеген балалар жалқаулыққа, енжарлыққа үйренуде. Бұл ащы да болса, шындық. Жасырудың керегі жоқ. Бұған жалпы қоғам болып, жол бермеуіміз керек. Ертеңгі күні Қазақстанның болашағын, экономикасын, халықаралық қауымдастықта беделін көтеретін бүгінгі шәкірттер. Сондықтан бұларға деген талап

қатаң болуы өте орынды. Босаңсуға болмайды. Геосаясатта өз орнымыз болу үшін, алып көршіміз Ресей, Қытай елдерінен қалып қоймау үшін ұрпағымыз білімді, білікті, жігерлі де ақылды болуы бүгінгі күннің талабы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Собрание сочинений. В трех томах. Том 3. Алтынсарин Ы., Алма-Ата «Наука» КазССР, 1978, 352 с.
2. Дербисалин А. О литературном наследии И. Алтынсарина /А.О. Дербисалин // Сборник статей о казахской литературе. - Алма-Ата, 1977. – С.31-42
3. Касымжанов, А.Х. Портреты. Ибрай Алтынсарин / А.Х. Касымжанов. Алматы, 1995. - С.77-80.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ КНИГОИЗДАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ ЕГО РАЗВИТИЕ ДО 1917 Г.

Азретбергенова Э.Ж. к.э.н. старший преподаватель,
Казахский национальный педагогический университет им. Абая ,Алматы

Возникновение книгоиздания в Казахстане тесно связано с общей историей страны. Таким образом, существует зависимость развития книгоиздания от особенностей развития общества и, в свою очередь, влияние книги, как источника знаний, на развитие цивилизации.

Народы Средней Азии и Казахстана обладают самобытными культурными традициями. Из глубины столетий дошли до нас и шедевры фольклора, и поэзия народных певцов, и оригинальные музыкальные произведения, и образцы прикладного искусства.

В раннефеодальный период истории среднеазиатских народов на их землях распространялась в основном хорезмийская, согдийская и древнетюркская (руническая) письменность.

Памятники письменности обнаружены учеными и на территории Казахстана.

Большим числом рукописных книг в средние века обладал крупнейший город на берегу Сырдарьи – Отрар. Его библиотека, по легендам и косвенным сведениям, по богатству книжных сокровищ считалась второй в мире после Александрийской библиотеки в Египте. Вблизи этого города родился великий ученый энциклопедист Востока Аль-Фараби. Наряду с важнейшими исследованиями и открытиями в самых различных отраслях науки, он оставил обширное рукописное наследие.

История казахстанской книги ведет начало с XVI века. Исследователи книжного дела относят к первым вариантам книжных сочинений письменные памятники, созданные Хайдаром Дулати (1499-1551) «Тарихи Рашиди», в которых использованы труды восточных авторов, изложена история казахских ханств. А так же труд Кадыргали Косунулы (1530-1605) «Сборник летописей», где были собраны сведения об истории и этнографии казахских родов в период до и после нашествия монголов.

Особый этап –рукописные книги. Первыми памятниками казахской письменности являются древние тюркские рунические письмена, которые относятся к VII-IXвв. нашей эры.

В средние века в городах, в том числе и на территории Казахстана, в мечетях и медресе, создавались мастерские рукописных книг. Профессиональные переписчики, переплетчики, украшатели и реставраторы изготовляли преимущественно религиозные

книги. Переписывались суры Корана, тексты молитв, сочинения по арабской грамматике, логике, словари. Начиная складываться оригинальная школа книжного искусства.

История Казахстана неразрывно связана с историей России. Из России в Среднюю Азию и Казахстан проникают прогрессивные идеи, здесь растут города, развиваются горное дело, торговля. Прогрессивные деятели выступают за создание системы образования, национальной печати, книжного дела.

Период с 30-х годов XVIII века до Октябрьской революции 1917 года имеет свои особенности, связанные со спецификой территориальной структуры и общественно-политического строя Российской империи. Исторический процесс присоединения большей части Казахстана к России обусловил возникновение печатной книги на казахском языке.

История дореволюционной рукописной и печатной казахской книги недостаточно исследована.

Согласно точке зрения известного исследователя, основоположника казахского книговедения А.Жиреншина, историю дореволюционного казахского книгоиздания можно разделить на два основных этапа: первый охватывает историю рукописной книги (1807-1867), второй – историю книгопечатания (1867-1917). В свою очередь, в истории издания печатной книги можно выделить два больших периода: I. с 1867 по 1900 гг.; II. с 1900 по 1917 гг.[1].

Большое значение для развития книгопечатания на российском Востоке имело открытие в 1809 году типографии Казанского университета. Именно Казань была в России центром издания книг на восточных языках. Здесь выпускались, прежде всего, учебники, словари, научные сочинения на русском, татарском, арабском, казахском языках. Знаменательным является тот факт, что и первые книги на казахском языке начали печататься в Казани.

«История казахского национального книгоиздания относится к началу XIX века, когда в типографии «Азия» Казанской гимназии вышла, считающаяся первой казахской печатной, книга под названием «Кисса и Сейфуль - Мулюк». В типографии Казанского университета с 1807 по 1918 гг. было выпущено свыше 250 казахских книг и брошюр, среди которых преобладают образцы казахского фольклора и художественная литература... В 1862 году в типографии Казанского университета впервые в истории казахской книги был опубликован один из знаменитых эпосов «Ер-Таргын». [2].

Казахские книги издавали и другие типографии г.Казань, как университетские, так и частные.

Важное место в истории казахского книгоиздания занимает город Оренбург. В 1827 году здесь организуется русская военная типография. В 1836 году в этой типографии открывается отделение для выпуска книг на казахском языке. Специалисты – книговеды считают, что именно эта типография - первое национальное полиграфическое предприятие на тогдашней территории Казахстана. В этот же период книги начали издаваться в типографиях Семипалатинска, Верного. До Октябрьской революции было выпущено свыше 700 названий книг, с переизданием 1100. [3].

И. Алтынсарин – виднейший просветитель, педагог, писатель и общественный деятель – внес большой вклад в развитие казахской письменной литературы. Он организовал десятки светских школ, способствовал созданию хороших учебников и сам являлся автором двух учебников для казахских школ. Так, в 1879 году в Оренбурге были напечатаны написанные И. Алтынсариным «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» и «Киргизская хрестоматия».

Издание казахской книги активизировалось в начале XX-го века. В декабре 1906 года в Оренбурге начала функционировать вторая татарская типография, в которой было

затем издано свыше десяти учебников и стихотворных сборников казахских авторов. В Троицке увидела свет книжка стихотворений Мухамеджана Сералина на родном языке.

В 1908 году в Уфе открывается типография «Шарык матбагасы» («Восточная печать»). В ней отпечатан ряд произведений восточного фольклора и письменной казахской литературы – «Сказания Бахтияра», стихотворные книги «Туман», «Карлыгаш» и другие.

Расширялась и география изданий. В Оренбурге выходят «Назидания Абая», в Уфе – «Мелочи» Сабита Донентаева, в Семипалатинске – «Смотрины девушек» Таира Жомартбаева, в Казани – сборник стихотворений Сакена Сейфуллина «Прошлые дни», в Верном – «Русско-киргизский словарь» Токаша Бокина.

Начало национального книгоиздания непосредственно на территории Казахстана, относится также к началу XX века, когда в типографиях гг. Алматы (в то время Верный), Уральск и Семипалатинск. Первое верненское издание увидело свет в 1901 году, в типографии Семиреченского областного правления.

Три казахские книги выпускаются в Семипалатинске небольшой типографией, основанной обществом «Серик»: «Букварь», «Наставление ученикам», «Свадебные песни девушек». Торговое товарищество «Ярдэм» («Помощь») также приступило к издательской деятельности, выпустив «Сибиря календарь», стихи казахских поэтов, сочинения татарских авторов. Небольшое число казахских книг было отпечатано в Астрахани. Всего за дореволюционный период на казахском языке выпущено свыше 700 названий книг (с переизданиями – 1100).

Особую роль в пропаганде прогрессивной русской культуры также сыграли переводы произведений классической русской литературы. Особо высокохудожественными, с точки зрения специалистов, являются переводы родоначальника казахской литературы Абая Кунанбаева произведений А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова и др. Также переводом шедевров классиков русской литературы занимался известный казахский просветитель и педагог Ибрай Алтынсарин. Благодаря изданию данных переводов, казахский народ имел возможность познакомиться с лучшими образцами художественных произведений мировой классики.

Репертуар казахской книги. Значительную часть опубликованных книг сначала составляли такие жанровые разновидности фольклора, как: героические и лирические эпосы, айтысы, обрядовый фольклор, песни.

В репертуаре казахских фольклорных изданий героический эпос представлен широко популярными в народе поэмами: «Алпамыс», «Камбар», «Орак-Мамай» и др.

Среди подобных изданий следует отметить «Поэму о Тохтамысе», т.к. рукопись ее была подготовлена к печати выдающимся казахским учёным, историком, этнографом, фольклористом, известным путешественником и просветителем Чоканом Валихановым. Существуют и более поздние варианты издания данного народного сказания.

Также среди специалистов наиболее известны такие произведения устного творчества, как: эпосы «Ер-Таргын» (1862 г.), «Каракипчак Кобланды» (1914 г.), лирические поэмы «Козы-Корпеш – Баян-Сулу» (1876 г.), «Кыз Жибек» (1894 г.) и др.

Особую группу фольклорных изданий представляют айтысы – песенные состязания акынов-импровизаторов. В XIX – начале XX века было выпущено 29 изданий данного жанра. По жанру обрядовой поэзии за этот период было выпущено 22 издания, из них 16 изданий – поминальные песни «жоктау», 6 изданий – свадебные песни.

Представляет интерес издание такой разновидности казахского фольклора, как сборники пословиц, поговорок и загадок. Первые из них увидели свет в конце 80-х гг. XIX в.

Гражданские книги начали издаваться в основном с конца XIX века. Это были книги по вопросам сельского хозяйства, медицины, учебники и художественная литература.

В начале XX века в Казахстане, в среде казахского населения, стали появляться книги как духовного, так и светского содержания.

С 1900 по 1917 год было издано около 400 наименований книг на казахском языке общим тиражом до 60 тыс. экземпляров [4].

Они печатались арабской графикой типографским способом в Оренбурге, Уфе, Троицке, Уральске, Астрахани, Верном, Санкт-Петербурге, Ташкенте.

Издателями выступили Шамсудин Хусаинов и братья Каримовы. Они выпустили около двух тысяч книг на казахском языке.

Большой вклад в книгоиздательское дело Казахстана внесли переводчики-энтузиасты. Кашафутдин Махмудов перевел в конце XIX века (с 1859 по 1899) на казахский язык 22 книги. Акылбек Сабалулы перевел с 1909 по 1915 год – 15 книг, Жусупбек Шайхисламов с 1879 по 1915 год – 15 книг, Макаш Балтаев с 1904 по 1913 год – 7 книг, Шатоторе Жангиров с 1910 по 1915 год – 9 книг, Спандияр Кубеев – 3 книги [5].

Особенностью казахского книгоиздания дореволюционного периода является то, что оно развивалось в основном за пределами Казахстана. Книгоиздание на казахском языке в данный период достаточно активно развивалось, несмотря на практическое отсутствие национальной базы книгоиздания, специалистов издательского и полиграфического дела. Репертуар казахской книги был достаточно разнообразным как по содержанию, так и по тематике и соответствовал уровню социальной и духовной жизни казахского общества того времени. Особое место среди национальных книг и брошюр, изданных в XIX- начале XX вв., занимали произведения народного фольклора и учебники.

Литература:

1. Жиреншин, Ә.Қазақ кітаптарының тарихынан / Ә. Жиреншин – Алматы: Қазақстан, 1971. – 180 б.
2. Абдиева Р.С., Тлепбергген А.М. История казахской книги в XIX-XX веках- В кн.: Книжная культура Казахстана и России – Алматы: Қазақ университеті, 2014, С. 91-111.
3. Асембаева Б.О. Из истории казахских рукописных книг - В кн.: Книжная культура Казахстана и России – Алматы: Қазақ университеті, 2014, С. 425- 429.
4. Бекметисов А. Из истории книгоиздания Казахстана. - Алма-Ата, 1991 (на каз.яз.).
5. Бектемисов А. Книгоиздание в Советском Казахстане. -Алма-Ата: Казахстан, 1970. 42 с.

ГЛАВНЫЕ ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ МАРТИНА ХАЙДЕГГЕРА.

Айткожин Д.К. кандидат философских наук г.Кокшетау,
Габидулин Р.С. кандидат философских наук, г.Архангельск.

Основные понятия философии Хайдеггера вынесены в название главного произведения немецкого философа "Бытие и время" (издано в 1927г.). Словом "бытие" подчеркивается неприятие экзистенциализмом увлечения предшествующей философии гносеологическими проблемами. В гносеологии главный вопрос о том, как происходит познание, как "субъект" (человек, научная школа) познает "объект" (предметы внешнего мира, общество). По мнению Хайдеггера, следует познавать не познание, а самого человека. Философия слишком увлеклась гносеологией и забыла об онтологии, о той части философии, которая исследует бытие, сущее. Правда, смысл терминов "бытие",

"сущее" трудноуловим, но с упреками Хайдеггера в излишней гносеологизации трудно не согласиться. Хайдеггер призывал не относиться к человеку как к субъекту познания.

Человек – единственно достойный объект философского познания. Надо познавать человека, его бытие, его существование. Человеческое бытие познаёт само себя. Поэтому старое деление на субъект и объект познания бессмысленно, неверно, следовательно, понятийная пара субъект - объект должна быть отброшена. Хайдеггер употребляют выражение бытие само себя раскрывает, но именно человеческое бытие, человеческое существование. А что является главной характеристикой человеческого существования? Его конечность, смерть. Человеческая смерть – самый несомненный факт человеческого существования, экзистенции. Существование ограничено во времени. Поэтому понятие времени занимает важнейшее место в философии Хайдеггера. Но время для экзистенциалистов – не физическое явление, не бездуховный процесс. Время – это, скорее, психологическое переживание, психическое напряжение человека. Отсчет времени человека начинается – или должен начинаться – с момента смерти. Смерть впереди, в будущем, но будущее время присутствует во времени настоящем, оно живет в планах, проектах человека, в том, как человек строит свою судьбу, на что надеется. Поэтому прошлое, настоящее, будущее модусы времени, по выражению экзистенциалистов, тесно переплетены в структуре человеческого сознания. Большинство людей не замечает трагичности своего существования. Люди окружены в мир вещей, в мир предметов, вовлечены в погоню за вещами, удовольствиями, ложными ценностями. Они находятся в ситуации, которую экзистенциалисты называют неподлинным существованием. То есть люди окружены в ситуацию, которая мешает им прозреть их истинное существование, экзистенцию с ее неминуемым завершением, смертью, переходом в Ничто. Если же человек прозревает, понимает смысл экзистенции, то он в результате этого понимания, прозрения изменяет и свое поведение, свое бытие. И здесь гносеология заменяется онтологией. На абстрактном, "чисто философском" уровне вся эта конструкция может показаться в высшей степени одухотворенной и высокоморальной. Человека призывают вырваться из мира вещей, т.е. отказаться от жалкого материального быта, воспарить к духовному. Но ведь погружённость в мир вещей связана и с заботой о своих близких, например зарабатывание на покупку лекарств больному. Простое стремление купить конфеты ребенку, чтобы доставить ему радость, – это тоже неподлинное существование? Впрочем, люди, подобные Хайдеггеру, выше подобных забот, поскольку считают эти заботы выражением обывательского духа потребления, духа американизма, как выражался Хайдеггер. Одним из главных недостатков американизма он считал стремительное распространение технических достижений. Был склонен видеть в технике прежде всего ее негативные последствия и ненависть к технике пронес через всю свою жизнь. Кроме американизма, техники и погружённости в мир вещей Хайдеггер не принимает еще большевизм и демократию. Вообще-то эти явления не совместимы и не могут существовать вместе. Это – противники. Но у этих противников есть общий враг – фашизм. Фашизм призывает бороться с духом американизма, с духом торговли, с духом потребительства, призывает к жертвам во имя торжества духа, во имя великих идей. Фашизм помимо всего прочего всегда романтичен, поэтому он, к несчастью, может быть привлекателен для молодежи. Но эта романтичность связана с презрением к другим людям, к тем, кто не разделяет подобные взгляды. Если подобных взглядов не разделяет большинство людей, значит, меньшинство должно навязать большинству свою волю в политике. А в сфере философского творчества возможен такой случай: философ создает сложную конструкцию, сложную систему идей, которая чужда большинству людей. В таком случае возникает соблазн презрительного отношения к людям. А потом и соблазн навязать свои идеи обществу с помощью диктатуры. По этому пути пытался пойти Платон, но не нашел подходящего диктатора. Хайдеггер нашел, Гитлера. Вернее, они

нашли друг друга. После прихода фашистов к власти Хайдеггер был назначен им – как человек заслуживающий доверия – ректором университета во Фрайбурге. В своих выступлениях в качестве ректора он утверждал, что фашистская революция принесет полное преобразование бытия немецкого народа. В своем обращении к немецким студентам Хайдеггер заявил, что Гитлер в настоящем – это будущее Германии. Вот такое неожиданное воплощение нашли хайдеггеровские идеи о подлинном бытии и одновременности будущего и настоящего. Ректором Хайдеггер пробыл недолго, официальным философом фашистского режима он не стал, но до конца жизни не считал нужным раскаяться в своем поведении во время гитлеровского господства. По мнению многих исследователей, дело тут в глубинном родстве философских принципов Хайдеггера и принципов фашизма. Романтизм и интерес к духовности, готовность к жертвам ради идей далеко не всегда служат гуманизму и нравственности. Кажется, что прямо в адрес Хайдеггера был обращен знаменитый вопрос Сэра Тоби, персонажа комедии Шекспира "Двенадцатая ночь": "Что же ты думаешь, если ты такой важный, то на свете не должно быть ни пирожков, ни пива?" Герой пьесы Шекспира задает свой вопрос дворецкому Мальволио, считающему себя выше всех окружающих, которые, по мнению Мальволио ведут слишком приземленный и веселый образ жизни. В 20 веке этот вопрос приобрел поистине философское звучание и может считаться одним из основных вопросов философии. Кстати, Хайдеггер однажды назвал философию вопрошанием. В таком случае вопрошание сэра Тоби может расцениваться как гуманистическая альтернатива хайдеггеровскому экзистенциализму.

ПРОБЛЕМАТИКА СВОБОДЫ В ФИЛОСОФИИ ЖАНА ПОЛЯ САРТРА.

Айткожин Д.К. кандидат философских наук, г.Кокшетау
Габидулин Р.С. кандидат философских наук, г.Архангельск

Центральное понятие в философии Сартра – свобода, которая, по мнению французского философа является характеристикой, основной особенностью экзистенции. Более того, Сартр утверждал, что свобода – это и есть экзистенция, а экзистенция – это свобода. Человек, по Сартру, – абсолютно свободное в своих поступках существо, но это обстоятельство – не повод для радости, восторга и счастья. С точки зрения Сартра, свобода человека – это свидетельство его моральной ответственности за все зло, совершаемое в мире. Если человек не борется против несправедливости – значит он соглашается со злом, значит он пособник зла, причем добровольный. В годы второй мировой войны фашисты уничтожили миллионы детей, женщин и стариков – и каждый человек несет за это ответственность, если он не протестовал против этого зла. Сартр отрицает наличие ситуаций, когда у человека нет выбора. По мнению Сартра, у человека всегда есть выбор – в крайнем случае человек может совершить самоубийство. Отсюда слова Сартра о том, что человек обречен на свободу. Свобода – тяжкий удел, зачастую человеку стыдно признаться в своей свободе и он выдумывает аргументы в пользу своей несвободы: обстоятельства разного рода, которые сильнее нас, среда, воспитание, советы старших. Но Сартр разбивает эти аргументы, замечая, например, в своей статье "Экзистенциализм – это гуманизм", что разные люди дают разные советы, но все равно выбирает, к кому обратиться за советом, сам человек. И самое главное: в одинаковых обстоятельствах разные люди поступают по-разному. Акцентирование внимания на теме свободы связано у Сартра и с его пониманием сущности человека. Сартр считал, что по отношению к человеку понятие сущности вообще неприменимо, у человека есть только существование, а не сущность.

Почему? Сартр указывал на то обстоятельство, что понятие "сущность" близко по смыслу к таким понятиям, как основная схема, структура, основа, план. Когда человек решает создать какую-то вещь, то в его голове вначале возникает план этой вещи, а план, собственно, и является сутью, сущностью вещи. Итак, вначале план, сущность вещи, а затем ее возникновение, ее существование. Но внутренний духовный мир человека не возникает по чьему-то плану. Человек активное существо, он сам создает себя в процессе развития, он сам осуществляет себя, сам создает свои особенности, а они у каждого человека разные, т.е. у людей нет общего плана, нет общей сущности. Свои идеи Сартр формулировал и излагал не только в научных произведениях, но в художественных, и делал это с большим успехом, будучи мастером художественного слова, лауреатом Нобелевской премии по литературе 1964г. Впрочем, от премии Сартр демонстративно отказался из этических соображений, поскольку считал, что система премий и погоня за ними ущемляет свободу художника. Сартр, как глубоко нравственный человек, в соответствии со своими убеждениями пришел на баррикады к студентам в 1968 году в Париже – из солидарности с требованиями молодежи, навлекая на себя возможные насмешки коллег и репрессии со стороны правительства. Тем не менее деятельность Сартра далеко не всеми гуманистически настроенными мыслителями воспринималась с пониманием и одобрением: его упрекали в создании теории насилия, в поддержке коммунистического режима, в одурманивании молодежи. Что же одурманивающего было в идеях Сартра? А примерно то же самое, что и у Хайдеггера – неприязнь к обычной жизни простого человека, резкое неприятие спокойной жизни, к которой, естественно, тянутся многие люди. И в этом случае, вероятно, имел место синдром Платона – неприязнь к простым человеческим радостям, неприязнь к простым людям и их заботам, неприязнь к тому, что Хайдеггер назвал американизмом. 20 век выявил две основные разновидности тоталитарного общества – фашизм и коммунистическая диктатура. Хайдеггер симпатизировал первой, Сартр второй. Практика тоталитарных государств позволяет помимо всего прочего поставить под сомнение и учение Сартра о свободе человека, о его самостоятельном построении своей духовности. В тоталитарном обществе человеку в детском саду вручают флажок – со звездой или со свастикой – и дальше человек шагает с этим флажком всю жизнь. С 3-4 лет начинает петь песни про Ленина или Гитлера, начинает прославлять в стихах ту или иную партию. О каком свободном выборе здесь может идти речь? А если тоталитарный режим держится долго, то человек может состариться, будучи уверенным в том, что у него есть убеждения, которые будто бы научно обоснованы и выбраны человеком самостоятельно. Говорить о свободном выборе можно только после краха тоталитарной системы – как было после 1945 года в Германии, Италии, Японии или после 1989 года в СССР и в странах Восточной Европы. Да и в этом случае говорить о свободном выборе можно с известной оговоркой. Идеи, прочно засевшие в голове человека, не существуют сами по себе, автономно. Идеи, убеждения человека тесно переплетены с его привычками, эмоциями, симпатиями. А последние в глубоком детстве закладываются и связаны с семейной ситуацией, с влиянием знакомых, с влиянием случая. То есть идеи и принципы – лишь видимая часть его сложного духовного психического мира. Убеждения – это надводная часть айсберга, а подводная часть (привычки, симпатии, антипатии) не видна, но зачастую играет роль фундамента духовного мира человека. Не случайно в 20 веке большое распространение получает понятие менталитет – это понятие приходит на смену трем философским терминам – сознание, душа, духовность человека. Менталитет – это сложное переплетение идей, представлений, привычек, эмоций и привязанностей человека, и поэтому о плановом свободном выборе даже в демократическом обществе можно говорить очень осторожно, а уж в тоталитарном обществе свободный выбор крайне редок.

ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ КАРЛА ЯСПЕРСА.

Айткожин Д.К. кандидат философских наук, г. Кокшетау
Габидулин Р.С. кандидат философских наук, г. Архангельск

Философию Ясперса можно было бы с полным основанием назвать самым гуманистичным вариантом экзистенциализма, поскольку она более всего соответствует духу общечеловеческой системы ценностей. Более того, в своих поздних произведениях Ясперс прямо поставил перед философией задачу утверждения системы общечеловеческих ценностей. Но поздние произведения Ясперса с большой натяжкой могут быть отнесены к экзистенциализму, поскольку в них Ясперс выражает уверенность в построении общества, основанного на гуманистических принципах, т.е. общества, где будут преодолены человеческое одиночество и непонимание, а такой оптимизм противоречит экзистенциальному мироощущению. Дело в том, что поздние произведения Ясперса были написаны в результате осмысления философом тех ужасов фашизма, которые Ясперс пережил в 30-х годах прошлого столетия в Германии. Поведение Ясперса в эти годы делает честь всей немецкой философии. А из более ранних философских идей Ясперса наибольшую известность приобрела идея о пограничных ситуациях. Учение о пограничных ситуациях связано с основным положением экзистенциализма об уникальности экзистенции и с тем, что она чаще всего закрыта для человека, погружённого в мир вещей, безличное массовое существование. Но в особых критических ситуациях, подчеркивает Ясперс, любой человек способен мгновенно презреть, мгновенно понять уникальность своей экзистенции, понять смысл своего бытия или трагическое отсутствие этого смысла. Причем это озарение не имеет ничего общего с интуицией Декарта, с озарением сатори в духе дзэн-буддизма. В таких случаях озарение наступает в результате долгих поисков ответа на какие-то вопросы. Экзистенциальное же озарение происходит и с человеком, который никогда не задумывался о проблемах познания или смысла жизни. Но это наступает только в исключительных и трагических ситуациях. Например, перед неминуемой смертью, особенно неожиданной, человек вдруг с ужасом понимает, что вся эта погоня за престижем, вещами, деньгами бессмысленна и ничтожна, ничего с собой в могилу не унесешь. Человек может испытать огромное потрясение и в результате смерти своих близких, шокковая ситуация может возникнуть и в результате ожидания сложной хирургической операции. Человек может оказаться в пограничной ситуации и вследствие переоценки своих прежних идеалов. Психологическое состояние человека трудно передать словами, но это можно сделать средствами кинематографа – именно так поступил режиссер А.Сокуров, фильм которого " Советская элегия" дает зримое представление о человеке в пограничной ситуации. Все эти состояния можно назвать пограничной ситуацией – пограничной между экзистенцией и Ничто. Возможно, не каждый человек в таких ситуациях вдруг достигает истинный смысл Бытия, но большинство людей способно на это. Как способно на это и все человечество, которое в 20 веке само оказывается в пограничной ситуации – на грани атомной катастрофы или перед угрозой человеконенавистнической диктатуры. Но Ясперс видит выход из этих ситуаций не в уходе в свое одиночество, как Кьеркегор, не в фашизме, как Хайдеггер, не в социалистическом плановом обществе, как Сартр, а в реальном гуманистическом сотрудничестве людей всех национальностей и религиозных верований. Что же, по мнению Ясперса, может внушить уверенность в возможности такого сотрудничества людей? Таковую уверенность могут внушить 3 вещи: это прошлое, настоящее и будущее человечества. Настоящее – прежде всего страхом перед фашистской и коммунистической диктатурой. Ясперс имеет в виду страх, который не парализует волю человека, а наоборот, побуждает к действиям. В прошлом человечества Ясперс

указывает на время между 8 и 2 веками до н.э. Это начало осевого времени, которое знаменует собой продвижение человечества к взаимопониманию. Осевое время – это продвижение в общем русле мировой, общечеловеческой культуры. До этого времени можно говорить о раздельных культурно-исторических регионах – о Египте, Индии, Месопотамии, – каждый регион жил сам по себе, хотя и были какие-то контакты. Но в какое-то время в разных регионах выступают со своими учения пророки, нравственные учителя человечества. Они учат людей одним и тем же нравственным ценностям – учат добру, взаимопомощи и взаимопониманию. Ясперс имеет в виду Будду, Зороастра, Лао-цзы, Конфуция, ряда пророков Ветхого Завета. Этот ряд завершает Иисус, а несколько позже в Аравии эти же ценности проповедует Мухаммед. С течением времени практически все народы нашей планеты принимают религии, в основе которых лежат общие принципы нравственности, т.е. в прошлом человечества была заложена основа общей духовности. А что же в будущем? А будущее – в руках самих людей, вернее в их стремлениях. Как говорил Ясперс, тот, кто все время твердит о неизбежности войны – работает на войну. Кто хочет мира и единения людей – работает на эти благородные ценности. Для пояснения своих идей Ясперс пользуется понятиями философская вера и философская коммуникация. Философская вера – это вера людей в свои возможности, это источник энергии, помогающий человеку работать ради повсеместного распространения нравственных ценностей, лежащих в основе общей духовности человечества. Коммуникация – это и есть единение людей на основе гуманистических общечеловеческих ценностей. Любая идеология, основанная на подчеркивании классовых, узкорелигиозных, национальных принципов, может служить только к разобщению людей. Философская коммуникация – это движение к взаимопониманию людей не через отрицание отдельных религий, а через выделение в них нравственной общедуховной стороны. На такое выделение способны только образованные люди. Для большинства людей слишком важна обрядовая сторона религий, т.е. то, что отличает одну религию от другой. Но образованное меньшинство – это прежде всего учителя школ и преподаватели университетов, в их руках находится образование общества, души их воспитанников. Если принципы общечеловеческой духовности начинает исповедовать вся интеллигенция, то философия, построенная на этих принципах, сможет выполнять роль своего рода интеллектуальной религии, которая сделает возможной коммуникацию человечества

ЭТИЧЕСКИЙ ГУМАНИЗМ ЭРИХА ФРОММА.

Айткожин Д.К. кандидат философских наук г. Кокшетау
Габидулин Р.С. кандидат философских наук г. Архангельск

Основные произведения Фромма – книги "Бегство от свободы" и "Иметь или быть?" В первой из них, изданной в 1941 году, Фромм подверг тщательному анализу такое парадоксальное явление, как стремление человека к подчинению, неприязнь к свободе. Он рассматривал проявления этого "бегства от свободы" на протяжении всей истории человечества, но исторические изыскания не были для Фромма целью исследования, поскольку он создавал свое произведение, стремясь понять причину эффективности фашистской пропаганды, причину массового распространения фашизма. В своей работе Фромм использовал понятие авторитарная личность. Так можно назвать человека, который в силу особенностей своего психического склада тяготеет к диктаторским режимам, ограничивающим гражданские свободы, отменяющим равенство людей перед законом, вводящих сложную иерархию начальников и подчиненных, пренебрегающих принципами гуманизма, унижающих человеческое достоинство.

Авторитарная личность – это человек, который постоянно испытывает давление подсознательных импульсов, биологических по происхождению. Эти импульсы большей частью агрессивны и противоречат принципам гуманизма и цивилизации. Поэтому авторитарная личность, как правило, подвержена различным неврозам (невроз – выражение психического конфликта между неясными и несовместимыми влечениями). Диктаторский режим позволяет авторитарным личностям выплескивать свои агрессивные инстинкты, например, командовать подчиненными, издеваться над противниками режима, даже истязать и убивать их. Правда, авторитарной личности приходится подчиняться начальникам, но авторитарная личность нуждается в таком подчинении, которое позволяет освободиться от бремени ответственности за какое-либо решение. Право на выбор неотделимо от свободы, а свобода от права на выбор. Но свобода выбора многих не устраивает, даже страшит. Кто-то просто не способен к аналитическому мышлению, к рациональной оценке ситуации, у кого-то недостает воли для принятия самостоятельного решения, кто-то боится ответственности. Такие люди, будучи поставлены в ситуацию выбора, чувствуют себя неуверенно, нервничают, стремятся избежать такой ситуации, т.е. они избегают свободного состояния, отсюда – бегство от свободы. А куда бежать? В диктатуру конечно. Подобные люди обеспечивают массовую поддержку диктаторским режимам. Подобные люди заполняют штатные должности надзирателей и охранников концлагерей. Гитлеровскому и сталинскому режимам понадобились сотни тысяч, если не миллионы надзирателей. И они нашлись. И будут находиться всегда, в любой стране, где утвердится диктатура. Авторитарная личность не обязательно в обычной жизни производит впечатление садиста и насильника. Возможно, каждый десятый из неприметных чиновников, шоферов, учителей, торговцев, крестьян, художников готов убежать от свободы. Поэтому любая диктатура обходится без долгосрочных курсов подготовки надзирателей. Желающих и способных множество. Книга Фромма "Бегство от свободы" стала горьким анализом глубин человеческой психики и предупреждением для общества. В другом своем произведении "Иметь или быть?", написанном в 1980 году, Фромм дает надежду современному обществу. По его мнению, перед каждым человеком, задумывающимся над смыслом жизни, встает основная дилемма, выбор между двумя возможностями.

1. Человек может стараться обладать как можно большим количеством предметов, вещей, явлений. Это – стремление больше иметь. 2. Человек может стараться обогащать себя, свое внутреннее Я, обогащать себя как неповторимую личность, стараться больше знать, уметь, больше значить. Это – стремление быть как можно большим существом. Быть или иметь – это должен решать каждый человек сам. Обладание заманчиво, но вещи не возьмешь с собой в могилу, а потеря вещей в таком случае будет смертельна для человека, который их имел и смысл жизни видел в том, чтобы обладать вещами. Человек, который был, остается жить и после смерти – в памяти тех, кому он сделал добро, в произведениях искусства, в научных трудах. Человеческая жизнь коротка, и, казалось бы, разумнее быть. Экономика и техника заинтересованы в стремлении человека обладать и потреблять в жизни по принципу "иметь". Система рекламы, средства массовой коммуникации внушают человеку: главное – обладать. Экономике человек нужен как потребитель продукции, а не как неповторимая личность. Экономика не заинтересована в бессмертии человека, он становится винтиком, придатком к экономической машине современного общества. Фромм призывает сделать усилие и вырваться из объятий техники, экономики, рекламы. Его призывы созвучны идеям духовных учителей человечества, призывавших не разменивать свою жизнь на погоню за красивыми вещами. Но Фромм не просто очередной проповедник. В основе его произведений лежит кропотливый анализ современного общества, он дает практические рекомендации. Например, он не рассчитывает убедить большинство людей не гнаться за автомобилями. Люди стремятся приобретать красивые машины, так как в них говорит

инстинкт ребенка, хватающего блестящую игрушку. Этот инстинкт всячески поддерживают и культивируют автомобильные компании, а за ними сталелитейные, нефтяные и т.д. Всех людей не переубедить, но если 20% потенциальных покупателей автомобилей откажутся от их покупки, то, говорит Фромм, этот отказ нанесет значительный ущерб автомобильной промышленности. Автомобиль – символ технической цивилизации, он разъединяет людей, съедает чистый воздух. Борьба с автомобилями это борьба за человеческое "Я" и борьба за будущее наших детей и внуков. Экологические проблемы в будущем сделают стремление обладания вещами несовместимым с выживанием человечества. Вопрос "иметь или быть?" – это не вопрос читателя оторванного от реальности. Это вопрос сформулирован человеком, который видит дальше и зорче других.

СОЦИАЛЬНЫЕ ВЗГЛЯДЫ ГЕРБЕРТА МАРКУЗЕ.

Айткожин Д. К. кандидат философских наук г. Кокшетау
Габидулин Р. С. кандидат философских наук г. Архангельск

Основные идеи Маркузе изложены в его книге "Одномерный человек", изданной впервые в 1964 году. Маркузе исходил из того, что в современном обществе подавляется человеческая свобода, подавляется индивидуальность. Современное общество защищает не интересы человека, а интересы техники, экономической системы. Погоня за прибылью ведет к убыстрению темпов производства, человек становится придатком конвейера, рабом системы, которая выжимает из человека все соки и жизненные силы. Взамен человек получает лишь набор конвейерных вещей. В прежние времена подобная ситуация вызывала протест людей; крайними формами этого протеста были восстания и революции. Во второй половине 20 века, по мнению, Маркузе, положение дел коренным образом изменилось. Капиталистическая система сумела нейтрализовать протест, система научилась отводить угрозу восстаний и революций. Как считает Маркузе, даже протест против системы используется ею для своего упрочения. Каким образом? Система создала регулируемые каналы протеста: парламентскую критику, свободу печати, собраний, демонстраций. Теперь недовольство не накапливается годами, не сжимается, как пружина, как пар в котле, который при большом давлении может взорвать систему. Система постоянно выпускает пар из котла небольшими порциями. Кроме того, критические высказывания мгновенно высвечивают все недостатки и ошибки системы, поэтому эти ошибки могут быстро исправляться. По выражению Маркузе, бунт интегрирован системой, т.е. протест стал важной стабилизирующей частью системы. Протест не только регулируется, он становится все более редким явлением. Развитая капиталистическая система создает высокий уровень потребления, обеспечивает приличный уровень жизни для большинства своих членов – и прежде всего для работающих на конвейерах экономической системы. Люди, в большинстве своем удовлетворены своим положением, об этом заботится система, как и о том, чтобы эти люди не замечали, что они расплачиваются за товар своей свободой. Люди довольны, они не протестуют, они заинтересованы в сложившейся системе, люди соглашаются со сложившимся положением вещей. Возникает аффирмативная культура - от лат. слова "аффирмацио" – соглашение. Аффирмативность определяет сознание и поведение большинства активно работающих граждан общества. Аффирмативная культура не возникает случайным образом. Ее носителем является одномерный человек – это понятие играет важную роль в общественной теории Маркузе. Современные средства массовой коммуникации: кино, пресса, радио, телевидение, магнитофон, реклама – способны создавать и вызывать потребности у миллиона людей. Реклама

определенной продукции, мода на определенную одежду, песню – все это безотказно воздействует быстро, надежно и в массовом порядке. Но создать потребности человека – значит создать самого человека. Средства массовой коммуникации способны творить людей с одинаковыми, заранее заданными потребностями. Система создает одномерного человека, у которого нет времени задуматься об утрате своей свободы. Он хочет получить то, что советует реклама, предлагает мода, а для этого надо поработать на систему. И человек соглашается с этим. Аффирмативность культуры целенаправленно создается системой. Важную роль при этом играет процесс десублимации. Напомним, что по Фрейду в основе любой творческой деятельности человека лежит избыток сексуальной энергии. Этот избыток в преображенном, сублимированном (возвышенном) виде и обеспечивает творчество человека, которое связано с его неповторимостью, индивидуальностью. Десублимация процесс обратный сублимации. Возможны ситуации, когда вся сексуальная энергия будет реализовываться по прямому назначению. В таком случае у человека не будет энергии для творческой деятельности – в том числе и для революционной. Поэтому система допускает порнографию, предоставляя половую свободу, ослабляя рамки сексуальных запретов – все для того, чтобы дать самый примитивный выход сексуальной энергии. Способы создания аффирмативной культуры разнообразны и эффективны. Одним из них является предоставление не опасной для системы возможности реализовывать свою творческую индивидуальность. Система предоставляет талантливым людям дорогие научные лаборатории, предоставляет любому талантливому человеку сделать политическую карьеру, независимо от его происхождения, или заработать приличные деньги, что реально для энергичного человека с головой. Если не дать таких возможностей, таланты уйдут в протест против системы. Получается, что таланты включаются в систему подавления творческой свободы и индивидуальности. Какой выход из ситуации? Маркузе предлагает великий отказ. Талантливые люди должны понять, что система старается использовать их способности для своего укрепления, увековечения несвободы. Они должны осознать это и не стремиться к успеху, карьере. Карьера – это оковы для одаренных людей. Талант должен стремиться стать социальным аутсайдером, т.е. занимать непрестижные должности, идти в непрестижные специальности. Стремление потенциального Эйнштейна к должности школьного учителя – творческий акт, исполненный великого смысла. Приход талантов в непрестижные профессии способен гуманизировать общество. Многие идеи Маркузе могут показаться парадоксальными и невыполнимыми, он понимал это, но считал, что все нормальные, реалистичные пути только укрепляют систему, отсюда фраза Маркузе, ставшая лозунгом студентов в 1968 году: "Будьте реалистами – требуйте невозможного". В 60-е годы он считал, что несмотря на трудности, революции возможны, но эти революции будут осуществлены не рабочими и коммунистами, как предлагали Маркс и Ленин, а студентами, безработными, обитателями трущоб в развитых странах, а также населением слаборазвитых стран. Студенты еще не интегрированы в систему по своему положению, а у всех остальных настолько низкий уровень жизни, что они не разделяют аффирмативности господствующей культуры и поэтому могут пойти на восстание и революцию. Взгляды Маркузе основывались на тщательном анализе социальных процессов в самых различных регионах. События 60-х годов показали, что Маркузе верно оценил степень революционности различных групп и слоев. Но эти выступления не смогли серьезно потрясти капиталистическую систему, даже укрепили ее. В 70 годы он уже скептически относился к возможности революции. Необходимо заметить, что, критикуя капитализм, Маркузе не строил иллюзий по поводу социализма, с его точки зрения, в социалистических странах еще меньше возможностей для реализации индивидуальности человека

ҚОҒАМДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ДІНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР.

Ахметова Г.Б аға оқытушы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

Қазіргі таңда ең өзекті мәселелердің бірі діни-мәдени дәстүрлер арқылы азаматтық қоғамды қалыптастыру мәселесі. Қазіргі кезде дүниежүзінде, елімізде дінді оқу жоспарынан тыс қалдырмауымыз керек.

Көпұлтты Қазақстан халқының жалпы рухани негізі, діни-мәдени дәстүрі, тарихи қалыптасып және бүгінгі күні көптеген бірқатар жұмыстар іске асырылып келеді. Қазіргі өркениетті қоғамда діни мәдениеттің негіздерін ұғыну көптеген мәдениетті танушылық, этикалық, құқықтық, психологиялық, дидактикалық басқа да тәрбиелік көптеген күрделі мәселелерді шешуге көмектеседі. Ұлттық рухани дәстүрлерді ислам, православие, иудаизм, буддизмнің, сондай-ақ тәңірлік, зороастризм діндерінің жиынтықтарын сипаттайтын мәдениеттің негіздерін тану өте өзекті мәселе екені белгілі.

Сол сияқты дінсіз қоғам болмағандықтан, дінсіз мәдениетте болмайды. Дін адамзат өмірінде қоғамды қалыптастыратын әлеуметтік құбылыс, ұйытқы ретінде аса маңызды рөлді атқарады. Идеологиялар мен ұғымдар, саяси ағымдар діннің осы рөлін пайдаланғысы келгенде ол қауіпті күшке айналады. Дүниежүзінде орын алып жатқан қазіргі таңдағы саяси, әлеуметтік, мәдени, экономикалық оқиғаларға дін бағыт-бағдар беретін күштің бірі, тіпті ең бастысы деп айтуға болады. Діннің қоғам құрылымында алатын орны ерекше. Қоғамды басқа қоғамдардан ажырататын діннің ең негізгі қасиеттерінің бірі.

Жоғарыда атап айтқандай, адамзат тарихында дінсіз мәдениет болмаған. Мәдениеттердің барлығы да діни сенім негізінде алғашқы қоғамдық құрылыста қалыптасқан. Философия, дін халықтардың мәдениетіне орасан зор ықпал жасағанын білеміз. Мәдениеттің күштілігі соншалық, мәдениеттер арасындағы қақтығыста жеңіске жеткен мәдениеттің өзі жеңіліске ұшыраған мәдениеттің белгілі элементтерін сіңіріп алуға мәжбүр еткен. Нәтижесінде аралас мәдениеттер пайда болады. Осы жағдай Қазақстанда да қалыптасқан.

Қазақстан тарихындағы барлық таралған діни жүйелердің мәдени негіздеріне сараптама жасау арқылы қазіргі қазақ қоғамының ерекшелігін көруге болады. Ежелгі зороастризмнің діни және мәдени жәдігері «Авеста» кітабының өлеңдерінде және гимнінде әлемде бір-біріне қарама-қарсы екі негіздің - жақсылық пен зұлымдықтың арасында толастамайтын күрес жырланып, еңбекті, жақсы жұмысты, ойды, бейбітшілікті, достықты, ынтымақты, бірлікті, адалдықты, сенімділікті көрсеткен болатын. Керісінше ұрлықты, өтірікті, екіжүзділікті, жаман сөздерді айыптайды. Бұл ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған заңдылық болған.

Буддизм діні Үнді елінен Орталық Азияға Пәкістан және Ауғаныстан аймақтары арқылы біздің эрамызға дейінгі I ғасырда басталып, II-III ғасырларда Қазақстанға да жеткен болатын. Қазақстанды мекендеген халықтардың арасында осы кезден бастап буддизмнің құндылықтары тарала бастаған еді. Буддизмді дін ретінде, философия ретінде, мәдениет ретінде және өмір бейнесі ретінде қарастыруға әбден болады. Буддизм төрт игі ақиқатқа негізделген: 1) өмір-тынымсыз күрес, азап бейнет, 2) азап, бейнет нәпсіден, құмарлықтан, құштарлықтан, 3) қайғы-қасіретті жою ақиқаты; 4) қайғы-қасіретті тоқтату жолының ақиқаты. Бұл ақиқаттар будданы уағыздаудың алғашқы тақырыбы болды. Ең алғашқы ілімдерге буддизмнің маңызды негізін құрайтын төрт игі ақиқат ілімі жатады. Басқа діндерге қарағанда

буддизм өмірдің қайғы-қасіретпен байланысына айтарлықтай басым түрде мән берген. Буддизмде қайғы-қасірет тұрмыстың түпкілікті мінез-құлқы болып есептеледі. Будда іліміне сәйкес құтқарудың сегіз игі жолы бар: дұрыс көре білу, дұрыс ой, дұрыс сөз, дұрыс күш-жігер, дұрыс өмір салты, дұрыс көңіл бөлу, дұрыс назар, дұрыс іс-әрекет. [9,10] Осы қасиеттерді сақтай отырып тыныштыққа жетуге болады.

Әлі күнге дейін түркілер дәуірінен жеткен Тәңірлікке табыну дінінің көптеген мәдени салттары дәстүрлі қазақ қоғамында сақталынып келеді. Қазіргі жастарды тәрбиелеуде оның құндылықтары мен мәні зор рөл атқарады. Оны жастарға дұрыс түсіндіру қажет. Атақты түрік ғалымы Махмұт Қашқари 1074 жылы «Түрік сөздігі» аталатын үш томдық кітабын жазған болатын. Бұл еңбегінде түріктердің табынған Тәңірлікке табынуды былай түсіндірген болатын: «Тәңір кім, не? – деп сұрақ қойсаңыз, жауап біреу, ол – ұлы. Ал, ұлылықтың сыры, тек өзіне (яғни Тәңірге) ғана мәлім нәрсе. Егер сыры адамға мәлім болса, оның иесі ұлылық болып есептеледі?

Махмұт Қашқари айтуы бойынша Ұлы Тәңір мен Ұлы Алланың еш айырмасы жоқ. Бұл түркілік және мұсылмандық дүниетанымның бірлігінің дәлелі деген болатын.

Түркілердің түсінігінде Тәңір жарылқаушы ретінде көрсетіледі, бірақ Жаратушы емес. Тәңір – оның жолындағыларды мақсатқа топтастырушы, қуаттандырушы ұлы күш ретінде көрсетілген. Биік көктегі Тәңірі түркілерге қиял, арманына қанат, жүрегіне қайрат беретін күш болып саналды. Биікке бас ию, биіктікті аңсау адамды өршіл философияға жақындатады. Биіктікке ұмтылу – ерлік, батырлық философиясы болып табылады. Тәңірдің әмірін орындау, яғни Көк пен Жердің арасындағы әлемге иелік ету, иелік үшін жан аямай күресу сияқты белсенді әрекетке итермелеу және ынталандыру жатыр. Түркілердің дүниетанымына оптимизм тән, яғни жастарды өзіне сенуге, белсенділікке жетелейді.

«Ел» деген ұғым арқылы түркілер дүниетанымын білдірген. Түркілер «ел» ұғымына қасиетті Жер-Суды және Тәңірді сидырған. Ел-осылардың бәрі бар болғанда, басы бүтін болғанда ғана бар. Сонымен қатар оларда «құт» түсінігі болған. Құт – Тәңірдің қолдауына ие болу, соның жолында «елге» қызмет жасау керек. Сол кездегі түркілердің көсемдері Тәңірдің барлығын танитын, соның демеуімен халқына немесе «елге» қызмет жасаушы, оны басқарушылар қызметін атқарған. Тәңір -бірлік, батырлық, адамшылық, жақсылық. Бәрі тәңірдің қалауындағы нәрселер екенін білеміз. Индет атаулыны от-анамен аластау ғұрпын тұрмыста қолданған болатын.

Қазақ халқының аңыздарынд аруақ түсінігі бар. Қазақ халқы және көнедегі түркі тайпаларының басымы адамның жаны мәңгілік, тек тәні ғана өледі деп ойлаған болатын. [4,95] Ұлы ақынымыз Абай өз өлеңдерінде адам рухының мәңгі жасайтындығын айтқан болатын.

Үнді діни сенімдерінде адамның жаны мәңгілік, олар басқа кейіпте, әбден кәміл дәрежесіне жеткенге дейін, тіршілікте жасаған күнә-сауаптарына әртүрлі бейнеде келіп отырады деп уағыздаса, ислам адам жаны ақырзаман болғанға дейін оқшау әлемде өмір сүріп, заманның ақырында өзінің тәніне оралады деген болатын. Бұл түркілердің дүниетанымы белгілі бір шектеулі кеңістікте емес, басқа мәдениеттермен бірлік нәтижесінде қалыптасқандығын, оның жоғары дүниетанымдық деңгейін көрсеткен болатын. «Ие» түсінігі түркілерде синтоизм, тағы басқа діндердегі заттар мен құбылыстардың құдайлары орнында қалыптасқан. Ойсыл қара (түйе иесі), Қамбар-Ата (жылқы түлігіне байланысты), Зеңгі-Баба (сиыр малының иесі), Шопан-Ата (қой иесі), Шекшек-Ата (ешкі малының иесі) бұл қазақ халқының төрт түлікке байланысты айтылған түсініктерінен байқауға болады.

Түркі тілдес тайпалар XI ғасырда араб-парсы мәдениетін жатсынбай қабылдай бастаған болатын. Бұның объективтік себептері де бар болатын. Соның бірі – түркі

қағанаты ыдырап, оның орнына жаңа мемлекеттер, этностар пайда бола бастаған заманда олар жаңа, өзге мәдени дүниетанымды қажет етті. Исламның қазақ жерінде қантөгіссіз таралуының басты себептерінің бірі, Тәңір мен Алла дүниетанымдық мәселелердегі ұқсастығы, түркілер нанымдары мен исламның монотеистік сипаты, олардың мәдени тамырларының рухани сабақтастығы да үлкен әсер еткен болатын. Түркілер дүниетанымындағы аруақ, ие, құт тәрізді іргелі ұғымдарын сақтап қалған еді. Қазақ топырағында Иассауи ілімінен тәңір ұғымы мен ислам үлгісіндегі дүниетанымының бірлігі айқын көрініс болып табылады.

Мәдениеттердің арасындағы айырмашылықтарды қабылдаған дін- ислам діні екені белгілі. Ислам діні нәсілдер мен тілдердің, тіпті діндердің әртүрлілігін таниды. Құранда адамдардың тайпаларға, түстерге бөлінгендігі, әркімнің діні өзіне тән екендігі туралы айтылған және Құран мұны Жаратушының шешімі ретінде көрсеткен болатын. Өмірдегі, қоғамдар арасындағы айырмашылықтар адамдардың бірін-бірі танып-білуі және қарым-қатынас орнатуы жағынан жағымды рөл атқаруы да мүмкін болатын. Сан жағынан аз мұсылмандардың үлкен мемлекеттерді басқарғанын тарихтан көреміз. Яғни, мұсылмандар басқа дін уәкілдерін де қорғаумен шұғылданғанын тарихтан білеміз. Негізінен бір мемлекеттің туының астында біріккен басқа тілдегі және діндегі халықтарға, олардың мәдениетіне мұсылмандар қолдаушылық көрсеткен болатын.

Ислам діні көшпелі руларға бөлінген араб қоғамында пайда болғанымен отырықшылықты, қалалық мәдениетті уағыздайды. Қазақ халқының тарихында рулар мен тайпалардың басын қосқан күш осы ислам діні болған екен. Ислам қауымдастығына қосылмаған басқа түркі тайпалары мүлдем басқа мәдениет тобына қосылып, мүлдем басқа қоғамдарға айналған болатын. Бұған мысал ретінде бұлғарларды, мажарларды, чуваштарды, сібір халықтарын тағы басқаларды айтуға болады. Сонымен әр халықтың мәдени ортасын анықтайтын басты фактор – дін екенін білеміз. Ислам діні қоғамға бағыт-бағдар береді, қоғамды біріктіреді, идеологиялық және мәдени ұғымдарды күллі қоғамға үйретеді, жеке тұлғаның және қоғамның мүдделерін қорғайды, этникалық негізден гөрі адами, рухани құндылықтарға мән береді және оны қорғайды.

Исламдық қоғамдағы исламдық даму үлгісі мұсылман ойшылдардың ұзақ мерзім талпыныстарынан тамырланады. Мұсылман ойшылдары шамамен бір ғасыр бұрыннан бері екі: теріске шығару және дәлелдеу көзқарасының жаңа дүниенің көзқарасымен үйлестіретін ортақ жол табуға талпынды. Бұл көзқарастың негізгі мақсаты – адамның рухани дамуымен бірге материалдық өмірін жақсартудағы дін мүмкіндігін дәлелдеу. Ислам экономикалық даму мәселесіне ерекше көңіл бөледі және оған үлкен мәселе, яғни адамның даму мәселесінің бір бөлігі ретінде қарастырылады.

Адамды материалдық және рухани салаларда бақытты көру исламдағы дамудың мақсаты болып есептеледі. Дамуға әсер ететін мәдени себептерінің бірі – әртүрлі қоғамдардың дүниеге деген көзқарастары болып табылады. Мұндай көзқарас дамуға маңызды үлес қосады. Егер қоғам дүниеге теріс көзқарасын білдірсе, даму жолында қадам баса алмайтынын білеміз. Ал, егер қоғам дүниеге оң пікірін білдірсе, дүниені дұрыс пайдаланса, даму үшін мәдени жағдай тудырады. Жоғары мәдениетті және гуманистік идеяларды нағыз ислам насихаттайды. «Дінде зорлық жоқ» – деген Мұхаммед пайғамбар өзінің хадисінде. Яғни, ислам дініне біреуді мұқтаж ету немесе пайдасын беріп, енгізуге жол жоқ деген болатын. Әр пенде исламды өз еркімен, өзінің жүрегімен қабылдауы тиіс. Исламдық үлкен өркениеттің дамуының маңызды себептерінің бірі әртүрлі саладағы ғылымға қарай талпыну болып есептеледі. Исламдағы келесі мәдени құндылыққа – еңбекке көңіл бөлу жатады. Еңбек – қоғамдағы экономикалық қозғалыста маңызды рөл атқарады және қолда бар мүмкіндіктерді даму жолында пайдалануға көмектеседі. Еңбек мәдениетіне мән бермейтін қоғамда тұрмыстың жақсаруын күтуге болмайтынын жақсы түсінеміз.

Еңбек мәдениеті – даму бағдарламаларды іске асыратын маңызды себептердің бірі. Оқулықтарда адамдарды әділ еңбектену мен талпынуға шақыратын әдемі насихаттарға толы екендігін айтпай-ақ білеміз.

Қазақстан қоғамының рухани тұрғыдан жаңаруында дәстүрлі діндер маңызды рөл атқарады. Әлемдік ислам, христиандық және будда діндерінің жалпы адамзаттық және гуманистік құндылықтары, татулықты орнықтырудағы маңызы өте ерекше деп білеміз. Діндер қоғамымызда достықты, өзара құрмет пен түсінісушілікті нығайтуға қызмет етеді. Қазақ халқының мәдениеті мен руханиаты ислам өркениеті мен дүниесінің ажырамас бөлшегі болып табылады. Елімізге ислам діні күшпен емес, бейбіт жолмен енген болатын. Ислам құндылықтары мен ислам философиясын, ислам мәдениеті мен өнерін дамыту мен жаңарту ісіне қазақ халқы маңызды және зор үлестерін қосқан. Ортағасырлық мұсылмандық философиялық ойының қалыптасуы мен дамуына қуатты серпіліс берген қазақ даласының ойшылдары Әбу Насыр әл-Фараби, Қожа Ахмет Ясауи, Махмұт Қашқари, Мұхамед Хайдар Дулати, Қорқыт, Жүсіп Баласағұни және тағы басқалары және бұл ойшылдардың мұралары ислам өркениетінің асыл қазынасы еді. Қазақ елінің Ата заңында ар-ождан бостандығы мен діни бостандықтың қағидаттары, әртүрлі ұлттарға жататын азаматтардың өздерінің діни бірлестіктерін құрудағы теңқұқылығы, мемлекеттің шіркеуден бөлінгендігі туралы қағидаттар бекітілген болатын. [1] Діни толеранттылық пен ұлт аралық келісім ісінде игі дәстүрлерге Қазақстан ие. Сонау заманнан бері сан алуан мәдениеттер мен діндердің тоғысу мекені Қазақстан болған. Қазіргі Қазақстанның аумағында бірнеше ғасырлар бойы тәңіршілдік, зороастризм, манихейлік, буддизм, христиандық және ислам сияқты әртүрлі нанымдар бейбіт қатар өмір сүрген, яғни толеранттылық пен ұлтаралық келісімнің үлгісі болып келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы . 1995 ж.
2. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Алма-Ата, Наука, 1993.
3. Аюпов Н.Г. «Тенгрианство как открытое мировоззрение». Алматы 2012 ж.
4. Культ предков у казахов XVIII – XIX веков как проявление устойчивости традиций // Казахская цивилизация. Алматы. - 2008. - № 2. - С.95-100
5. Гараджа В.И. Религоведение., М., 1995.
6. Очерки по истории ислама в Казахстане. Алматы: «Дайк-пресс», 2005.
7. Казахский «народный» ислам как одна из форм бытования ислама / Бекмахановские чтения – 2004: Материалы международной научной конференции. Алматы: Қазақ ун-ті, 2004. - С. 116-118
8. Андросов В.П. Буддизм: религия и философия // Философия и религия на зарубежном Востоке. XX век. М., 1985.
9. Ашвагхоша. Жизнь Будды. М., 1990.
10. Буддизм: Словарь. М., 1992.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ З.В.ТОҒАННЫҢ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ҚҰРУДАҒЫ ИДЕЯЛЫҚ ЫҚПАЛДАСТЫҒЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ МЕМЛЕКЕТШІЛІК ИДЕЯЛАРЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ.

Буканова Р.Г., т.ғ.д., профессор
Төлепбергенов Ғ.М., тарих магистрі Шукеева А.Т., тарих магистрі
Башқұрт мемлекеттік университеті, Ш.Уәлиханов ат. Көкшетау университеті
ainur_shukeeva@mail.ru

Қазақстанның тәуелсіздігінің үшінші онжылдығының аяқталар тұсында осыдан бір ғасыр бұрынғы уақытқа зер салар болсақ, Ресей империясы ыдырап Финляндия, Польша, Литва, Латвия Эстония тәуелсіздіктеріне қол жеткізген шақта Кавказдағы түркі халықтары соның ішінде бұрындары кавказ түркілері атанып келген әзірбайжандар, сыртқы Кавказдағы Гүржістан тәуелсіз елдер ретінде әлемнің саяси картасында орын алуға тырсты.

Осы империялық мемлекеттердің күні өтіп, Үндістанның тұңғыш басшысы Джавхарлал Неру айтқандай «ұлтшылдық пен ұлттық мемлекеттердің дәуірі» бастау алды [1, 109-113]. Осы үдерістен XVI – XIX ғғ. аралығында әрқилы тарихи себептерге байланысты тәуелсіз Ел, мемлекет статусынан, өзінің ұлттық мәдениеті тілін, ділін, діни-мәдени бірегейлігін сақтап, дамыту мүмкіндіктерінен көз жазып қалған Еділ бойындағы башқұрт, татар, Орал таудың бергі жағындағы бұрынғы Ұлық Орданың ұйытқысы болған қазақ, қарақалпақ, һәм қырғыз халықтары өзінің бұрынғы елдігін қалпына келтіруге деген зор ұмтылысы байқалды. Өздерін өркениеттендіруші күш ретінде сезінген Ресей өз шекараларын Орталық Азияда «табиғи шекараларға» дейін кеңейтуге тиістіміз деп, бір шеті ауған, иран, қытай енді ғана ықпалын орнатып үлгерген Шығыс Түркістан жеріне дейін апарып тіреудің сәті түсті. Орталық Азия елдері Ресейдің отарлық басып алудағы соңғы қосып алған отарлық жерлері болатын. Ресей ықпалы біржола орнаған өлкеде әлі де болса жартылай тәуелсіз анклавтар Бұқара хандығы мен Хиуа сақтала берді.

Алды үш жүз елу жыл, соңы жүз жылға жуық уақыт Ресей отаршылдығы қармағына ілінген елдер түрлі шектеулер мен қысымшылықтарға қарамастан метрополиямен байланыс пен қызметтестіктің арқасында жаңа бітімдегі, атап айтқанда еуропалық бағыттағы даму болмысы бағытындағы жолмен танысты. Біз қарастырып отырған түркі халықтарының басым көпшілігі мұсылман дінін ұстануы бір жағынан Ресейдің қармағындағы отар халықтарға қатысты өте мәдени астамшыл саясатының нәтижелігіне кедергі болса, екінші жағынан, исламдық діни-клерикалды топтардың шамадан тыс қоғамға ықпалының артуы болашақта олардың ілгершіл прогресивті дамуына кедергі болатын реакцияшыл керітартпа күшке айналатынын жете түсінді. Оларды осы жол мен тенденцияның зиянды, зардапты екендігіне әбден көз жеткізген Түркия мен Ирандағы реформалық қозғалыстардың сәтсіздікке ұшырауы болатын. Еуропалық елдердің жартылай және толық отарларына айналған елдер әйгілі алып «Азияның оянуы» феноменінен тыс қала алмады. Башқұрт пен татар, қырым татарлары мен қазақтардың барша түркістандықтардың адыңғы қатарлы саяси элитасы өз заманының аса білімдар азаматтары болғандықтан олардың бұл проблемаларға деген көзқарастары глобалдік яғни әлемдік деңгейдегі сипат алды. Өз халықтары мен ұлттарының сара да даңғыл жолын таңдау ісінде олар маштабы шағын Еуропамен немесе зор мүмкіндіктері елі аталған АҚШ-тың тәжірибесімен шектелмеді. Олар бұл мәселеге әлдеқайда кең дәрежеде көзқарастар жүйесін қалыптастырып үлгерді.

Исмайл-бей Гаспаралының «Тәржіманынан» бастау алған жалпы түркі-мұсылмандық ағартушылықтан бастау алған қоғамдық-саяси қозғалыс XX ғ. басында жаңа сапаға көтерілді [2, 139—146]. Кеше ғана «самурайлар» елі болған Жапония елінің

модернистік тәжірибесі арқасында қысқа тарихи уақыт ауқымында экономикада, әлеуметтік- саяси құрылымды реформалауда зор табысқа жетіп, Ресей сықылды алып қолласты тізе бүкітүріп, өз мақсат-мұратына жеткен елдің мысалы Ресейдегі бодандық қамытынан құтыла алмай отырған халықтарға зор рухани-моральдік әсерін тигізді.

Осы тұрғыдан алған түркі-мұсылман халықтары ішнен аса саяси белсенділік танытып үлгерген башқұрт, қазақ, әзірбайжан халықтары өздерінің ұлттық-мемлекеттік құрылымдарын құрып үлгергендігімен ерекше көзге түседі. Башқұрт автономиялық мемлекеті бірден ресми түрде Ресей тарапынан мойындалған болса, Әзірбайжан ұлттық-демократиялық мемлекетін Түркия танып, Антанта елдері тануға бейілді болды [3,188]. Алаш пен Түркістан ұлттық-территориялық автономияларының негізін салған қазақтардың бұл мемлекеттік құрылымдарды мойындатуға байланысты барлық әрекеттері әртүрлі түр мен түске бояна беретін имперлік идеологиялық постулат-ұстанымдарына сол саясаты пәрменді түрде жүргізіп отырған саяси күштермен соқтығыса берді. Сөйтіп, Алашорда үкіметі болсын, Түркістан мұқтарияты да ресми танылмаған бірақ де-факто өмір сүріп жатқан мемлекеттік құрылымдар болатын. Еділ бойы халықтары ішінен ғасырлар бойына ондаған көтерілістер шығарып келген башқұрт халқының ішнен ендігі жерде интеллектуальдік әлеуеті зор, башқұрт арасында зор беделге ие тұлғалар көптеп шыға бастады.

Сондай тұлғаның бірі де бірегейі жалпы XX ғ. жалпы түркі-мұсылмандық ұлт-азаттық қозғалыстың аса ірі қайраткері Заки Уалиди заманының аса білімдар адамы еді, ол әлемдік шығыстанудың тұтас бағытының негізін салушы көрнекті ғалым-тарихшы ретінде ғана емес, сонымен қатар 1917-1920 жылдары саясаткер ретінде де танылып. Кеңестік Ресейде түркі-мұсылман халықтары ішінен тұңғыш рет орталық Ресей билігі ресми мойындаған автономиялық мемлекеттің құрушы ретінде тарихта қалды. Ол Түркістан мұқтариятын құрған Мұстафа Шоқай сияқты өзінің импершіл большевиктерге қарсы қажырлы күресін эмиграцияда да жалғастыра берді. З.Уалидидің көпқырлы тұлғасы, оның ғылыми және қоғамдық-саяси қызметінің әсерлі нәтижелері әлі күнге дейін Ресей, Қазақстан, Түркия және Батыс зерттеушілері назарынан кеткен емес. Ол Еділ-Жайық және Орта Азия аймақтарындағы түркі тілдес халықтардың тарихы мен этнографиясын зерттеуге үлкен үлес қосты, бірақ оның бүкіл шығармашылығы арқылы башқұрт, қазақ және ноғай халықтарының тарихи тағдырына деген ерекше қызығушылық лейтмотив ретінде желісі бірге өріліп отырады. Оның революция және Ресейдегі азаматтық соғыс жылдарында түркі халықтарының өзін-өзі билеуге, саяси бостандыққа ие болу жолындағы қажырлы күресінде идеологиялық жетекші болып, Алаш-Орда қозғалысының жетекшілерімен тығыз байланыста болуы кездейсоқ емес. Ресейдегі қатаң орталықтан жүйеге қарсы шыққан Ресейді қарауында болып келген башқұрт, қазақ сияқты халықтардың ұлттық өрлеуіне жол ашатын федерализмнің бастауында тұрған Зәки Валиди деген ғылыми тұжырымға келеміз.

Поскеңестік елдерде әлі күнге дейін алаш қозғалысының Әлихан Бөкейханов сияқты немесе осы алаштықтармен идеялас болған, біріккен саяси жобалар жасауға қаракет қылған Зәки Уалиди сияқты тұлғаларға, олардың саяси-рухани мұрасына деген қоғамдағы көзқарас әлі күнге дейін өзінің әрралуандығымен ерекшеленеді. Біздің пайымдауымызша мұндай көзқарастардың болуының бірнеше себептері бар оның ішіндегі ең бастыларының бірі осы саяси тұлғалар көтерген мәселелердің бүгінгі күннің саяси күн тәртібінен түспеуі, бір кездері тізе қосып бостандық жолында бірге күрес жасаған ұлттардың саяси тағдырының ХХІ ғ. бірінші ширегінде әрқилы жағдайға болуы дер едік. ХХ болған саяси бостандыққа қол жеткізу мүмкіндігін қазақ та башқұрт та пайдалана алмай қалған болса, ұлттардың өзін-өзі билеу құқын формальді таныған, кеңестік автономия сияқты квазитәуелсіз мемлекеттер құру арқылы біржола құлауға айналған имперлік типтегі мемлекеттің сақталып қалуымен байланыстырамыз. Ал Қазақстан сияқты әуелі кеңестік форматтағы автономия болған, кейін автономиялық

республиканың Одақтық Республикаға айналды. Әлемдегі барлық имперлік типтегі мемлекеттер : Британ, француз, португал, испан отарлары тегіс тарих қойнауына кеткен шақта өзінің тіршілігін жалғастырып келген жалғыз ел ол –КСРО болатын. Ал имперлік мелекеттің кезекті бір дағдарысы кезінде Қазақстанның тәуелсіз елге айналуы Азия мен Еуропа түйіскен жердегі өткен ғасыр аяғындағы аса үлкен геосаяси оқиға ретінде тарихқа енді.

Әдетте, империялар әлсіреген тұста қысқа тарихи уақыт аралығында пайда болған кеңшілікті демократиялық кезеңде түркі- мұсылман халықтарының азаттық күресі турасындағы зерттеулер жарыққа шыға бастады, репрессияға ұшыраған ұлтшыл көзқарас өкілдерін ақтау сықылды күрделі шаралар атқарыла бастады. Бірыңғай экономикадағы табыстар мен жетістіктер сол елдің әлемнің геосаяси картасында біржола орнығып қалуға жеткіліксіз екендігі айқындалып отыр. Сол замандағы бұрын отар болып келген елдердің экономикалық негіз-базасын, әлеуметтік-саяси қоғамдық институттарды модернизациялау сияқты көкейтесті проблемаларды шешудің кейбір жол-нұсқаларын қазіргі алаштанушылар сол қайраткерлердің еңбектерінен тауып отыр.

Ресей империясының Батыс провинциялары тәуелсіздік алып, өз алдарына ел болғанда Башқұрт автономиясы мен Алашорда, Түркістан мұқтарияты федерализм принциптерін негізге алып, өз тарихында тұңғыш рет жаңа заманда автономиялық мемлекет институттарын құруы төтенше жаңалығы бар зор оқиға болатын. Бүгінгі күнде Қазақстанда ұлттық-тәуелсіз мемлекетті мемлекетшілдік идеясы тұрғысынан нығайту мақсатында алаш ұлттық-саяси қозғалыс тарихын бұрынғыдан да кең көлемде жүргізу өрістеп отыр. РФ – да соғы уақыттарда бұл мәселелерге назар аудару, жіті зерттеу мүмкіндіктері біраз бәсеңдеп қалған сыңайлы.

Дегенмен, Алашорда үкіметіне қатысты әлі де қарастырылмай келе жатқан мәселелер баршылық. Ондай мәселелер қатарына Алашорда үкіметінің түркі-мұсылман халықтарының ұлттық саяси элитасы өкілдерімен байланысын жатқызуға болады.

Алаштықтықтар мен бірге әзірбайжан, татар, қырғыз, өзбек, башқұрт секілді бірқатар түркі-мұсылман халықтары азаттық жолындағы күресте өзара күш біріктіруге ұмтылыстар жасады. Алатау қырғыздарының өкілдері «Алаш» партиясы атынан Бүкілресейлік құрылтай жиналысына сайлауға түсті және екінші жалпықазақ съезіне қатысып, Алашорда үкіметі бағдарламасы қабылдайтындықтарын білдірген. Сол бір тарихи кезеңде қазақтар мен башқұрттар өздерінің ерекше саяси батыл қадамдарымен ерекше көзге түсті. Алаш идеясын Ә. Бөкейханов бастаған қазақ саяси қайраткерлері бір кездері Ұлық Орданың негізін құраған түркі тектес халықтардың мемлекеттік бірлестігі ретінде қарастырды.

Башқұрт халқының беделді өкілдерінен сайланып 1917 жылы мамыр айында Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылман съезінде Ресейдің болашақ мемлекеттік құрылысы мәселесі талқыланған кезде ұлттық-территориялық автономия идеясын қуаттап, Башқортстанның Қазақстанмен және Түркістанмен бірлесе территориялық автономия құру жобасын мақұлдап, бір саяси платформада тұрды. Осы тарихи фактіні кейін эмиграцияда жүріп жазған өз естелік ғұмырнамасында ерекше айтып өтеді.

Сол кезеңде Ор өзені бойында бір кездері қазақ пен башқұртты ажырату үшін салынып, ұзақ жылдар Ресейдің отарлау тірегі болған Орынбор қаласы ендігі қазақ пен башқұрт тағдырын шешкен талай жиындардың куәсі болды. Башқұрт пен қазатар осы бір башқұрт жері мен қазақ жерлері түйіскен аймақта осы халықтардың саяси тарихындағы аса зор оқиғалар болып жатты. Әуелі 1917 жылы 20-21 шілде күндері 70 делегаттың қатысуымен Орынбор қаласында өткен бірінші жалпыбашқұрт съезінде де башқұрт ұлттық саяси элитасы өкілдері ұлттық-территориялық автономияны жақтап, бұны өзге түркі-мұсылман халықтарымен бірлесе жүзеге асыру қажет деген шешімге келген еді

Бірінші жалпыбашқұрт съезімен бірге сол сәтте Орынбор қаласында бірінші жалпықазақ съезі халық арасында облыстар бойынша ұйымдастырған зор дайындық

жиналыстардан соң шақырылды. Екі бауырлас халықтың жиынын бір қалада, бір мезгілде синхронды өтуі, екі халықтың саяси лидерлерінің арасында келісім болғандығын көрсетеді. Екі съезде де қабылданған бірқатар қарарлар бірыңғайлығымен ерекшеленді. Дегенмен екі съезде қабылданған шешімдерде өзгешелік те болатын. Мәселен, бірінші жалпықазақ съезінде қазақ халқының саяси партиясының құрылуы қажет деп саналып, бұл партияның жобасын жасау Бүкілресейлік мұсылман кеңесіне сайланған қазақ өкілдеріне жүктелсін деген шешім қабылданды. Қазақ саяси белсенділерінің бір бөлігі бірден автономия құру, жариялау мезгілі жеткен жоқ деп санады.

Башқұрттар өз құрылтай жиналысында бірден саяси мақсатқа жету жолында шұғыл саяси қадамға барып, башқұрттардың ұлттық қозғалысына жетекшілік ететін – саяси құрылым органы Шуро (Кеңес) құру туралы қаулы шығарылып, Шуруның құрамы бекітілді.

Башқұрттардың осы заманғы алғашқы саяси басқару органына мүшелікке Шариф Манатов, Гариф Мутин, Сағит Мрясов, Ильдархан Мутин, Усман Куватов, Харис Юмагулов, Зәки Уәлиди Тоған қатарлы қайраткерлер сайланып, бекітілді. Шуро башқұрт халқының мүддесін Ресей империясының езгісінен теперіш көрген өзге халықтармен бірлесе жүргізу керек деп шешті. Сол кезеңде өз тәуелсіздігі мен егемендігі үшін қилы күрес жолына түскен Әзірбайжан және Украин елдерінің ұлттық-саяси қозғалыс жетекшілерімен байланыс орнатылды. Осы екі ел де Ресейден іргесін біржолата ажыратуды көкседі, осы жолда Түркиямен, Антанта елдерімен түрлі келіссөздер жүргізіп жатты.

Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылман съезінде башқұрттар мен татарлардың саяси көзқарастары бір тұжырымды арнада тоғыса бермеді. Мәселен, татар қайраткерлері мұсылман халықтарының мәдени автономиямен шектелгені жөн деген саяси платформада тұрды. Сол тарихи сәтте татар саяси қайраткерлері жайбасарлық танытты.

Қазақтар мен башқұрттар осы бір принципті мәселеде территориялық автономия принципін табынды түрде қорғады. [4,7]. Мәдени автономия идеясын С. Мақсуди, Гаяз Исхани секілді бірқатар татар халқының саяси элитасы өкілдерімен бірге Солтүстік Кавказ мұсылмандарының өкілі саналатын Бүкілресейлік мұсылман кеңесінің төрағасы А. Салихов (Цаликов) та қолдады. Олар өздерінің мұндай ұстанымын 1917 жылы 21 шілдеде Әзірбайжаннан, Түркістан өлкесі мен Қырымнан келген делегаттардың қатысуымен Қазан қаласында өткен екінші Бүкілресейлік мұсылман съезінде дәлелдеуге тырысып бақты [5,41].

Ақпан төңкерісінен кейін Ресейдегі жалпы демократиялық өрлеу толқынында Мемлекеттік Думаның мұсылман фракциясының жетекшілігімен жалпы мұсылман қозғалысы кең ауқымға ие болды. Наурызда Мәскеуде 1917 жылдың 1-і мен 11-і аралығында өтуі керек Бірінші Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне дайындық басталды.

З.Валиди Мемлекеттік Думаның мұсылман фракциясы бюросындағы Уфа мұсылмандарының жарқын өкілдерінің бірі болды. Оған Түркістанға бару және Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне делегаттар сайлауды ұйымдастыру тапсырылды. 28 наурызда Орынбор арқылы Ташкентке кетті. Орынборда ол башқұрт халқынан делегаттар ұсыну жұмысын ұйымдастырды [6]. З.Валидидің Алаш-Орда қозғалысының өкілдерімен алғашқы байланыстары осы уақытқа тиесілі екені анық. Кейіннен, 1920-1921 жж. Поволжье мен Башкирияда Кеңес өкіметі орнағаннан кейін жалпытүркілік ұлт-азаттық қозғалысының орталығы Бұхара маңында, Орта Азияға көшті, онда З.Валидидің айналасында қазақ, өзбек және түрікмен зиялылары жиналды [7.94-95].

Бүкілресейлік мұсылмандар съезінде күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі Ресейдің ішкі мемлекеттік құрылымы туралы мәселе болды. Осы мәселе бойынша Заки Валиди де сөз сөйледі, ол Кавказдан, Түркістаннан және Қазақстаннан келген басқа

делегаттармен қатар Ресей ұлттық автономияларға негізделген федерация болуы керек деп санайды. Татар мұсылмандары басқа көзқарасты ұстанды - біртұтас мемлекет құрамындағы ұлттық-мәдени автономия идеясын. Съездегі пікірлер екіге бөлінді. Съезд жалпы Кавказ бен Түркістанның территориялық автономиясын жариялау қажеттілігін мойындай отырып, башқұрт халқының өзін-өзі анықтауға деген теріс көзқарасын білдірді. Сол кезде Орынбор қаласында Алашорда үкіметін жария еткен екінші жалпықазақ съезі өз жұмысын аяқтаған еді. Осы екінші жалпықазақ съезінің делегаттары атынан С. Қадырбаев пен М. Шоқай жалпыбашқұрт құрылтайына бақылаушы ретінде қатысты [8, 218].

Петроградта Уақытша үкіметтің құлауын және большевиктердің билікке келуін Заки Валидидің серіктері абайлап қарсы алды. Большевиктер партиясының идеологтары қабылдаған ұлттардың өзін-өзі анықтау ұраны және 1917 жылы 2 қарашада «Ресей халықтарының құқықтары декларациясын» қабылдау, олар ұлт-азаттықты жандандыруға үлес қосқанымен Ресейдің ұлттық шетіндегі қозғалыстар, постимпериялық кеңістіктегі мемлекеттік құрылымның нақты бағдарламасы болмады. Башқұрт Орталық Шүросы «қарсыласу басталған кезде Құрылтай жиналысын шақыру арқылы» жоғарыдан федерализация мәселесін шешу мүмкін емес» деп түсінді. Сондықтан 1917 жылғы 11 қарашадағы Орталық Шүроның №1 Фарманында (бұйрықта) «Башкирия үшін құтқарудың жалғыз шарасы - башқұрт халқының билікті өз қолына алуы, халықтың қамы. өздері үшін өз өмірін, қанын, жанын қорғау» [9].

1917 жылы 15 қарашада автономиялық Башкурдистан құруды жариялаған №2 Фарман жарық көрді. Көп ұзамай, жедел түрде үшінші съезд 1917 жылы 8-20 желтоқсанда Орынборда шақырылды, ол тарихқа Башқұрттардың Бүкіл Башқұрт құрылтай құрылтайы ретінде енді. З.Валиди конгрестің төрағасы болды. Құрылтай құрылтайының күн тәртібіне Башқұртстанның болашақ конституциясының негізгі ережелерін талқылау кіргендігі назар аудартады. Осы құжаттың 1-тармағында: «Ресей Республикасы автономды ұлттар мен оның шеттерінің одағынан (федерациясынан) тұрады. Башкурдистан - ұлттық-аумақтық мемлекеттердің бірі ретінде Ресейдің құрамына кіреді» [10]. 1918 жылдың басында Башқұртстан конституциясының тағы бір жобасы әзірленді, ол автономиялық республиканың Ресей құрамына кіретіндігін де көрсетті. Яғни, башқұрттар Кеңестік Ресейден бөліну міндетін қоймаған.

Башқұрт пен алаш, түркістан автономиясы саяси қайраткерлері арасындағы байланыстар тығыз жүріп отырды башқұрт үкіметінің өкілі С. Магазов Семейде Алашорда үкіметінің төрағасы Ә. Бөкейхановпен және Түркістан (Қоқан) автономиясының бұрынғы премьер-министрі М. Тынышбаевпен кездесіп, Башқұрт үкіметі мен Алашорда үкіметінің қалыптасып отырған саяси ахуал жағдайдағы ұстанымдары қандай болуы керектігі жайлы мәселені кеңесіп, Жопания мен Германияға қатысты өз ұстаным-позицияларын айқындады [11, 249].

Азамат соғысы кезінде шығыс майданда және ол Башқұртстан аумағынан өтіп, елдің тағдыры шешілді. Большевиктер үкіметі башқұрт халқының автономиясын мойындауға мәжбүр болды. 1919 жылы 20 наурызда Мәскеуде «Орталық Кеңес өкіметі мен Башқұрт үкіметі арасындағы Кеңестік Башқұрт автономиясы туралы келісімге» қол қойылды. Автономиялық Кеңестік Башқұрт Республикасы (АСБР) РСФСР құрамындағы алғашқы республика болды. Башревкомның басында болған З.Валиди мемлекетаралық екіжақты келісімді дайындауға және қол қоюға тікелей қатысты. 1920 жылға дейін Башқұрт автономиясы РСФСР құрамындағы жалғыз республика болып қала берді.

Патшалық режим құлап, уақытша үкімет те таратылғанымен, олардың орнын басқан большевиктер партиясының ұлт мәселесіндегі саяси ұстаным желісі біыңғай бола қоймады. Большевиктер үкіметі құрған Калинин мен Рыков жетекшілік еткен «Қазақ-башқұрт комиссиясының» жұмысы кезінде айқын көрінді. Патшалық Ресейдің үш жүз жылдық отарлауы тұсында қалыптасқан бұрынғы бекініс-шептер бойымен

созылған орыс қоныстары негізінде «Орынбор орыс губерниясы мен Орал орыс губерниясын құру жоспарлары ұсынылды. Осы саяси проект жүзеге асқан жағдайда қазақтар мен башқұрт және татар халықтарының қоныстану территориялары бір –бірінен бөлініп қалу қаупі төнді. Осы қалыптасқан жағдайда 1919 жылы 13 желтоқсанда В.И. Лениннің атына арнайы бірлескен хат әзірленді. Осы хатта қазақ- башқұрт біріккен республикасын құру жоспары альтернативалық жоба ретінде ұсынылды. Осы хаттың мазмұнынан башқұрттар мен қазақтардың ұлттық саяси элитасы өкілдерінің ұлттық мүддені бірлікте қорғап отырғандығын көреміз. Түркі-мұсылман халықтарының азаттығы, теңдігі жолындағы күресте әртүрлі жолдары қарастырды, үнемі ізденіс жолында болды. Бұл істе Зәки Уәлиди Тоған белсенділік танытып көп еңбек сіңірді [12]. Кейіннен бұл партия «Түркістан социалистік «Ерік» партиясы» деген атпен бой көтерді, алайда елдегі ішкі саяси ахуал өзгеруіне байланысты бұл ұйым өз жұмысын кең көлемде дамыта алмады.

Ресейдің большевиктік орталық үкіметі өз билігін біршама орнықтыруға қол жеткізген шақтан ұлттық-мемлекеттік құрылымдарға қатысты өз саясатына қатысты саясатына коррективалар енгізе бастады. 1920 жылы мамырда Мәскеу автономиялық Башқұрт республикасының құқығын бұзу арқылы саяси орталықтандыру жолына түсті. Большевиктер үкіметімен келіспеушіліктерге байланысты 1923 жылдың басында З.Валиди Ресейден кетуге мәжбүр болды.

Жалпы қорыта айтқанда, алаш қозғалысы мен башқұрт ұлттық саяси элитасы өкілдері арасындағы байланыстың негізінде екі халықтың жарқын болашағына қол жеткізу деген ниет жатты. Колчак пен Директория тарапынан танылмаған, большевиктер тарапынан күшпен таратылған Алаш Автономиясы сияқты саяси құрылымдар қазақ- башқұрт халықтарының саяси тарихындағы жарқын із қалдырды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Неру Дж. Открытие Индии. Кн.2. М., 1989. С.109-113.
2. Яблоновська Н. Проблема діалогу культур на сторінках газети І. Гаспринського «Терджиман» // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — 2005. — Вип. 13. — С. 139—146.
3. Азербайджанская Демократическая Республика (1918—1920). Законодательные акты. (Сборник документов). — Баку, 1998, С.188
4. Умумий Русие мөселманлари съездинің қаралари. —М., 1917. -7 б.
5. Программные документы мусульманских политических партии. —Оксфорд, 1985. — С.41.
6. Kulsharipov M. M. (2000) Bashkir national movement (1917-1921). Ufa. Kitap. 363.
7. Bukanova, B.G. (2010). On the book by kh. Bolganbay "Iman kushi" / Ed. D. Kamzabekuly. Alma-Ata: Arys, 2009. 288 p. *The Problems of Oriental Studies. № 4 (50).* 94-95.
8. Заки Валиди Тоған. Воспоминания: Книга 2,— Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1998.— 368 с— 218 б.
9. Yuldashbaev A. M. (2000) Famous and unknown Zaki Validi: In the memory of his contemporaries. Ufa. Kitap. 317.
10. Yuldashbaev B. Kh. (2002) The national state structure of Bashkortostan (1917-1925): Documents and materials in 4 volumes. Vol. 1. Ufa. Kitap. 608.
11. Заки Валиди Тоған. Воспоминания: Книга 2,— Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1998.— 368 с.... — 249 б.
12. Ресей мемлекеттік әлеуметтік саяси тарих мұрағаты (РМӘСТМ). 5-қ., 1-т., 938-іс, 1-п.

ҰЛЫ ДАЛАДАН ШЫҚҚАН ҰЛЫ ОЙШЫЛ

Жайлауова Г.Ө., п.ғ.магистрі

Ақмола облысы білім басқармасының Көкшетау қаласы бойынша білім бөлімі
мемлекеттік мекемесі, Көкшетау қ.

kgu_2701@mail.ru

Абденова С.А.

Көкшетау қаласының № 1 мектеп-гимназиясы» коммуналдық мемлекеттік мекемесі,
Көкшетау қ.

Еуразияның апайтөсінде орналасқан Ұлы дала, Қазақ даласынан руханияттың талай жарқын тұлғалары шыққаны тарихтан мәлім. Ұлы даладан шыққан Шоқан, Ыбырай, Абай есімдері алаш баласына жақсы таныс болса да, Фараби есімі Мұсылмандық Шығыста, кейінірек Еуропада кеңінен мәлім болса да, өз топырағында соңғы жүз жылдықтың аясында ғана мәлім бола бастады. Бұл тұрғыда Қазақстанда Фарабитанудың негізін қалаған, ұлы бабамыздың есімін, еңбектерін танытып, насихаттауда қазақтың ғұлама ғалымы Ақжан Машанидің еңбегі ұшан-теңіз. Фараби тұлғасын өз топырағында танытуға бұл кісінің еңбегі орасан.

Ол Сырдарияның Арысқа құятын тұсындағы көне Отырар (арабша Фараб) қаласындағы әскербасы отбасында дүниеге келген.

Ғұламаның толық аты-жөні: Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлак әл Фараби ат-Түррки деп жазылатын болған. Мұндағы «тархан» сөзі екі нәрсені аңғартады: біріншіден, Әл Фарабидің түркі тектес ру-тайпалардан шыққанын білдіреді. Екіншіден, оның ата-бабасы дәулетті, қыпшақтар арасында есімі белгілі кісілер болғанын көрсетеді. Өткені қыпшақ тайпаларының атақтылары ғана ежелгі әскери дәстүр бойынша «тархан» деп аталатын болған.

Балалық шағынан асқан зерек, ғылым-өнерге мейлінше құштар болып өскен әл-Фараби алғашқы білімін туған қаласы Отырарда қыпшақ тілінде алған. Кейінірек сол дәуірдің аса маңызды ғылым мен мәдениет орталықтары: Бағдад, Қорасан, Дамаск, Каир шаһарларында болды. Шығыстың осы шаһарларында ол өз дәуірінің ең көрнекті ғалымдарымен, көркем сөз зергерлерімен танысады. Олардан тәлім-тәрбие, үлгі-өнеге алады.

Әл-Фараби түркі тілімен қатар араб, парсы, грек, латын, санскрит тілдерін жетік білген жан. Ғылыми шығармаларын, өлең-жырларын өз дәуірінің рухани ғылыми тілі саналған араб тілінде жазды.

Ғұлама ғалым ретінде әл-Фараби ат салыспаған, зерттеу жүргізбеген ғылым саласы жоқ деуге болады. Ол философия, логика, математика, астрономия, медицина, музыка, тіл білімі, әдебиет теориясы т.т. ғылыми салалары бойынша қыруар көп ғылыми еңбектер жазды. Алайда оның көптеген шығармалары ел арасында қолжазба күйінде тарап, бірте-бірте жоғалып қала берген. Фараб еңбектерінің кейбір тізімдері ғана сақталған. Соның өзінде ұлы ғалым еңбектерінің саны жөнінде нақтылы деректер жоқ. Мәселен Фараби шығармаларының саны неміс ғалымы Ш.Штейшнейдер 117 еңбек десе, түркі ғалымы А.Атеш 160, ал кеңес ғалымы Б.Ғафуров 200 трактат деп көрсетеді. Ұлы ғалымның ұшан-теңіз еңбектерінен біздің заманымызға дейін сақталып, бүгінгі ұрпақтың қолына тигені қырыққа жуық шығарма [1, 10].

Солай бола тұрса да Әбу Насыр әл-Фараби осы қырық шақты еңбегімен энциклопедист-ғалым, дарынды әдебиетші, ұшқыр ойлы ақын болғанын толық дәлелдейді.

Орта ғасырда Ислам дәуірінде қазақ жерінен көптеген ғалымдар шықты. Әбунасыр әл -Фараби, Ғаббас әл-Жауһари, Иәмаил әл -Жауһари, Жамал Түркістани, әл -Сығанақи т.б.

Мұсылман мәдениеті VII –XII ғасырларда шарықтау шегіне жетті. Аса үлкен мәдениет ошақтарының қатарына Бағдад, Дамаск, Куфа, Басра қалалары жатады. Осы кезде Сыр бойындағы Отырар қаласынан болашақта шығыс ғалымдары Апплатон (Платон) мен Аристотельден кейінгі екінші ұстаз деп ат берген, кейін әлемге Әбунәсір әл-Фараби болып танылған 16 жасар бала оқу іздеп, керуенге ілесіп, Бағдадқа аттанды. Әл-Фараби шыққан Сыр бойы ежелден көне мәдениеттің ошағы еді. Отырарда Александриядан кейінгі бай кітапхана болғандығын Птолемей жазып кеткен.

Ал әл- Фарабидің туған қаласы Түркістан маңындағы Отырар екенін ғалым-географ ибн Хаунал әл -Фарабидің замандасы жазған болатын.

Әл-Фараби Бағдатқа келген соң Александрия, Византия ғалымдарынан оқыған, грек, араб тілдерін үйренген. Замандастарының әңгімелеріне қарағанда оны жеті тіл, кейде тіпті жетпіс тіл білген деп айтылады. Әл- Фараби Бағдатқа ең әуелі дарынды ақын, музыкант ретінде танылған. Содан кейін Сайф ад-Даула деген әмірдің тапсырмасы бойынша музыканың заңдылықтарын зерттеп, он екі тараудан тұратын «Музыканың ұлы кітабы» (Китаб әл-музиқи әл-Кабир) атты күрделі еңбек жазған. Бұл кітапта музыканың тарихы, табиғи заңдылықтары, дыбыстардың табиғаты, әуені, оның реті, жеке дауыстан көп дауысқа айналу құбылысын талдаған. Дыбыстың нотаға бөліну заңын және тоғыз шекті музыка аспабының құрылысы, күйшінің шеберлігі жайында ғылыми тұжырымдар айтқан. Әл-Фарабидің осы еңбегі көп заман Еуропа елдерінде музыка тарихынан оқытылып келген. Оны зерттеген батыс ғалымдары әл - Фараби ғылымның бар саласында екінші ұстаз болғанымен, музыкаға келгенде, бірінші ұстаз деген баға берген. Әл-Фараби музыка теориясында түбірлі өзгерістер жасаған [2, 55].

Осы кітапты арабиядан француз тіліне Барон де Эрланже аударып бастырған (1930). Америка ғалымы Г.Фармер «Араб музыкасының тарихы» деген еңбегінде зор баға берген. Әл-Фараби Сайф ад- Даулаға арналған алғыс сөзінде былай депті: «Сен маған музыка жөнінде қолдануға жарарлық бір кітап құрастыруды тапсырған едің. Мен оны тез-ақ орындармын деп ойлағанмын. Ондағы ойым музыка жөніндегі бұрынғылардың жазғандары бар ғой, соларды жөндеп, құрастырып, сол жазғандардың атын сақтап, сонымен орындармын деген едім, ол ойым болмай шықты, өйткені музыка жөніндегі жазылған арабша еңбектердің дәрежесі өте төмен болды. Ерте замандарда әлбетте, музыка жөнінде ізгі еңбектер болған ғой. Бірақ аудармалар нашар ма, немесе ертедегі еңбектер бізге жетпей жоғалған ба, әйтеуір сенің тапсырмаңа жарарлық ешнәрсе таба алмадым. Сол себепті бұл мәселені тыңнан жазуға тура келді. Сенің тапсырманды көп кешіктіріп орындаған себебім осы!» [2, 56].

Осы кітабы үшін Сайф ад- Даула әл-Фарабиден не қалайтынын сұрағанда: «Күнделік қорек қыларлық төрт дерхам берсең болады», - деген. Сөйтіп қарапайым ғана өмір сүріп бос уақытын түгелдей ғылымға арнаған.

Әл-Фарабидің әлем өркениетінде алар орнына тоқталмас бұрын, ғылымдағы әл-Фарабиге қатысты түрлі көзқарастарға тоқтала кетейік. Кейбір еуропашыл ғалымдар “Әл-Фараби ешқандай жаңалық ашқан жоқ, ол тек Платон мен Аристотельдің мұраларын насихаттап, түсіндіріп келді” – деп есептейді. Антика дәуіріндегі ғұлама ойшылдар Платон мен Аристотель – бүкіләлемдік мәдениеттің ең жоғарғы шыңы. Әл-Фараби осы антикалық мұраны игеріп, оны араб-мұсылман мәдениетінің гүлденуіне жұмсап, үлкен екі жаңалық ашты.

Біріншіден, әл-Фараби антикалық заман мен исламды өзара жақындастыра синтез жасап, жаңа бір мәдениеттің өркендеуіне жол ашты. Келесі кезекте ол грек ойшылдарының асыл мұрасын жаңғыртты. Сөйтіп, шығыста үлкен қозғалыс, жаңа бағыттар басталды. Араб-мұсылман мәдениеті негізінде антикалық дәуірдегі шешілмеген мәселелерді шешіп, оны ілгері дамытты.

Барлығымызға мәлім, әл-Фараби өмір сүрген уақыт айрықша кезең ретінде аталады. Отырар өлкесінде әл-Фарабиге дейін ойшылдар өте көп болса, оның өз заманында да

ғұламалар аз болмаған. Ол жастайынан туған өлкесінде білім алып, Отырар кітапханасында отырып, шаң басқан қолжазбаларды ақтарып, көз майын тауысып, талмай кітап оқып, оқу-білімге ерте құмартқан. Отырар кітапханасына алыс-жақын елдерден керуенмен сан түрлі кітаптар ағылып келіп жататын. Әл-Фараби өмір сүрген IX-X ғасырларда Отырар өркениетінде рухани мұра жоғары бағаланған. Араб-Мысыр әлемінде Александрия кітапханасының шоқтығы биік болса, одан кейінгі орынды Отырар кітапханасы иеленген. Сол кітапханадан әл-Фараби жиырма жасқа дейін тәлім-тәрбие алып, ондағы бар кітаптарды, трактаттарды оқып зерттеген. Одан кейін білімін толықтыру үшін керуенге ілесіп, араб еліне аттанады. Бағдад, Дамаск сынды басқа да өркениеті дамыған ірі шаһарларда болып, артында ғылыми-зерттеу еңбектерін қалдырған. Әл-Фарабидің дүниетанымына келетін болсақ, кеңестік дәуірде оны маркстік-лениндік, атеистік дүниетанымға алып келді. Бірақ шын мәнінде әл-Фараби ислам руханиятындағы айтулы тұлға болған.

Әл-Фарабидің философиялық көзқарасы өте күрделі. Оны бір сөзбен айтып шығу мүмкін емес. Әл-Фарабидің көзқарасында диалектика да, таным теориясы да, ғылыми рационализм де бар. Әл-Фараби ислам өркениетіне өлшеусіз үлес қосқан. Сондықтан әл-Фарабидің дүниетанымы туралы айтқанда оны материалист, болмаса идеалист немесе атеист деп айтуға болмайды. Ол белгілі бір ғылым академиясы тәрізді

Әл-Фарабидің мұрасы ғылымның әр түрлі саласына қатысты еңбектерден тұрады. Сондықтан да ол – әлемдік деңгейдегі философ, ойшыл. Әл-Фараби дүниетанымының қайнар көзі өте тереңде.

Әл-Фарабидің ашқан ең үлкен жаңалығы – антикалық мұра мен исламды біріктіре мәдениет жасауында. Сондықтан әл-Фарабидің қайнар көздерін айтқанда міндетті түрде тек шығыс пен батыс, гректің ғана емес, оның қазақтың құнарлы топырағынан түлеп ұшып, Отырар өркениетінен нәр алғанын ұмытпауымыз керек. Әл-Фараби араб елінде аты шығып, «Шығыстың Аристотелі» атанып, артында мол мұра қалдырған. Сөйтіп сексен жасқа келгенде өмірмен қоштасады. Ол: «Мен Қыпшақ елінен ешқандай атақ-даңқ іздеп келген жоқпын. Мен білім іздеп келдім, сол білімді араб елінен таптым, бірақ менің Қыпшақ еліне сүйіспеншілігім шексіз», - деп өзінің туған жерге деген сағынышын өлеңге түсірген.

Ол керемет өлең де айтқан, қобызда да ойнаған. Қобыз аспабын жасап, күй тартқан Қорқыт ата дейміз. Шын мәнінде Қорқыт атадан кейін әл-Фараби де қобызды дамытып, оның құлағында ойнаған ойшыл, көп тілде сөйлеген ғұлама адам болған. Әл-Фараби – қазақ өркениетінің, музыка философиясының негізін қалаған үлкен ойшыл. Бірақ ол – тек қазақтың ғана емес, қазақ халқы қалыптаса қоймаған кезеңде өмір сүргендіктен, бүкіл түркі халықтарына ортақ тұлға. Әл-Фараби мұрасы түркі халықтарын біріктіретін рухани негіз деп айтуға болады.

Әл-Фараби ежелгі грек оқымыстылары Платон, Аристотель, Пифагор, Евклид, Птолемей еңбектерін түгелдей меңгеріп, араб тіліне аударып, дамытқан адам. Грек ойшылдарының еңбегін кейінгі Шығыс ғалымдары әл-Фарабидің түсініктеме-аудармалары арқылы оқыған. Грек ойшылдарын түсіну үшін әл-Фарабидің өзі қаншалықты тер төккені туралы дерек Гегель шығармаларында бар. Онда әл-Фараби Аристотельдің «Жан жайында» кітабын жүз рет, «Табиғат үйлесімін»- 40, «Шешендік кітабын» -200 рет оқыпты. Сөйтіп осы кітаптарды өзі үйреніп қана қоймай, әрі қарай дамытты. Сондықтан бірінші ұстаз Аристотель болса, әл-Фараби «Екінші ұстаз» деген атақ алды.

Фарабидің «Ақылдың мәні туралы трактат», «Данышпандықтың інжу маржаны», «Ғылымдардың шығуы», «Философияны оқу үшін алдымен нені білу керек», «Аристотель еңбектеріне түсіндірме» («Поэтика», «Риторика», «Софистика» т.б.) сияқты зерттеулері оның есімін әлемге философ ретінде танытты.

Әл-Фарабидің әлеуметтік-қоғамдық этикалық көзқарастарын танытатын туындылары да аз емес. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, әсіресе «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақыт жолын сілтеу», «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері», «Бақытқа жету жайында» деген сияқты еңбектерінің мәні ерекше зор.

Әл-Фарабидің батылдық келбеті «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» атты трактатынан көрінеді. Ғалымның осы еңбегі Томас Мордың «Утопиясына» негіз болған деседі. Ең жетілген, адам арманындағы ел қандай болмақ? Ондай бақытты елдің әкімі кісілікті, әділетті, инабатты, батыл, жомарт, өнерді сүйеді. Әл-Фараби бұл шығармасын мамыражай, құт-берекелі елді аңсай жазған. Әл-Фарабидің осы арман қаласы өзінен кейінгі шығыс-батыс ойшылдарына түрткі болған.

Әбу Насыр әл-Фараби әдебиет теориясымен де жан-жақты шұғылданған ғалым. Әдебиет теориясы бойынша бірқатар келелі еңбектер жазғанын ғалым шығармаларының сақталып қалған тізімінен білеміз. Оның «Өлең кітабы», «Өлең ырғағы туралы», «Ырғақпен өлең туралы сөз», «Поэзия өнерінің негіздері туралы трактат» атты зерттеу еңбектері шығыстық және әлемдік әдебиеттануға қосылған зор үлес деп білеміз. Әл-Фараби бұл зерттеулерде ежелгі дәуірдегі араб, парсы және грек поэзиясының тарихы, тақырыбы, композициялық құрылысы, өлшемі, шумағы, ырғағы, тармағы, буыны, бунағы, ұйқасы, түрі, мазмұндық сияқты теориялық мәселелерді әдебиетші ғалым ретінде жан-жақты зерттейді.

Қазіргі уақытта Әл-Фараби ойларының өзектілігі қайтадан арта түсуде. Оның көзқарасында саясат, дін және бақыттың өзара терең қатынасы көрсетілген. Бүгінде әлем Ислам және Батыс өркениетінің текетіресу қаупі алдында тұрғанда, ислам мәдениетімен астасатын экстремистік және лаңкестік көңіл-күй үдеп келе жатқан кезде, ұлы философтың мұрасы адамзаттың түрлі көзқарасын шешуге көмек бере алады. Бүгінгі күнге дейін оның логика, метафизика, этика, саяси және әлеуметтік философия, музыка мен медицинаға арналған жүзден аса трактаттары сақталған. Ол ең алғаш болып музыканы математикалық негізде жүйелеп, оны ғылымның бір бағыты ретінде көрсеткен.

Әл-Фарабидің ұлылық келбетін, асқан ғұламалығын, кісілік сипатын, қарапайымдылығын, адалдық, тазалық, имандылық, болмыс-бітімін, кішіпейілділігін орта ғасырлық шығыс ғалымдары Әбу Әли ибн Сина, Захаруддин, Әл-Байханий, Жамалуддин ибн әл-Кифтий, ибн Әби Усайбла, Ибн Хаилинан аса таңданыспен таңғала отырып, зор сүйіспеншілікпен жазған.

Сөзімізді қорыта келгенде айтарымыз, ұлтымыздың мақтанышы Әл-Фараби бабамыздың ұлы тұлғасы адамзат мәдениеті мен руханиятының зор биігіне мәңгі жарқырап, өскелең ұрпақ пен келер замандарға рухани тұғыр бола берері сөзсіз!

Әдебиеттер тізімі:

1. Ирисов А. Фарабий адиб. Ташкент. - 1975, 10-бет
2. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. 55-б
3. Медетбаев Т. Әл-Фарабидің әдеби мұралары // Наследие аль-Фараби и мировая культура. А., 2001, стр.451.
4. Бурбаев Т. Ұлт менталитеті. Астана, 2001. 96 б.
5. Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. А., 1995. 32 б.
6. Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби. А., 2004. 106 б.
7. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары. А., 1998. 142 б.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КССР С НАЧАЛА 20-Х ДО 90-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Жаманова Г. Т. магистрант, Утегенов М.З. канд.ист.наук,
доцент кафедры Отечественной истории и Рухани жангыру,
НАО «Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова», г.Кокшетау
gulmiratl@mail.ru

В современных условиях, когда идет процесс глобализации, в ряде регионах Казахстана и в стране в целом встает вопрос контроля демографического состояния и регулирования миграционного процесса в стране.

Хотелось бы обратить внимание на данные по переписи населения 1989 года, когда общая численность населения составила 16536 тыс. человек. Соответственно за почти 30 лет независимости страны, прирост населения составил около 2 млн. человек. И важно отметить не только количественный, но и качественный состав. Что говорит о важности всестороннего изучения данного вопроса, не только статистика, но и необходимости установления причинно-следственных связей.

В соответствии с законом Казахстана «О миграции населения», миграция - постоянное или временное, добровольное или вынужденное перемещение физических лиц из одного государства в другое, а также внутри государств[1].

По сегодняшний день вопрос миграции остается актуальным, и рассмотрение его является важным, о чем не однократно упоминал Глава государства, остро стоит вопрос связанный проблемой контроля и регулирования миграционного процесса, в особенности регулирования трудовой миграции, ставятся задачи по созданию таких условий в Казахстане при которых обеспечивается раскрытия и реализация максимального потенциала казахстанцев, а так же увеличение социальных мер по поддержке переселенцев. Правительство Республики Казахстан принимает в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 18.12.2012 года № 449 «О мерах по реализации Послания Главы государства народу Казахстана от 14 декабря 2012 года «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» ряд решений по данному вопросу[2], был принят Комплексный план по решению проблем миграции, усилению контроля за миграционными потоками из сопредельных государств, созданию благоприятных условий для отечественных квалифицированных кадров с тем, чтобы не допустить их чрезмерного оттока на зарубежные рынки труда на 2014 – 2016 годы. Так же утверждены: Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы, план мероприятий по реализации Концепции миграционной политики на 2017 – 2021 годы[3].

Согласно выше изложенного можно утверждать о важности регулирования миграционного процесса. Но хотелось бы отметить, что при решении данного вопроса необходим новый подход к рассмотрению особенностей миграционных потоков, прежде всего в региональном разрезе; в прогнозировании миграционных процессов в СНГ и изучении обстоятельств и условий изменения их характера. Но решения последующих задач и прогнозировании перспектив не возможно без переосмысления исторических событий, предпосылок и фактов.

Казахстан полиэтническое население, так сложилось в силу исторических причин. Миграционные процессы оказывают существенное влияние на все сферы жизни казахстанского общества. Прирост численности населения для территории, которая занимает 9 место в мире не велик.

Вопрос миграционных процессов 1917-1990 гг. в Казахстане в историческом аспекте рассматривался рядом историков. В работе Андреев Е.М., Дарский Л.Е.,

Харькова Т.Л. «Население Советского Союза» изданной в 1993 г. проведен анализ по смертности и рождаемости в СССР, приводятся статистические данные в разрезе республик, в т.ч. КССР, докторская работа Бекмахановой Н.Е. «Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии последней четверти XVIII-XXI вв.» отслежена динамика численности, Максудов С. «Миграции в СССР в 1926-1939 годах» в своей работе указывает на данные по балансу миграции населения в Казахстане в 1937-38 гг., Рой О. «Новая Центральная Азия, или становлении нации» размышляет о геостратегическом аспекте роли СССР в отношении Союзных республик, этнический состав, есть не мало работ так или иначе упоминающих о политико-экономических точек зрения.

Вопрос миграции является существенным и не только в наше современное время, этот вопрос был актуален всегда, посмотрим на прошлое истории Казахстана, только в XX веке произошли ряд факторов которые преимущественно повлияли на демографию страны, это: в 20-е годы в период Новой экономической политики (НЭП)-миграционные процессы протекали стихийно, в основе которых лежали социально-экономические причины, при этом важно отметить, что прирост населения был за счет административно-территориальных реформ, когда на присоединенных территориях к Казахской АССР проживало более 1 млн человек; в 1925 году было зарегистрировано 17,4 тыс. переселенцев. Анализ материалов Первой советской переписи населения 1920 г., сельскохозяйственной переписи, материалов единовременных учетов промышленных предприятий и различных документов начала 20-х годов дает нам картину социально-экономического и политического кризиса Казахстана и его регионов в этот период. Продовольственная разверстка, проводимая по всей стране властью во время и после окончания иностранной военной интервенции и гражданской войны, оказала отрицательное воздействие на экономику сельского хозяйства Казахстана. Особенно тяжело это сказалось на кочевых регионах. В результате стихийного бедствия в республике голодало более 2 млн. 300 тыс. человек. Наблюдался рост смертности и миграция из районов бедствия. В результате этих событий за период между 1917 и 1920 гг. население Казахстана сократилось с 6 218. 3 тыс. чел. (53,8) до 4 679 795 чел, а в 1923 г. до 3 786 910 чел. (42,45) т.е. только за период 1920 по 1923 гг. численность населения сократилась на 892 885 человек[4, с.34]

30-е являются годами полными миграционных событий – это коллективизация, депортация, «оргнабор», голод. Голод- снизил численность населения, особенно он сказался на доле автохтонной нации. Следствием коллективизации стал голод 1931-1933 гг. Это была страшная трагедия для казахстанцев. В 1932 году Т. Рыскулов, работавший председателем СНК РСФСР, лично неоднократно информировал об этом Сталина: «...в Балхашском районе (по данным местного ОГПУ) было населения 60 тыс., откочевало 12 тыс., умерло 30 тыс.,...в Каркаралинском районе в мае 1932 г. было 50 400 чел., а с ноября месяца осталось 15 900 чел.,... в Караганде в прошлую зиму умерло около 1500 казахов,... среди них рабочие,... от голода и эпидемий,... голодные казахи массами скапливаются около промышленных пунктов (Караганда, Балхаш, Карсакпай и др.) и не могут пристроиться и нарушают нормальный ход работы этих промышленных пунктов,... в ряде пунктов оседания казахи побросали постройки 41 и ушли в поисках пропитания, в Карагандинской области 4 100 построек пустует...»[5, с.145]. Коллективизация привела к массовому оттоку населения за пределы Казахстана в пределы других стран такие как Монголия, Китай, Афганистан, Турция и другие страны. При этом потери населения снижаются за счет прибытия раскулаченных из других регионов СССР, но доля автохтонной нации снижается, если учитывать экономический аспект то труд раскулаченных применялся в народном хозяйстве страны; административно-репрессивные методы применялись для решения политико-экономических вопросов в 30-е годы, такие как депортация- это перемещение лиц с

восточных, западных регионов СССР в Среднюю Азию, Казахстан, Сибирь, тем самым влияя на демографический состав; усилился приток населения во время индустриализации, прирост численности шел в 1931-1940 гг. в основном за счет трудовых ресурсов других республик, вербуемых на предприятия Казахстана по т.н. «оргнабору». Всего за этот период прибыло 504 тыс. человек в 1940 году прибыло еще 24241 колхозников из Украины и России. Произошел рост национальностей: русской, татарской, белорусской части населения, казахи стали меньшинством в стране и составляли 38% к 1939 г.

Если в 20-е годы была больше характерна стихийная миграция то в 30-е она сменяется организованной. В 1929 году численность населения составило 6198469 человек, а к 1939 году 6151102 человека, численность снизилась на 47,3 тыс. чел.

40-х годах. XX в. также отмечены высокой миграцией населения – в этот период происходили исторические события глобального и локального характера, такие Вторая мировая война 1939-1945 гг., Великая Отечественная война 1941-1945 гг., что привело к эвакуации, реэвакуации, депортация, массовый голод 1946-47 гг. в СССР. В этот период в Казахстане наблюдается низкая рождаемость, высокая смертность, изменился этнический, качественный состав населения [6].

В 50-х годах миграция носила организованный характер, связано с целиной эпопеей, также внесли свои коррективы в демографический, этнический и качественный состав населения. К 1959 году численность составила 9309847 человек, из них казахи составили 30,2%. Получается что с 1929 по 1959 год прирост населения составил 3111378 человек. При этом основной прирост населения пришелся на 50-е годы. Только в период освоения целины в КССР прибыло около 2-х млн. человек. в 1965-1975 годы прибыло 115 тыс. человек [6].

Только в середине 70-х годов приток населения снижается. Это было связано с общей демографической ситуацией в СССР, где резко начала падать доля трудоспособного населения, снизилась рождаемость и увеличилась смертность, что сказалось на западных и центральных регионах страны. При этом высокая рождаемость казахов привела к постепенному росту удельного веса казахов в 1970-32,4%, в 1979 году составило 36%. Прирост населения составил 16%.

В 1970-х годах набирает темпы обратная миграция из КССР в РСФСР и западные республики, что сказалось на численности не коренного населения. Причем в 1970 году КССР покинуло 35 тыс. человек, численность уезжающих росла, в 1988 году составило 95 тыс. человек. Согласно переписи населения в СССР 1989 года общая численность населения составила 16536 тыс. человек, так же наблюдается рост численности городского населения оно составило 57%. Хотелось бы отметить, что в период с 1959 по 1963 годы в КССР вернулось около 200 тыс. человек из Китайской Народной Республики (КНР), но осложнения отношений с КНР привело к остановке этого процесса [7, с.345].

В современных условиях, когда идет процесс глобализации, когда Казахстан является активным участником этого процесса, вопрос миграции значителен, возникает необходимость контроля и изучение вопроса миграции в историческом аспекте, определении фактов прошлого повлиявших на увеличение или уменьшение миграционных процессов и на этом основании определять меры по изменению тех или иных тенденций в сфере демографического положения страны и оптимизации миграционных процессов.

Важно подчеркнуть то, что миграционные процессы является важным аспектом развития государства, данные процессы если проследивать исторически влияют на экономическое и политическое положение в стране.

На рост оттока населения, сокращение автохтонной национальности и увеличения других национальностей влияет политический курс государства в различных сферах

жизни социума. Как ранее отмечено самыми сложными и негативными явлениями в истории Казахстана в XX веке- это 20-30-е годы XX века- голод, гражданская война, репрессии, депортации народов. Изучая более глубоко и подробно исторический аспект миграции, есть возможность переосмыслить причины и следствия, разработать меры по созданию таких условий, при которых население страны будет рассматривать Казахстан местом благоприятной жизнедеятельности, где миграционные процессы будут носить только позитивный характер для развития и реализации интересов человека. Важно отметить, что миграционные процессы в ряде регионов проходило не одинаково, отмечается не равномерное внутреннее и внешнее перемещение, и этот вопрос требуется изучить, проанализировать. Так как контроль за миграционными процессами должен осуществляется периодически и меры разрабатываемые государством должны носить постоянных и позитивный характер для Казахстана.

Литература:

1. Закон Республики Казахстан «О миграции населения» от 22.07.2011 г. №477-IV (обновление от 01.01.2021г. опубликован "Казахстанская правда" от 6.08.2011 г., № 247-249 (26668-26670); "Егемен Қазақстан" 2011 жылғы 6 тамыздағы № 349-355 (26749); 2. Ведомости Парламента РК, 2011 г., № 16, ст. 127)URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477>, дата обращения: 25.02.2021г)
3. Указ Президента Республики Казахстан от 18 декабря 2012 года № 449 «О мерах по реализации Послания Главы государства народу Казахстана от 14 декабря 2012 года «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001593>, дата обращения: 25.02.2021 г.
4. Указ Президента Республики Казахстан от 30 декабря 2016 года № 401 "О дальнейшем совершенствовании системы государственного управления Республики Казахстан"
5. URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000602>, дата обращения: 25.02.2021г.
- АО«Казконтент» портал Qazaqstan tarihyURL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9313/> © e-history.kz дата обращения 11.02.2021
6. Козина В.В. Демографическая история Казахстана: Караганда –учеб пособие: изд-во КарГУ , 2007, с 145 URL:https://users.antiplagiat.ru/go?to=PDBjXx28rlC7ymiDfJGISKLYMJJVhaf8OAoLYaYwcsiNsRlggPp2iHyzyfBfQNItoqwpXP7SLUi794NpwjXk-93Fzgio9h6S85ZG-76wHieRmOEDXSTHg7CvTNjj8ykLLAvAS0BfsZs94_esM5BPkzQyQ--4ToUtL3lwCWQXLLX2RlCoe9FcX6lphfqx9AQ6YluZl-a62uO9DmU0vvhEdckOOMhNE50iCFkZ1OjI-D5-4zO_2JhpPcFzpL0vOcEwT0f9fA-5pG3Py8TQanoPw2&next=do,https://www.kstu.kz/wp-content/uploads/2014/01/Demograficheskaya-istoriya-Kazahstana.pdf дата обращения:05.03.2021г.
7. Игнатъева Л.Н. Роль миграции в формировании населения Казахстана: 1926-1956 гг., 2006 URL: <https://www.dissercat.com/content/rol-migratsii-v-formirovanii-naseleniya-kazakhstan-1926-1959-gg> дата обращения:21.02.2021г.
8. Лабутова Т. Ежегодник Большой советской энциклопедии. выпуск 34. стр. 007—011, Москва 1990 г. ISBN 5-85270-041-X.
9. Кузембайулы А., Абиля Е. История Казахстана. Изд.СОЛАРТ, С-П,2004, с.420
10. Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харькова Т.Л. «Население Советского Союза» изданной в 1993 г. проведен анализ по смертности и рождаемости в СССР, М:Наука,1993 с.114
- 11.Бекмаханова Н.Е. «Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии последней четверти XVIII-XXI вв.» М:Наука,1980 с.280
12. Максудов С. «Миграции в СССР в 1926-1939 годах» *Cahiers du monde russe : Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*, 40/4, Octobre-décembre 1999.pp.763-796
- 13.URL: https://www.persee.fr/doc/cmr_1252-6576_1999_num_40_4_1030 дата обращения 05.03.2021г.

ОТАНДЫҚ АРХЕОЛОГИЯНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК ӨҢІРДІ ЗЕРТТЕУ ТУРАЛЫ.

Идрисов Р.А., г.ғ.м., аға оқытушы
Ш.Уәлиханов ат. Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
tarikhirashidi71@mail.ru

Археология тарихтың ғылым ретіндегі уақыт пен кеңістіктегі түсінігін анағұрлым кеңейткендігі қазіргі таңда баршаға мәлім. Адамзаттың ежелгі замандағы тарихи дамуы жайында мәліметтер археологиялық мәліметтер негізінде бізге жетіп отыр. Адам қоғамының ұзақ тарихи кезеңі тек археология көмегімен ғана зерттелінеді.

Қазақстанның археологиялық ескерткіштері туралы алғашқы мәліметтер орта ғасырлардағы ғалымдар мен тарихшылар, географтар мен саяхатшылардың еңбектерінде кездеседі. Олар өз еңбектерінде өздері тікелей көзімен көрген немесе өздеріне айту бойынша мәлім болған әдеттен тыс заттар, бейнелер, өз замандарынан көп бұрын болған қалалар мен қоныстардың жұрттарын, оқиғаларды айтып кеткен.

Еліміздің өткендегісін, яғни тарихты ғылыми зерттеуде ресейлік патша І Петрдің көне мұраларға ұқыпты қарауға, оларды суреттеу мен жинауға әмір берген жарлықтары, сондай-ақ оның бастамасы бойынша Сібірді және Ресейге жапсарлас жатқан Қазақ жерін зерттеу мақсатымен қолданылған отарлаудың бастапқы шаралары маңызды рөл атқарды деуге болады. Осы әрекеттердің нәтижесінде 1701 жылы Тобыл боярының ұлы С.Ремезов жазған «Сібірдің сызба кітабы» жарық көрді. Онда географиялық деректермен қатар, қазақ даласының археологиялық ескерткіштері туралы мәліметтер де келтірілген[1].

Тарихта белгілі келесі археологиялық қызықты мәліметтер 1733 жылы Сібірге академик Г.Ф. Миллердің басқаруымен жасалған бірінші академиялық экспедицияның есептерінде айтылған. Экспедиция құрамында белгілі ғалымдар Л. Делаклоер, И. Фишер, А. Красильников, А. Иванов, М.Ушаков жұмыс істеген еді.

XVIII ғасырдың екінші жартысында, дәлірек айтсақ, 1768—1774 жылдары Еділ бойының Оралдың, Сібір мен Қазақстанның тарихын, географиясын және олардағы халықтардың этнографиясын зерттеу мақсатымен ұйымдастырылған екінші академиялық экспедиция Қазақстанда археологиялық зерттеу ісін жалғастырды. Экспедицияға сол кездегі аса көрнекті ғалымдар П.С. Паллас, И.П. Фальк, И.Г. Георги, П.И. Рычков, Х. Барданес қатысты.

XIX ғасырдың орта шеніне қарай, негізінен, Орталық, Солтүстік және Шығыс Қазақстан бойынша едәуір материал жинақталды. Бұл кезең үшін мақсатты зерттеулер нәтижесінде емес, көбіне кездейсоқ, жол-жөнекей алынған мәліметтердің бастапқы жинақталу (қорлану) фактісін атап кетуге болады. 1862 жылдан бастап Қазақстанда В.В. Радлов археологиялық жұмыстар жүргізе бастады, алғашқы ғылыми негіздегі қазбалар оның есімімен тығыз байланысты. В.В.Радлов Солтүстік-Шығыс Қазақстан мен Сібірдегі ертедегі ескерткіштерді топтау және кезеңге бөлуді ұсынды[2].

Батыс-Сібір бөлімінің қызметкерлері көне ескерткіштер туралы мағлұмат жинастыру және қазба жұмыстарын ұйымдастыру мақсатында жол сапарға шығып отырды. Бұл істе әсіресе Н.Коншин, В.Никитин, А.В.Адрианов, Б.Каменский, А.Белослюдов, Ф.Педащенко, В.Словцов қатты ынта-ықылас танытты.

Көптеген қоғамдар Ресей орталық археологиялық мекемесі болып табылатын Археологиялық комиссиямен тығыз байланыстар орнатты, бұл мекеме археологиялық қазба жұмыстарын жүргізуге құқық беретін ашық парақтар берді және соңынан жұмыс қорытындыларын өз есептерінде жариялады. Комиссия атынан 1894 жылы В.Селиванов Көкшетаудың Шағалалы өзенінің тұсында тас қатарымен қоршауланған 2 обаны қазған және Атбасар қалалары маңында, 1904 жылы тау-кен инженері А.А. Козырев Ақмола

уезі, Қараағаш шатқалындағы гидрогеологиялық ізденістер кезінде бір обаны қазып қабірден көптеген алтын эшекей тапты, бұл эшекейлер б.з.д. бірінші мыңжылдықтың басында қолданылғаны анықталған. Сараптама нәтижесі көрсеткендей, обадан табылған металл құрамында 40% астам таза алтын, 50% күміс болса керек, Козырев Қотыркөл станциясына таяу жерде «қарапайым тәсілмен алтын өндіретін кеніштің болғандығын» айтады [3, 27-36]. С.С. Черниковтың пікірінше, бұл жерде Козырев, дәл сол кезде игеріле бастаған Степняк ауданын айтып отырса керек [4,13-32]; 1911 ж. Ю.В. Аргентовский Петропавлға жақын Пестрый көлі бойында қола дәуіріне жататын 8 обаны қазып қабірден өрнекті қыш ыдыс, қоладан, сүйектен жасалған бірнеше зат тапқан [5, 70-100]. Өлкетанушы М.Н. Лентовскийдің мақаласында Көкшетау төңірегінен табылған археологиялық ескерткіштер жайлы мәлімет және Көкшетау музейіндегі археологиялық заттардың қысқаша сипаттамасы берілген. 1914 жылы Н.Я.Бортвин Петропавлдан оңтүстік-батысқа қарай 8 км жерде қазба жұмыстарын жүргізген[6,15].

Сөйтіп, XIX ғасыр ортасынан 1917 жылға дейін созылған уақытты қамтитын Қазақстан археологиясындағы және солтүстік өңірінде бастапқы кезеңі айқындалды. Қазан революциясынан кейін археологиялық зерттеулер жалғастырылды, бірақ олар мемлекеттік негізде жүргізілді.

1924 ж. Көкшетау қаласынан 20 шақырым жерде, Шағалалы өзенінің жарқабағынан кездейсоқта ежелгі қабір анықталған. Қабірді жергілікті музей меңгерушісі И.С. Хохлов зерттеп мәйіттің бүгілген қалыпта басын батысқа қарата жерленгенін анықтады. Мәйіттің жанында кремнийден өңделген алты жебе, төрт сүйек жебе ұшы, төрт қыш ыдыс, ернеуі кең, ернеу жиегі өрнекті қыш көзе, қыш ыдыстың бірнеше фрагменті, ақ түсті тас балта, тегістеуіш сынды құралдар, қандай-да бір жәндіктің тісінен жасалған екі моншақ, сүйек қорапша, кішкене мыс тілік, біз тәрізді сүйір сүйек, т.б. ұсақ-түйек болған.

Кеңестік 30-жылдары бірқатар ірі экспедициялардың зерттеулері республиканың көптеген аудандарын қамтыды. 1930 жылы Қазақстанның солтүстік облыстарындағы археологиялық зерттеулерді Б.Н.Граков жүргізді. Ақмола облысындағы жинақтау және тіркеу жұмыстарына Л.Ф.Семенов басшылық жасады. Степняк қаласының төңірегін зерттеу мақсатында С.С.Черников 1938 жылы барлау жұмыстарына шығып, қола дәуірінің бірқатар қоныстарын зерттеді, алтын өндірген ежелгі кен орындарынан б.з.б. I-мыңжылдыққа жататын біршама материалдар жинап алды.

XX ғасыр 20 жылдарының бас кезі мен 40 жылдардың бас кезін Қазақстан археологиясының дамуындағы екінші кезең деп санауға болады. Ал 1946 жылы Қазақстанда Ғылым академиясының құрылуына байланысты археологиялық жұмыстардың көпшілігін Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты жүргізеді. Осы кезден бастап археологиялық зерттеулер орталығы Алматыға ауысады, археология бөлімі ашылады, оның алғашқы жетекшісі болып Ә.Х.Марғұлан тағайындалынады. Археология бөліміне Е.И.Агеева, Г.И.Пацевич, Т.Н.Сенигова, А.Г.Максимова жұмысқа қабылданып, белсенді түрде ғылыммен айналыса бастайды, кейінірек олардың қатарына К.А.Ақышев, Г.В.Кушаев, Ә.М.Оразбаев, М.Қ.Қадырбаевтар қосылады. Жалпы алғанда, 1946 жыл Қазақстан археологиясының дамуындағы жаңа кезеңнің, үшінші кезеңнің басы болды.

Қазақстанды археологиялық тұрғыдан зерттеу тарихында 1954-1956 жж. жемісті кезең болды. Тың жер аудандарында Қаз КСР Ғылым академиясы тарих институтының К.А. Ақышев басқарған Солтүстік Қазақстан және Ақмола экспедициясы зерттеу жүргізді. 1954ж. экспедиция құрамында Ә. М. Оразбаев, 1955-56жж. Г.А. Кушаев отряды болса, жалпы қазба жұмысын әр жылдары Х. Алпысбаев, Ф.Х. Арсланова және М.П. Грязнов басқарды Экспедиция Есілдің оң жағасындағы Калачевский кеңшарындағы (Есіл ауданы) Калачевск қорымында, Беловодское ауылы, Есіл бойындағы қоныста зерттеу жүргізді[7,8-12].

1954 ж. К.А. Ақышев пен Ә.М. Оразбаев Бурабай көліне жақын жердегі Бурабай, Обалы және Бүйреккөл қорымындағы қазба-зерттеулері барысында табылған заттық деректердің андрон мәдениетінің – федоров кезеңімен сәйкестігін анықтады. Кейбір қабірлердегі ғұрыптық ерекшелікті ескермегенде (Бурабай, қоршау 5, 1954, Бүйреккөл, қоршау 3) мәйітті оң немесе сол бүйірімен, бүгілген қалыпта жерлеген. Федоров кезеңіндегі қабірлер мәйітпен бірге қойылған қыш ыдыстардың сипатымен де ерекшеленгені байқалады. Бұл кезеңдегі ыдыстың иығы сәл иінделген, мойны, иықшасы үзік сызықты, тең қабырғалы қиғаш үшбұрыш, меандр, «үзік сызықты үшбұрыш» қатарымен, күрделі меандр бұрыштамасы сынды геометриялық фигуралармен көркемделсе, негізгі әшекейлер қатарына жұмыр түтік тәрізді бір ұшы гүл қауызы тәрізді қола сырғалар кіреді. Сонымен, ең бастысы қыш ыдыс және мәйітті жерлеу ғұрпына сүйене отырып жоғарыда қарастырылған ескерткіштерді ғалымдар андрон мәдениетінің федоров кезеңімен тұтастырды.

Қазақстан археологиясының келесі төртінші даму кезеңі 60-70 жылдарды қамтиды. Бұл кезеңге жаңа ескерткіштерді тауып, оларды сипаттаған зерттеулер ауқымының кеңдігі ғана емес, сонымен қатар ірі ғылыми проблемаларды тереңдете шешу үшін көпжылдық стационарлық қазба жұмыстарын ұйымдастыру да тән еді.

1964–1968 жж. ҚазКСР ҒА тарих, археология және этнография институтының экспедициясы Ә.М. Оразбаев жетекшілігімен Көкшетау облысы, Красноармейск (қазіргі Тайынша) ауданы, Октябрь ауылынан оңтүстікке қарай 3-4 км тұста Шағалалы қонысында зерттеу-қазба барысында бірнеше қола дәуіріндегі тұрғын-жай анықталып реконструкциясы жасалды [7].

1967ж. Г.Б. Здановичтің жетекшілігімен Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы ұйымдастырылды. Осы кезден бастап Солтүстік Қазақстанның археологиялық нысандары кең көлемде зерттелді. Ол бойынша Есілдің орта ағысын бойлай Петропавл қаласынан оңтүстікке қарай 100 км көсілген алқапта қола дәуірінің 33 қоныс, бірнеше қорым ашылып, алакөл және замараев кезеңдеріне тән материалдар жиналды [7, 154-163].

Өткен ғасырдың 70-80 жж. орасан зор аумақта қазба жұмысы атқарылып, тың деректер жиналды. 1971 ж. Солтүстік Қазақстан және Орал-Қазақстан археологиялық экспедициясы зерттеулер жүргізді, осы жылы Солтүстік Қазақстан экспедициясының Есіл отряды қола дәуірінің Петровка II қонысын зерттесе [8, 496-497] отрядтың барлау тобы (жет. С.Я. Зданович) Целиноград облысы, Атбасар ауданында Сарғара қонысын ашты [8, 5-13], барлау отряды (жетекшісі А.А.Плешаков) Покровка ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 3,5 км қашықта – Жабай өзенінің оң жағасында орналасқан Жабай-Покровка қорымын қазған. Қабірден пішіні тікшелеу, жоғарғы тұсы сәл кеңейген, тісше және тегіс қалыппен өрнектелген қыш ыдыс, қыш фрагменттері табылған. Қорымнан табылған қыш ыдыс Тастыбұтақ I және Орталық Қазақстанның Атасу нысандарынан табылған бітімі тікше (банка) типті ыдыстарға жақын [8].

1975 ж. Г.Б. Зданович Солтүстік Қазақстан андрон қауымдастығы мәдениетінің даму кестесін ұсынды. Ежелгі немесе ерте қола кезеңінің ескерткіштерін ғалым қоладан жасалған бұйымдар негізінде б.з.д. XVI-XV ғғ. – петров кезеңімен тұтастырды Алакөл және петров кешендерінің генетикалық жалғастығын ескере петровтық ескерткіштерді ежелгі алакөл кезеңімен шендестіріп ғалым Солтүстік Қазақстан аумағы алакөл мәдениеті қалыптасқан ауданның бірі деп тұжырымдайды [8].

Алакөл кезеңінің ескерткіштері б.з.д. XV-XIV ғғ. қалыптасса, Федоров (андронов) кешендері Солтүстік Қазақстанда б.з.д. II мыңж. соңғы ширегінде пайда болды. Соңғы қола кезеңін Г.Б. Зданович замараев (явленский) б.з.д. XI-IX ғғ. және ильинский кезеңдеріне бөліп б.з.д. IX-VII ғғ. шендестірді [8, 16].

С.Я.Зданович Солтүстік Қазақстанның кейінгі қола кезеңі ескерткіштерінің хронология, мәдени тиесілігін зерттей келе б.з.д. X-VIII немесе б.з.д. IX-VIII ғғ. – сарғара мәдениетін бөліп көрсетті [8 11].

1980-ші жылдары Қазақстанның далалы аймақтарында жарқын ашылулар болды. Мәселен, В.Ф.Зайберт бастаған археологтар Ботай қонысын ашып, энеолитке жататын ботай мәдениетін бөліп көрсетті. Қазіргі таңда бұл қоныстың кейбір мәдени қабаттары неолит дәуіріне жататындығы да анықталып отыр.

Археология ғылымындағы дамудың келесі кезеңін Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған 1991 жылдан бастауға болады. Бұл кездері ғылымға бір топ зерттеушілер келді. Олар М.К.Хабдуллина, К.М.Қарабаспақова, В.В.Варфоломеев, И.А.Кукушкин, Ж.Е.Смаилов, А.З.Бейсенов, М.С.Қасенов, Д.А.Талеев, М.Қожа, А.М.Досымбаева, З.Ш.Шарденова, Г.А.Терновая, Т.Мәмиев еді.

Жаңа кезеңдегі аса ірі оқиғалардың бірі 1991 жылы Археология институтының ашылуы болып саналады.

Көрнекті ғалым, археолог, тарихшы, этнограф, шығыстанушы, филолог, академик Ә.Х.Марғұлан есімі берілген бұл Археология институты Қазақ КСР Министрлер Кабинетінің 1991 жылғы 28-тамыздағы №496 Қаулысымен және Қазақ КСР ҒА Төралқасының 1991 жылғы 6-қыркүйектегі №73 Қаулысымен Қазақ КСР ҒА Ш.Ш. Ұәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты Археологиялық зерттеу орталығының негізінде құрылған еді. Айта кететін бір жайт, мемлекеттік идеология, мәдени стратегия, ғылым сауалдарын назардан тыс қалдырмады. 1995 жылы ҚР Президенті жанындағы мемлекеттік саясат бойынша Ұлттық Кеңес «Қазақстан Республикасындағы тарихи сана тұжырымдамасын» бекітті. 1999 жыл Ұлттық бірлік пен ұлт тарихы жылы болып белгіленді. ҚР Президентінің Жарлығымен 2002 жыл Мәдениетті қолдау жылы болып жарияланды.

1997 жылдан бастап отандық археолог К.Ақышев Нұра мен Есіл өзендерінің барлық тармақтары бойына үлкен зерттеулер жүргізді. Ол жетекшілік еткен Есіл археологиялық экспедициясы құрылды. Келесі жылы қираған қалашық орнында қазба жұмыстары басталды. Бұл жерде VIII ғасырдан бастау алатын, XVI-XVII ғасырларға дейін ежелгі қалашық болған – Бозоқ қаласының орны табылуы таңғажайып оқиға болды.

Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы. Археология ғылымын дамытуға бірінші кезеңі 2004-2006 жылдарды, екінші кезеңі 2007-2009 жылдарды қамтыған бағдарлама да зор қарқын берді. 2004 жылы Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерінің Жинағын топтастырушы мамандар 6 маршрут бойынша жүріп өтіп, барлығы 312 тарихи нысандарды тізімге алды. Олардың басым бөлігі қола және ерте темір дәуірлерімен мерзімделінеді. Сонымен қатар 170-тен астам нысандардың сипаттамасы жасалынды. Ресми мәліметтер бойынша қазіргі таңда Ақмола облысы бойынша 1032 мәдени-тарихи мұраның 977-і археологиялық ескерткіш санатына жатады. 34-і монументтік өнер туындысы және 21-і қала құрылысы және сәулет нысаны. Ал 46-сы киелі жерлер.

2013-2017 жылдар аралығында «Археологиялық экспедиция» еліміздің түгел облыстарында археологиялық ескерткіштерді тізімге алу өз жалғасын тапты. Ақжар және Ұәлиханов секілді аудандардан мезолит, неолит, қола ғасыры, ерте темір дәуірлеріне жататын тұрақ, қоныс, оба, топты оба, қорым, үйінді қорым, қыстау сынды 200-ден астам тарихи нысандар анықталған. Олардың арасындағы Ленинградское-1-6, Қарашай-1-3, Көмбайсор-1-4, Талшық-1-8, Ащысу-1, Қулықөл-1-8 сынды ескерткіштер болашақта зерттелуі қажет деген ойдамыз. «Мәдени мұра» бағдарламасынан басқа іргелі және қолданбалы ғылыми-зерттеу бағдарламалары бойынша көптеген жобалар атқарылды.

Аталған мәдени шаралардың қай-қайсысы болмасын қоғам өмірінде, соның ішінде археология ғылымының дамуында маңызды рөл атқарды, жаңа ашылуларға тың серпін берді.

Қазіргі таңда Мемлекеттік «Рухани жаңғыру» бағдарламасы осындай көп бағдарламалардың жалғасы болуда. Қазақстанның барлық өңірлерінде археологиялық ізденістер кеңейіп келеді, кешенді зерттеулер жүріп жатыр. Бұл мемлекет тарапынан өткенді зерттеуге қамқорлық туындағандығын көрсетеді.

Әдебиет тізімі:

1. <https://egemen.kz/article/230440-aqmoladaghy-tarikhi-madeni-eskertkishter-memleket-qamqorlyghynda>. © egemen.kz
2. Радлов В.В. Сибирские древности. Из путевых записок по Сибири. Пер. с нем. А.А. Бобринского. – СПб.: Микроафиша. 1896. – 74 с.
3. Козырев А.А. Раскопки кургана в урочище Кара-Агач Акмолинского уезда (с 6 рис.) // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., Типография Главного Управления Уделов. – 1905. – Вып. 16. – С. 27-36.
4. Черников С.С. Древнее горное дело в районе г. Степняк (по материалам обследования 1938 года) // Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. – 1948. – Вып. 1. – С. 13-32.
5. Аргентовский Ю.В. Раскопки в Акмолинской области. – Отчеты Археологической комиссии за 1911 г. – СПб., 1914. – С. 70-100.
6. Лентовский М.Н. Памятники древней культуры в южной половине Петропавловского округа Казакской ССР (инвентаризационный труд). Кокчетавское Общество изучения Казакстана Петропавловского округа. – Кокчетав: тип. им. Воровского, 1929. – 16 с.
7. Оразбаев А.М. Поселение Чаглинка (Шагалалы) Некоторые формы и типы жилищ // По следам древних культур Казахстана. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1970. – С. 129-146.
8. Зданович Г.Б., Зданович С.Я. Работы в Северном Казахстане // Археологические открытия 1971 года. – Москва: Изд-во «Наука» 1972. – С. 496-497.

ИСТОРИЯ ПОГРАНИЧНЫХ ФОРТИФИКАЦИОННЫХ УКРЕПЛЕНИЙ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ XVIII ВЕКА В ТРУДАХ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ВОЕННО-ИНЖЕНЕРНОГО ИСКУССТВА

Муратова С.Р., к.и.н., доцент
Тюменский государственный университет, Тюмень
s.r.muratova@utmn.ru

**Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ и Тюменской области
в рамках научного проекта № 20-49-720012\20**

XVIII век для формирующейся Российской империи стал периодом колоссальных перемен. Они затронули практически все стороны жизни человека, и в первую очередь военно-инженерное искусство. С эпохи Петра I в России стали широко применять новую европейскую фортификацию. Звездообразные крепости появились в Сибири и на Урале.

Первые деревоземляные укрепления, построенные по новым европейским требованиям на границе юга Западной Сибири по берегу Иртыша, появились ещё при Петре I. Они в середине столетия составили основу Иртышской линии (1745-1750 гг.). Кроме этого, были возведены - Тоболо-Ишимская (1752 – 1754 гг.) и Колывано-

Кузнецкая (1747-1768 гг.) оборонительные линии. Все они в отечественной историографии называются Сибирскими линиями. В рамках данной статьи мы рассмотрим историографию фортификационной подготовки границ Западной Сибири.

Будет правильным, если рассмотреть историографию по заявленной теме по отдельным направлениям развития отечественных исследований в области фортификационного строительства.

Первые повествования о крепостях Западной Сибири принадлежат непосредственным участникам экспедиций, представителям правительства – свидетелям событий XVIII в. - Ф.Г. Миллеру [26], Г.В. де-Геннину[7], И. Неплюеву[32], И. Андрееву[1] и др. Оставленные ими исторические труды и мемуары оцениваются сегодня как опубликованные источники. Отмечая роль военно-политического фактора в присоединении новых земель, они изучили историю строительства укреплений, так как крепости в первые годы прихода русских в Сибирь были единственным оплотом Русского государства на новых землях и сыграли важную роль в процессе их колонизации.

С.В. Бахрушин в предисловии к изданию «Истории Сибири» Г.Ф. Миллера (1937) [3] оценивает проницательность немца в объяснении причин интереса Петра к захвату верхнего течения Иртыша и постройке здесь крепостей. «Открыть путь в страну калмыков, в Бухару, в Индию, чтобы присвоить золотой песок, в изобилии доставляемый тамошними реками». «Об этих важных намерениях императора и об их последствиях» Г.Ф. Миллер составил специальное небольшое исследование на основании архивных материалов, которое было напечатано в 1760 г. в «Сочинениях и переводах к пользе и увеселению служащих» под заглавием «Известие о песошном золоте в Бухарии, о чиненных для оного отправлениях и о строении крепостей при реке Иртыше» [26].

В сочинении обер-секретаря Сената и первого начальника Оренбургской экспедиции И.К. Кирилова «Цветущее состояние Всероссийского государства»[15] можно найти сведения о первых Иртышских крепостях, построенных во втором десятилетии XVIII в. «Записки» И.И. Неплюева [32] могут быть интересны с точки зрения необходимости изучения жизни и деятельности непосредственного участника строительства оборонительных сооружений на Тоболо-Ишимской линии, так как он имел отношение к принятию основных решений по вопросу их возведения. Но в самом труде автор не ставит своей целью описывать объекты фортификации. «Записки» можно отнести к источникам личного происхождения, и автор не смог избежать фактических ошибок, которые возможно появились произвольно.

Труд об Уральских и Сибирских заводах Георга Вильгельма де-Геннина, выдающегося инженера и артиллериста, одного из знатоков горного и металлургического производства в России XVIII века является первым исследованием по истории горнозаводского Урала [7]. С одной стороны, автор готовит этот труд как отчет о своей работе по управлению горным ведомством и как руководство для потомков. Своей целью он не видит рассмотрение особенностей оборонительных конструкций укреплений при заводах, хотя в работе он приводит описание двух сибирских заводов-Колывано-Воскресенского и Нерчинского. Как отмечает сам автор, он закончил исследование в 1734 г. Изначально эту работу постигла неудача, в итоге она была опубликована только через 200 лет.

История развития отечественной фортификации рассмотрена в трудах теоретиков военно-инженерного искусства, профессиональных военных – Ф.Ф. Ласковского [23, 24, 25], Л.Л. Фримана [46], А.З. Теляковского [45], А.И. Савельева [43]. Этих исследователей интересовали вопросы эволюции фортификации. Они старались объяснить причины нововведений в области крепостного строительства в эпоху Петра I, раскрыть особенности устройства как крепостного пространства, оборонительных возможностей новых укреплений, так пограничного пространства, в которых они

использовались. Эти авторы впервые рассматривают крепости Сибири, построенные по новым требованиям фортификации.

Среди дореволюционных изданий фундаментальным трудом по истории фортификации является монография известного военного историка, профессора фортификации Академии Генерального штаба Ф.Ф. Ласковского, ценность которой сохраняется и сегодня, поскольку автор проанализировал практически все способы укрепления оборонительных сооружений того времени. Труд издан в трех частях. Первая часть посвящена «Опыту исследования инженерного дела в России до XVIII столетия». Вторая часть - «Опыт исследования инженерного искусства в царствование императора Петра Великого» включает в себя исследование истории развития инженерного образования, способов укрепления пограничного пространства, а также данные о составе инженерного корпуса и их значение [23,24].

«Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II» представляет собой третью часть «Материалов ...» Ф. Ласковского. В этой части автор дает подробное описание укрепленных линий Российской империи XVIII века, особенностей крепостных сооружений. Выполнен анализ укреплений Сибирских линий. В отдельные две книги собраны большое количество графического материала, выявленное из архивов Инженерного и Военно-топографического депо. В них приведены карты пограничных линий, планы городов, их оборонительных оград и башен, кремлей, крепостей и укреплений, бастионов, редутов, а также особенности конструкций их внутренних и внешних построек. В приложениях содержатся пояснения к чертежам, хронологический указатель наиболее замечательных событий по инженерной части, географический указатель к тексту и чертежам. Для подготовки издания автор использовал отечественные летописи, официальные акты, записки иностранцев о России, специальные издания из частных и общественных библиотек, а также различные другие источники, что делает это произведение истинным памятником в области военной инженерии [25].

Фриман в своем труде «История крепости в России» (часть 1) [46] раскрыл общие вопросы военно-инженерного искусства. Для подготовки своего исследования автор обращался к таким источникам как «Материалы к истории инженерного искусства в России» (1853) и «Исторический очерк инженерного управления в России» (1879) А. Савельева, второе издание «Книги Марсова» (1766), «Материалы для истории инженерного искусства в России» (I-III ч) Ф. Ласковского. Содержание разбито на части: в первой рассматривается военно-инженерная теория строительства укреплений с древнейших времен до эпохи Петра, во второй части – тенденция развития крепостного строительства в первой четверти XVIII века, в третьей – особенности организации фортификационных объектов на различных участках границ. Фриман отмечает, что «хотя пограничные линии не входят в сущность» его исследований, но «ради полноты сведений» он вкратце рассматривает их «существенные изменения», произошедшие в течение XVIII века. Автор затрагивает и Тоболо-Ишимскую линию. Описывает особенности пространственной организации пограничных линий на Урале и в Сибири, пытается объяснить причину изменения в принципах застройки, произошедшие в период возведения Закамской, Оренбургской и Сибирских линий. Приводя хронологию событий, связанных с крепостным строительством в начале XVIII века, Фриман упоминает возведенные в 1717-1718 гг. Железинскую и Семипалатинскую крепости. В то же время нет упоминаний о других укреплениях, построенных в верховьях Иртыша, кроме фразы «1715-1716 гг. – Постройка крепостей в Сибири» [46, с. 61]. Видимо автор не владел остальной информацией об истории сооружения фортификационных объектов в верхнем течении Иртыша в эпоху Петра I.

В содержательном отношении труд Александра Ивановича Савельева, генерал-лейтенанта, действительного члена Русского археологического и Географического

обществ, историка-исследователя «Исторические очерки инженерного управления в России» (1879 г.) [13] полностью соответствует своему названию. В данном издании автор анализирует историю развития военно-инженерного ведомства. Исследование изобилует фактическим материалом, подкрепленным архивными источниками, законодательными актами. Для более полной характеристики военно-инженерного дела автор приводит переписку между ведомствами и первыми лицами управлявшими вопросами организации безопасности границ государства и строительства крепостей. А.И. Савельев останавливается на деятельности И.И. Шувалова, отмечает его вклад в области укрепления обороноспособности отечества. Оценивает значение преобразований И.И. Шувалова в области улучшения социального положения инженерного штата, обеспечивающего надлежащую организацию пограничного пространства для надежной её охраны. Он приводит новый штат инженерного полка, в том числе и на Сибирских линиях (в крепостях Св. Петра, Омской, Усть-Каменогорской, Ямышевской, Бийской), табель гарнизонных инженерных служителей по крепостям на 1724 год, в том числе в по Уфе и Tobольску.

С точки зрения важности знания тенденций развития фортификации в мире и их влияния на отечественное строительство крепостей будет полезным знакомство с трудом известного русского инженер-генерала и профессора фортификации, лектора по истории фортификации в нескольких академиях Российской империи, Ц.А. Кюи «Краткий исторический очерк долговременной фортификации: с атласом из 40 листов чертежей» (1897) [26]. Автор не только делает краткий экскурс по истории фортификации с древнейших времен до XIX века, но пытается проанализировать целесообразность постройки тех или иных оборонительных сооружений на определенных участках границ. В этой работе автора можно найти сведения о теоретиках фортификации, таких как Дюрер, Вобан, де Вилль, Кегорн. В частности, отмечая большое значение деятельности Петра I в деле развития крепостного строительства, он объясняет выбор хронологических рамок своего исследования. Анализируя историю долговременной фортификации России, указывает на её отсталость от западноевропейской. Ц.А. Кюи критически оценивает некоторые способы организации пограничного пространства в этот период. В то же время он не уделил достаточного внимания построенным в XVIII в. на юге Западной Сибири новым крепостям.

Одним из ценных источников, по истории строительства Сибирских линий является «образец позднего сибирского летописания» - «Домовая летопись, писанная капитаном Иваном Андреевым в 1789 году» [1]. Она по своему жанру, по мнению М.В. Серого, смыкается с мемуарами, хронологически охватывает 50 лет и завершается 1800 годом. Небольшой отрывок из «летописи» был опубликован Ковалевым в «Вестнике Императорского Географического общества». Полностью произведение было издано в 1870-х гг., после чего не переиздавалась до 2004 года. Летопись содержит большое количество сведений о нравах и быте офицеров-сибиряков, о взаимоотношениях в их среде. Важной для нас является информация о деятельности командования на пограничных линиях, о строительстве Семипалатинской крепости. Сам автор, Андреев Иван Григорьевич, после смерти отца воспитывался у дяди, а затем был определен на воинскую службу в расквартированный в г. Tobольске Олонецкий драгунский полк. Позднее служил в Петропавловской крепости, где окончил гарнизонную школу. Дальнейшая его военная служба проходила в крепостях Иртышской линии укреплений: Омской (1763-1766 и 1793-1796 гг.), Ямышевской (1766-1770 гг.), Железинской (1770-1776 гг.), Семипалатинской (1776-1793 гг.), где он выполнял обязанности инженера-топографа. Такие источники личного происхождения – воспоминания, дневники, - отражают субъективный взгляд на происходящее. В них часто встречаются ошибки, неточности в описании событий, которые допускаются произвольно, а иногда и с определенной целью. Поэтому эти источники требуют проверки и сопоставления с

другими видами документов.

В советской историографии история крепостей представлена трудами как историков-сибиреведов (Кабо Р.М. [14], Д.Я. Резун [41, 42], А.Ю. Огурцов [37], Б.И. Оглы [36], Н.В. Горбань [8]), которые историю сооружения крепостей Сибири, в том числе и пограничных, расположенных на юге Западной Сибири, рассматривали в контексте процессов колонизации и не ставили перед собой цели описания фортификационных возможностей этих укреплений. Другие исследователи (В.И. Кочедамов [18], Н.П. Крадин [19, 20], С.Н. Баландин [2]) обстоятельно изучили особенности деревянной архитектуры Сибири. Они не задавались целью изучения влияния западноевропейских идей на изменение характера застройки укреплений в XVIII веке. Поэтому их исследования в основном посвящены оборонной архитектуре, которую нововведения эпохи Петра I не коснулись. Этот пробел в изучении истории фортификационной подготовки приграничного пространства России восполняют труды инженеров военного ведомства В.Ф. Шперка [52, 53] и В.В. Яковлева [54, 55]. Их труды можно характеризовать как исследования, раскрывающие общие вопросы фортификации.

Виктор Васильевич Яковлев (1871– 1945), доктор технических наук, генерал-майор Императорской армии и генерал-лейтенанта РККА. У него большое количество различных трудов по военно-инженерному искусству. Но интерес вызывает его капитальный труд «Эволюция долговременной фортификации» [55], переизданный в 2000 году под названием «История крепостей» [54]. Автор анализирует фортификационные идеи и формы, способы обороны, взятия крепостей, сильные и слабые стороны объектов фортификации с древнейших времен до Первой мировой войны. В работе представлен богатый иллюстративный материал. Наглядно показана история развития крепостного строительства в мире. В.В. Яковлев опирается на большое количество литературных источников, среди которых можно выделить труды Ф. Ласковского, А. Савельева, Ц. Кюи, А. Теляковского, Л. Фримана. Также им использованы зарубежные исследования. Поэтому он представил критический анализ идей таких иностранных фортификаторов как Вобан, Кегорн, Кормонтень, Монталамбер, оказавших влияние на отечественную фортификацию XVIII века. Но в «Истории крепостей» не нашлось места укреплениям Урала и Западной Сибири. Возможно автор не счел нужным их представлять ввиду снижения их военной значимости в к тому времени, когда он писал этот труд. Автор не избежал недостатков. Он не смог достаточно точно определить причины эволюции долговременной фортификации, вследствие чего структура работы повторила те принципы рассмотрения истории развития крепостного строительства, которые были предложены ещё в дореволюционный период.

Общетеоретические вопросы фортификации рассмотрены в «Истории фортификации» Венедикта Фридриховича Шперка [52], полковника советской армии, военного инженера и историка, участника двух мировых войн XX века. Свое исследование автор начинает с понятия фортификация и рассматривает её развитие с древнейших эпох до XIX века. Отдельной главой представлена фортификационная подготовка различных государств, в том числе и России, но только её европейской части. Автор также не счел нужным рассмотреть особенности крепостного строительства в Западной Сибири. Его «Фортификационный словарь» является первой попыткой сбора всех терминов, актуальных в разные эпохи. Не претендуя на полноту, он является востребованным пособием для исследователей истории фортификации.

В последней трети XX века увидели свет исследования А.Н. Кирпичникова, российского археолога, профессора, доктор исторических наук, заведующего отделом славяно-финской археологии ИИМК РАН, которыми сделан значительный научный вклад в изучение истории, культуры, военного дела, фортификации и архитектуры

северо-западной Руси. В период 1970-80 х годов выходят работы А.Н. Кирпичникова «Военное дело на Руси в 13-15 вв.» и «Каменные крепости Новгородской земли» [16,17].

Русский исследователь П.А. Раппопорт [38] считал, что для изучения истории древнерусского военно-инженерного искусства необходимо объединить тщательный анализ письменных источников с археологическим и историко-архитектурным исследованием остатков древнерусских оборонительных сооружений. Изучение пограничных крепостей Западной Сибири затруднена отсутствием следов этих объектов. Археологов они мало привлекают. Порой места крепостных укреплений XVIII века можно найти лишь, пользуясь архивными документами: картами, схемами, планами и описаниями к ним. Можно сказать, что трудами А.Н. Кирпичникова и П.А. Раппопорта был задан общий методологический вектор исследования отечественных оборонительных сооружений.

Опытом междисциплинарного исследования является книга «Первые русские города Сибири» В.И. Кочедамова [18], известного архитектора и историка архитектуры, специалиста по истории архитектуры и градостроительству Санкт-Петербурга, Сибири и Средней Азии, уроженца города Омска. Как отмечал академик А.П. Окладников, эта книга написана на стыке «двух наук: собственно, истории Сибири и истории искусства». Но и в этой работе автор не счел нужным подвергнуть анализу особенности оборонительных конструкций укреплений пограничных линий юга Западной Сибири. Он ограничивается подробным рассмотрением ранних крепостей Сибири, что отвечает названию книги и упоминанием строительства первых крепостей в верхнем течении Иртыша.

Современные исследователи рассматривают различные вопросы отечественной истории военно-инженерного искусства. Среди них отметим таких как Ю.Е. Ревзина [39,40], М.И. Мильчик [27], К.С. Носов [33, 34, 35], Н.П. Крадин [19, 20] и др. Региональной истории посвящены труды профессора Р.Г. Букановой [4, 5, 6], С.Р. Муратовой [28, 29, 30], Д.С. Шемелиной [48, 49, 50, 51]. Большое внимание отечественные исследователи уделили истории фортификации северо-западной и западной части страны. Это объясняется значительной степенью сохранности многих частей земляных и каменных оборонительных сооружений. Что не скажешь о сибирских пограничных укреплениях. По сравнению с историей фортификационных сооружений западной части России, изученной относительно неплохо, многие аспекты оборонительного зодчества XVIII в. на пограничных линиях Западной Сибири и Урала изучены явно недостаточно или не изучены вообще.

В некоторой степени этот пробел восполнен трудами Н.П. Крадина «Крепостное деревянное зодчество Сибири XVII-XVIII вв.», «Русское деревянное оборонное зодчество» [19, 20], в которых автор проанализировал оборонительные сооружения (укрепленные зимовья, остроги и рубленые города), рассмотрел остатки сохранившихся крепостных сооружений - башни Николо-Карельского монастыря Архангельской области, Бельского, Якутского, Юильского, Илимского и Братского острогов в Сибири, попытался воссоздать некоторые крепости XVII века и их отдельные элементы в графических реконструкциях.

Доктор исторических наук профессор Башкирского государственного университета Роза Гафаровна Буканова внесла своими трудами большой вклад в исследование истории строительства городов-крепостей на Южном Урале. Ею изучены крепости Закамской черты и Новой Закамской линии, русские укрепления, построенные в XVI-XVIII века на территории Башкирии, высказаны свои точки зрения на характер и время появления этих поселений. Э.Л. Дубман в своей монографии «Новая Закамская линия: проект, строительство, судьба» отмечает, что в работе Р.Г. Букановой представлен «наиболее полные сведения об особенностях проектирования, строительстве, воинском контингенте и размерах финансирования оборонительной

линии» [11, с.7]

При исследовании вопросов крепостного строительства стоит обратить внимание на такие монографии Р.Г. Букановой как «Города-крепости юго-востока России в XVIII веке. История становления городов на территории Башкирии», «Закамская черта XVII века», «Города-крепости на территории Башкортостана в XVI-XVII вв.» [4, 6], где можно найти богатый материал по истории основания, застройки и обслуживания оборонительных сооружений. Её исследования построены на общих методологических основаниях, характерных для отечественной историографии городов-крепостей. В частности, она связывает зачатки крепостного строительства на Южном Урале с началом активной колонизации Сибири, оспаривает дату основания Уфы, определяя её 1586 годом, временем появления ключевых укрепленных пунктов на новых границах Русского государства. В её трудах даны описания особенностей русских крепостных укреплений на территории Башкортостана. Все указанные монографические исследования оцифрованы и доступны для широкого круга исследователей на сайте Национальной электронной библиотеки Республики Башкортостан [31].

Р.Г. Буканова является руководителем лаборатории Южноуральского городоведения, которая была ею создана с целью консолидации вокруг этой темы единомышленников и учеников. Продолжая дело своего учителя, В.П. Загоровского, профессора Воронежского государственного университета, она сумела привлечь к исследовательской деятельности достаточное количество молодых исследователей. Под её руководством было защищено 17 кандидатских диссертаций. Некоторые из них дополнили историографию городоведения.

В частности, ученицей Р.Г. Букановой, С.Р. Муратовой была защищена кандидатская диссертация и опубликована монография по истории Сибирских линий [28]. Автор в ней рассматривает особенности формирования пограничного пространства на юге Западной Сибири, этапы фортификационной подготовки границ в течении XVIII века. Ею были отмечены социально-экономические, политические последствия сооружения Сибирских линий.

Исследованиями школы В.П. Загоровского были созданы научная база и системно-комплексная методика изучения способов охраны южных рубежей России от набегов кочевников, которые определили необходимость дальнейшей разработки темы фортификационной подготовки границ на материале Западной Сибири.

На данный момент в рамках гранта РФФИ С.Р. Муратовой проанализирована эволюция идей и форм пограничных укреплений Западной Сибири, выполнен сравнительный анализ особенностей конструкций оборонительных сооружений, построенных на Среднем Урале, на Уйской и Иртышской линиях. На основе архивных документов были реконструированы виды некоторых крепостей Урала и Западной Сибири, построенных по новым требованиям фортификации [29, 30].

Крупным исследователем отечественной фортификации является доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник ФГБУ «ЦНИИП Минстроя России» Константин Сергеевич Носов, который будучи профессором кафедры истории российской государственности Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ читал курсы «История оборонительного зодчества», «Городское строительство в Древней Руси», «История вооруженных сил и военного искусства». Он является автором большого количества публикаций по истории фортификации, среди которых можно отметить такие как «Терминология оборонительного зодчества на Руси в XI–XVII вв.» [33], «Русские крепости конца XV–XVII в.» [34], «Русские средневековые крепости» [35]. Его труды можно поставить в один ряд с такими обобщающими исследованиями как Рассматривая особенности крепостей XVII века, он уделяет отдельное внимание исследованию форм и конструкций крепостей Сибири.

Являясь директором Центра изучения истории фортификации (ЦИИФ) и главным редактором сборника научных статей «Вопросы истории фортификации» он сплотил вокруг себя сообщество исследователей, интересующихся разными аспектами и периодами истории военно-инженерного искусства. Стимулируя научные изыскания коллег, организывает и проводит Всероссийскую научную конференцию ЦИИФ, которая позволяет исследователям общаться и обмениваться опытом, обсуждать назревшие вопросы. Таким образом, К.С. Носов вносит сегодня востребованный вклад в сохранение памятников оборонительного зодчества и популяризацию научных открытий.

На одной из конференций ЦИИФ нам довелось познакомиться с Дарьей Шемелиной, исследователем планировочной структуры укреплений сибирских оборонительных линий. Она является старшим научным сотрудником Отдела истории архитектуры и градостроительства Нового времени НИИТИАГ, кандидатом архитектуры. Ею рассмотрены фортификационные особенности укреплений Иртышской, Тоболо-Ишимской, Колывано-Кузнецкой линий, проведен сравнительный анализ влияния идей Вобана на крепостное строительство на юге Западной Сибири, а также предпринята попытка выявления роли немецких военных инженеров в создании крепостей по сибирским оборонительным линиям XVIII в. [48-51].

Исследование фортификации XVIII века невозможно без знакомства с идеями основоположников новой теории оборонительного искусства. Большой вклад в изучение истоков бастионной архитектуры, идей Дюрера, Макиавелли, наследий великих военных инженеров – Вобана, Кухорна, Монталамбера сделала кандидат искусствоведения, ведущий научный сотрудник МАРХИ Ю.Е. Ревзина. Ею был проведен анализ публикаций, посвященных исследованию истории фортификации эпохи Ренессанса [39, 40].

На современном этапе развития исследований истории формирования российских границ через строительство фортификационных сооружений исследователи применяют разные подходы: начиная от классического тернеровского фронта и заканчивая новыми граничными методиками. Тема фронта в региональном аспекте представлена исследованиями ученых Новосибирска, Красноярска, Екатеринбурга. Южный фронт европейской части России успешно изучают исследователи из Воронежского, Тамбовского и Белгородского университетов – О. В. Скобелкин, Ю. А. Мизис, А. И. Папков. Имеются отдельные работы по фронтиру Северного Кавказа, Камчатки и других территорий. Сибирские исследователи Д. Я. Резун и М. В. Шиловский методом сравнения американского и сибирского фронтиров рассмотрели историю освоения Сибири с точки зрения контактов и взаимодействия культур разного цивилизационного уровня. Авторы в своих теоретических построениях не углубляются в рассмотрение фортификаций, которые являлись составляющим любого фронта и колонизации новых земель.

Таким образом, историография фортификации Западной Сибири представлена работами исследователей начиная с дореволюционной эпохи и до современности, в которых они рассматривали различные вопросы отечественной истории военно-инженерного искусства. Пробелы в исследованиях соотечественников объяснимы параллельным бытием таких наук как история архитектуры, история военно-инженерного искусства и истории общества как таковой. На современном этапе развития исторического знания актуализировались междисциплинарные исследования, в которых посредством объективных методов социальных наук изучаются механизмы и закономерности развития исторических процессов и явлений. Поэтому проанализированный нами историографический материал, хотя и не претендует на законченность, но, думаем, может быть злободневным и полезным для восполнения пробелов в исследовании истории оборонного искусства XVIII века Западной Сибири,

построенной по европейским новым стандартам и стать предпосылкой, обеспечивающей научность последующего конкретно-исторического исследования.

Список литературы

1. Андреев И.Г. Домовая летопись Андреева, по роду их, писанная капитаном Иваном Андреевым в 1789 году. В кн.: Тобольский хронограф. Сборник. Вып. 4. Екатеринбург, 2004. С. 13-112.
2. Баландин С.Н. Оборонная архитектура Сибири в XVII в. // Города Сибири: экономика, управление и культура городов Сибири досоветского периода. - Новосибирск: Наука, 1974. С. 7-37.
3. Бахрушин С.В. Миллер как историк Сибири / В кн.: Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. I. М.-Л.: АН СССР, 1937. С. 3-56.
4. Буканова Р. Г. Города-крепости юго-востока России в XVIII веке. История становления городов на территории Башкирии. Уфа: Китап, 1997. 256 с.
5. Буканова, Роза Гафаровна. Закамская черта XVII века. — Уфа : Б.и., 1999. — 149 с.
6. Буканова Р.Г. Города-крепости на территории Башкортостана в XVI-XVII вв. Уфа: китап, 2010. 264 с.
7. Генин В.И. Описание Уральских и Сибирских заводов. М.: История заводов, 1937. 691 с.
8. Горбань Н.В. Из истории строительства крепостей на юге Западной Сибири: Ново-Ишимская линия крепостей. // Вопросы географии. М., 1953. №31. С. 206-227.
9. Гудков А.А., Шемелина Д.С. Теория фортификации французского инженера С. Вобана в градостроительстве Сибири XVIII века // Вопросы всеобщей истории и архитектуры. М., 2012. Вып. 4. С. 198-213.
10. Дебу И. Л. Топографическое и статистическое описание Оренбургской губернии в нынешнем ее состоянии / Соч. т. с. Иосифа Дебу, авт. кн.: О Кавказской линии и присоединенном к ней Черноморском войске, изданное Александром Ширяевым. Москва: Унив. тип., 1837. 224 с.
11. Дубман Э.Л. Новая Закамская линия: проект, строительство, судьба / Эдуард Дубман; Департамент культуры администрации Самар. обл., Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования «Самар. гос. ун-т», Поволж. фил. Ин-та рос. истории РАН. Самара: Офорт, 2004. 188 с.
12. Дубман, Э.Л. Памятники фортификации эпохи Петра I в Самарском крае: проблемы изучения и использования // Девятые всероссийские краеведческие чтения. Москва - Воронеж. Москва, 2016. С. 444-451.
13. Исторический очерк Инженерного управления в России / сост. Ал. Савельев. Санкт-Петербург: Тип. Р. Голике, 1879-1899. Ч. 1. 1879. 322 с.
14. Кабо Р.М. Города Западной Сибири. Очерки историко-экономической географии (XVII - первая половина XIX вв.). М.: Государственное издательство географической литературы, 1949. 225 с.
15. Кирилов И.К. (1691-1737). Цветущее состояние Всероссийского государства / [предисловия Л. А. Гольденберга и др.; коммент. Л. А. Гольденберга, С. М. Троицкого]; АН СССР, Отд-ние истории, Ин-т истории СССР. Москва: Наука, 1977. 443 с.
16. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв. / А. Н. Кирпичников; АН СССР, Ин-т археологии. Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1976. 104 с.
17. Кирпичников А.Н. Каменные крепости Новгородской земли / Отв. ред. П.А. Раппопорт; ИА АН СССР, Ленинградское отделение. Л.: Наука, Ленинград. отд-е, 1984. 275 с.
18. Кочедамов В.И. Первые русские города Сибири. М: Стройиздат, 1977. 190 с.

19. Крадин Н.П. Крепостное деревянное зодчество Сибири XVII-XVIII вв.: диссертация ... кандидата архитектуры: 18.00.01. Москва, 1979. 205 с.
20. Крадин Н.П. Русское деревянное оборонное зодчество / Н. П. Крадин. М.: Искусство, 1988. 190 с.
21. Краткий исторический очерк долговременной фортификации: С атласом из 40 листов чертежей / Составил Цезарь Кюи. Третье, дополненное издание. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1897. 84 с.
22. Кюи, Ц.А. Краткий исторический очерк долговременной фортификации / сост. Цезарь Кюи. 2-е перераб. изд. Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1889. 200 с.
23. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. В 3-х ч. Часть I. Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII столетия. СПб., 1858. 315 с.
24. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. В 3-х ч. Часть II. Опыт исследования инженерного искусства в царствование Императора Петра Великого. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1861. 642 с.
25. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. В 3-х ч. Часть III. Опыт исследования инженерного искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II. СПб, 1858 - 1865. 1022 с.
26. Миллер Г.Ф. Известие о песошном золоте в Бухарии, о чиненных для оно́го отпра́влениях и о строении крепостей при реке Иртыше, которым имена: Омская, Железенская, Ямышевская, Семипалатная и Усть-Каменогорская // Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащих. СПб., 1760. Январь. С. 3–54; Февраль. С. 99–136 [Электронный ресурс]. URL: http://drevlit.ru/texts/m/Miller_7/izm.php.
27. Мильчик М.И. Деревянная архитектура русского Севера : Страницы истории / М. И. Мильчик, Ю. С. Ушаков. Л.: Стройиздат: Ленингр. отд-ние, 1980. 128 с
28. Муратова С.Р. На страже рубежей Сибири: Строительство Сибирских укрепленных линий. - Тобольск: ТГПИ им.Д.И. Менделеева, 2007. 176 с.
29. Муратова С.Р., Тычинских З.А. Фортификационные особенности пограничных крепостей Урала и Западной Сибири XVIII в. // Проблемы востоковедения. Уфа: Академия наук Республики Башкортостан, 2017. № 3 (77). С. 33-38.
30. Муратова С.Р. Влияние фронта на характер формирования пограничных линий на Урале и в Западной Сибири в XVIII веке // Вопросы истории фортификации: научный рецензируемый альманах Спб.-М., Издательский Центр «ОСТРОВ», 2017. № 6. С. 151-155.
31. Научные труды профессора Букановой Р.Г. / Национальная электронная библиотека Республики Башкортостан [сайт]. URL: <http://ebook.bashnl.ru/dsweb/View/ResourceCollection-2091#Resource-14001> (Режим доступа 16.02.2020).
32. Неплюев И.И. Записки Ивана Ивановича Неплюева: (1693-1773) / Новое полн. изд., с примеч. Санкт-Петербург: А.С. Суворин, 1893. 197 с.
33. Носов К.С. Терминология оборонительного зодчества на Руси в XI-XVII веках / Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. М., 2009. 89 с.
34. Носов К.С. Русские крепости конца XV-XVII в. / К. С. Носов. Санкт-Петербург: Фак. филологии и искусств Санкт-Петербургского гос. ун-та: Нестор-История, 2009. 247 с.
35. Носов К.С. Русские средневековые крепости. М.: ЭКСМО, 2013. 352 с.
36. Оглы Б.И. Строительство городов Сибири /Б.И. Оглы. Л.: Стройиздат: Ленингр. отд-ние, 1980. 272 с.
37. Огурцов А.Ю. Военно-инженерная политика России на юге Западной Сибири в ХУШ в.: диссертация на соискание степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02. Свердловск: Ин-т истории и археологии, 1990. 260 с.

38. Раппопорт П.А. Архитектура средневековой Руси. Избранные статьи. К 100-летию со дня рождения. СПб: Лики России, 2013. 328 с.
39. Ревзина Ю.Е. Франческо ди Джорджо Мартини и рождение бастионной фортификации в эпоху Ренессанса в Италии // *Architecture and Modern Information Technologies*. 2017. № 1 (38). С. 32-52.
40. Ревзина Ю.Е. Переводы иностранных трактатов по укреплению крепостей при Петре I. Русская фортификация в поиске модели // *Декоративное искусство и предметно-пространственная среда. Вестник МГХПА. М.: Московская государственная художественно-промышленная академия им. С.Г. Строгонова*, 2015. № 24. С. 379-388.
41. Резун Д.Я. Очерки истории изучения сибирского города конца XVI - первой половины XVIII века /Д. Я. Резун; Отв. ред. О. Н. Вилков. Новосибирск: Наука: Сиб. отделение, 1982. 220 с.
42. Резун Д.Я. Василевский Р.С. Летопись сибирских городов. Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 1989. 304 с.
43. Савельев А.И. Материалы к истории инженерного искусства в России / Сост. Ал. Савельев, Кондукт. роты Гл. инж. уч-ща кап. Санкт-Петербург: тип. Деп. воен. поселений, 1853. 201 с.
44. Татищев В. Н. Лексикон российской исторической, географической, политической и гражданской. Сочинённый господином тайным советником и астраханским губернатором Васильем Никитичем Татищевым. СПб.: Тип. горн. училища, 1793. Ч. 1-3. Ч. 1: А – В. – 311 с.; Ч. 2: Г – Ж. 216 с.; Ч. 3: З – Ключник. 217 с.
45. Теляковский, Аркадий Захарович, (1806-1891). Фортификация / сост. Аркадий Теляковский. Санкт-Петербург: тип. III Отд. Собств. е. и. в. канцелярии, 1852. (Учебные руководства для военно-учебных заведений). Ч. 2: Долговременная фортификация. 1855. 359 с.
46. Фриман, Л.Л. История крепости в России: Очерк Л. Фримана, воен. инж.-подполк., преп. Николаев. инж. акад. и уч-ща. Ч. 1. Санкт-Петербург: изд. авт., 1895. Ч. 1. До начала XIX столетия. 1895. 239 с.
47. Чертежи к Краткому историческому очерку долговременной фортификации / Ц. Кюи. С.-Петербург: Типография Э. Арнгольда, 1897. 40 л. черт.
48. Шемелина Д.С. Формирование планировочной структуры укреплений сибирских оборонительных линий XVIII в: Автореф. дис. ... канд. наук; Архитектура: 05.23.20 / НИИ теории и истории архитектуры и градостр-ва Рос. акад. архитектуры и строит. наук. М., 2010. 24 с.
49. Шемелина Д. С. Этапы формирования планировочной структуры крепостей Иртышской линии XVIII в. // *Вопросы всеобщей истории архитектуры*. Вып. 5. М.; СПб.: Нестор-История. 2015. С. 378-412
50. Шемелина Д. С. Горькая оборонительная линия XVIII в.: «лаборатория» типового проектирования на сибирских рубежах // *Баландинские чтения: сборник статей IX научных чтений памяти С.Н. Баландина* (Новосибирск, 15-18 апреля 2014 г.). Новосибирск: НГАХА. 2014. Т. IX. Ч. I. С. 77-84.
51. Шемелина Д. С. Роль типового проекта в реконструкции крепостей Горькой линии 1765 г. // *Вестник Томского государственного архитектурно-строительного университета*. № 1 (26). 2010. С. 64–78.
52. Шперк В.Ф. История фортификации. М., 1957. [Электронный ресурс] РусАрх: электронная научная библиотека по истории древнерусской архитектуры. URL: <http://www.rusarch.ru/sperk1.htm> (режим входа 03.03.2020).
53. Шперк В.Ф. Фортификационный словарь / Полк. В. Ф. Шперк; Воен.-инж. краснознам. акад. КА им. В. В. Куйбышева. Москва: ВИА, 1946. 126 с.
54. Яковлев В.В. История крепостей. М.: ООО «Фирма Издательство АСТ»; СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000. 400 с.

55. Яковлев В.В. Эволюция долговременной фортификации. М., 1931. [Электронный ресурс] РусАрх: электронная научная библиотека по истории древнерусской архитектуры. URL: http://www.rusarch.ru/jakovlev_v1.htm (режим входа 24.02.2020).

Список сокращений

ГБУТО ГАТО – Государственное бюджетное учреждение Тюменской области «Государственный архив Тюменской области»

НИИТИАГ – Научно-исследовательский институт теории и истории архитектуры и градостроительства (Москва)

ЦИИФ – Центр изучения истории фортификации (Москва)

ИИМК РАН – Институт истории материальной культуры РАН

© С.Р. Муратова, 2021

ВЗГЛЯДЫ КАЗАХСКИХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ НА СОЦИАЛЬНЫЙ И ПРАВОВОЙ СТАТУС ЖЕНЩИН

Мухамадеева И.А., к.и.н., профессор
Кокшетауский университет им. Абая Мырзахметова, г. Кокшетау
irina.iae.69@mail.ru

Мухамбетова Д.С., ст. преподаватель
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
dinara2003@mail.ru

Проблемы идентификации места и роли женщин в обществе вызывали острый интерес в любую эпоху и в самых разных культурах. В последние годы наблюдается повышенный интерес гуманитарных наук к теме «женского вопроса» через призму гендерных исследований с использованием междисциплинарного подхода. Данные исследования стали точкой пересечения таких наук как история, социология, философия, культурология, политология, психология, педагогика, антропология, экономика и т.д. Но в данной статье мы обратимся к мировоззренческим и теоретическим истокам гендерных теории прошлого, которые прежде всего находят свое отражение в историко-философской мысли Казахстана. Здесь огромная роль в освещении роли и положения женщины в обществе принадлежит прогрессивным взглядам, по меркам того времени, Ш. Уалиханову, И. Алтынсарину, А.Кунанбаеву.

В своих трудах Ш. Уалиханов последовательно анализировал положение казахской женщины. Она представлена Ш. Уалихановым не только с позиций психофизиологической природы или быта, но с точки зрения общественно-практического поведения, он постоянно подчеркивал ведущую роль женщины в обществе. Следует отметить, что огромное влияние на духовно-нравственное развитие Ш. Уалиханова оказала его бабушка Айганым. Она была очень образованной женщиной, что было в те времена большой редкостью, «знала несколько восточных языков, интересовалась русской культурой, переписывалась с Азиатским департаментом Министерства иностранных дел и Сибирским комитетом в Петербурге» [1; 11].

Поэтому Ш. Уалиханов в своих произведениях старается раскрыть не только традиционную роль казахской женщины как хранительницы очага, но и отразить ее творческий потенциал в разных сферах искусства, способности к поэтическим импровизациям, многогранный подход к труду.

В соответствии национальным особенностям рассматривает Ш. Уалиханов социальный статус мужчины и женщины, их поведенческие аспекты, дифференциацию их обязанностей в обществе.

«В «Историческом очерке» Ч.Ч. Валиханов отмечал, что покоренным кашгарцам были предписаны непривычные порядки: «национальный костюм был изгнан: женщины должны были по примеру анджанских закрывать волосы белым платком и ни в каком случае не могли показываться на улице не только с открытыми лицами, но даже было запрещено заплетать косы, и полиция следила за этим очень строго. Мужчины с шестилетнего возраста должны были носить чалму и регулярно посещать мечети...» [2; 153]. Ученый подчеркнул недопустимость насильственного нарушения традиционного образа жизни и поддерживал кашгарцев, которые с нетерпением ожидали скорого освобождения.

Ш.Уалиханов будучи приверженцем демократических взглядов в отношении женщины, считал, что свобода женщины в Восточном Туркестане является прогрессивным фактором, но который не находит признания в других мусульманских странах. Так, в ««Заметках по истории южно-сибирских племен» с сожалением указывает, что распространение ислама в казахской степи значительно ограничило свободу женского пола и его участие в публичных увеселениях» [3; 13].

Казахский просветитель рассматривает свободу женщин как показатель общественного прогресса. Он подходит к объяснению общественных явлений с просветительской точки зрения. Его просветительство заключалось в борьбе с невежеством, распространении светского образования и просвещения, подъеме культуры казахского народа: «для нормального роста и развития народа, необходимы прежде всего свобода и знание... Выходит, что прежде всего надо учить» [2; 74].

Ш Уалиханов в своих исследованиях рассматривал разделение мужских и женских обязанностей, сформированных в кочевом обществе. «Все туркменские женщины, - писал он, - делают довольно искусно ковры, войлоки, попоны и тонкую армячину». Ученый проникательно заметил, что казахи почитают мужчину, как «Азамат» при условии, если он женат, не ограничен в личной свободе, независим экономически от отца и своих родственников. Ш.Уалиханов тонко подмечал исключительные качества восточных женщин, которые добры, почтительны к старикам и «детолюбивы донельзя» [3; 14] .

Ш.Уалиханов критиковал существующие в обществе консервативные традиции, к примеру, выдача девушки в несовершеннолетнем возрасте. «18 лет девицы считаются засидевшимися. 15 лет есть возраст возмужалости девиц... Разумеется от такого раннего брака женщины стареют скоро. В 30 лет они уже старушки» [4; 74].

Необходимо отметить, высокую гражданскую позицию и духовно-нравственные качества казахского мыслителя, которые легли в основу его мировоззрения. Прогрессивное развитие общества, степень его социальной зрелости Ш.Уалиханов определял реальным общественно-политическим и правовым положением женщины.

Просветительская деятельность Ыбрая Алтынсарина была направлена на устранение социальной и культурной отсталости казахского народа. Он осуждал существующие патриархальные обычаи, как женитьба и выдача девушек замуж в раннем возрасте, неравные браки, многоженство, показывая, что в основе последнего лежат экономические причины – иметь много детей означало в условиях того времени иметь много рабочих рук [5; 82].

Ключом к разрешению проблем, стоявших перед казахским обществом, Ы. Алтынсарин считал просвещение, развитие народного образования. По мнению Ы. Алтынсарина, школы должны стать «...рассадником здоровых взглядов на вещи, отражателями всяких фантастических идей и пособниками к дальнейшему умственному и экономическому развитию казахского народа» [5; 87] .

Прогрессивная роль Ыбырая Алтынсарина заключалась в том, что он первым высказал идею о равных правах мужчины и женщины на получение образования. Главным вопросом его теоретических исследований и практической деятельности стало открытие специальных школ для казахских девушек.

Согласно данным, указанным Сарбаевой А.М., «открытие первой школы для казахских девушек (20 мест) – Иргизское женское училище - состоялось в 1887 году.

- в 1891 году открылось женское ремесленное училище с интернатом в городе Тургае. Подобные училища с интернатом открыли свои двери:

- в 1893 году - сельскохозяйственное училище в городе Кустанай;
- в 1895 году – в Карабутаке;
- в 1896 году – в Актобе.

Общая численность обучающихся в данных училищах в 1896 году составила 211 человек, из них: русских – 141, казашек – 70 человек» [6; 123].

Благодаря просветительской деятельности Ыбрая Алтынсарина было положено начало развитию профессионального образования среди женщин. Реализация женского образования в реалиях того времени были смелыми и новаторскими идеями по своей концепции. «Историческая заслуга И. Алтынсарина, - отмечает Балгозина Р.О., - состоит в утверждении жизненной необходимости образования женщин, как условия цивилизации. Творчество мыслителя убедительно свидетельствует, что наиболее прочно входят в сознание народа те идеи, которые отражают глобальные проблемы конкретной эпохи» [3; 15].

Среди представителей общественно-демократической мысли XIX века в Казахстане почетное место занимает великий поэт-гуманист, ученый-мыслитель Абай Кунанбаев. Абай в своих произведениях стремится показать те социально-политические, культурные задачи, которые стоят перед казахским обществом того периода. Он был прогрессивным деятелем своего времени, смело выступавшим с критикой патриархальных отношений, социального неравенства. Но прежде всего Абай ратовал за внедрение справедливых законов.

«Қарамола ереже» - законопроект, который регулировал правовые отношения среди казахского народа был принят в 1885 году на чрезвычайном съезде биев Семипалатинского, Павлодарского, Каркаралинского уездов Семипалатинской области. Огромная заслуга в создании этого документа принадлежит Абаю Кунанбаеву. Созданное законоположение было представлено из 74 статей. Из них 18 статей посвящены проблемам семейно-брачных отношений, имущественным и гражданским правам женщин. Значение содержания данных статей отражает содействие эмансипации казахской женщины, утверждения в степи ряда демократических норм.

В целях необходимости установления социального мира в казахском обществе, под председательством Абая были приняты определенные изменения, связанные с нарушениями обязательств о заключении брака, в частности споры о «жесір дауы», буквально «спор о вдовах». В 26-й статье «Қарамола ереже» было четко обозначено: «Давность дела о кунах и невестах определяется в 20 лет» [3; 16]. По меркам того времени, ограничение срока по «жесір дауы» являлось значительным новшеством со стороны Карамольского съезда биев под руководством Абая, так как до этого на съездах биев данный «женский вопрос» не имел ограничений по сроку давности, хотя по другим видам тяжб такие сроки были установлены.

К примеру, чрезвычайный съезд биев Верненского и Токмакского уездов, состоявшийся 19 августа 1869 году, в своем постановлении записал: «Дела брачные поднимаются во всякое время и разбираются судом биев по обычаю, если дело очень старо и нет виновных лиц заинтересованных, а только их родственники, то такое дело передается на третейское решение по общему правилу» [3; 17].

Абай был на стороне защиты прав женщин. Он сформулировал специальные

статьи, исключая возможность насильственной выдачи замуж. «Взамен умершей невесты, - было записано в 46-й статье Законоположения, - выдавать сестру без ее согласия не обязательно, жениху возвращается уплаченный калым». Статья 47-я гласила: «Вдове выходить за брата или родственника не обязательно, предоставляется ее воле и согласию» [3; 17]. Следовательно, вдова получала возможность выйти замуж по своему выбору либо не выходить замуж и самостоятельно вести свое хозяйство, которое ей досталось от покойного мужа. Также по инициативе Абая Кунанбаева внесли поправки в законопроект, согласно которому вводился возрастной ценз для вступающих в брак, согласно, которому жених не должен быть старше невесты на 25 лет, а невеста старше жениха на 9 лет.

Мы знаем Абая как гениального поэта, мыслителя казахского народа, но, в то время, среди своих современников, Абай был известен как общественный деятель и талантливый законодатель, который на практике следовал принципам гуманизма и демократизма.

Проблемы положения женщины в казахском обществе всегда волновали казахских мыслителей, наряду с Ш.Уалихановым, Ы. Алтынсариним, А. Кунанбаевым, прогрессивные идеи по поводу равных возможностей мужчин и женщин высказывали С. Торайгыров, М. Дулатов, А. Букейханов, А. Байтурсинов, Ж. Жабает и др. Репрезентируя свои идеи через творчество, они отражали интересы своего народа, его чаяния о свободе и счастье, призывали к приобщению к мировой культуре, здесь «женский вопрос» рассматривался ими как условие цивилизации общества.

Важно отметить, что «взгляды казахских просветителей на социальный и правовой статус женщин отличались критическим отношением к политике официальных властных структур. В их публицистических произведениях, речах представлена негативная оценка действующего законодательства в области гражданского и политического равноправия, содержатся конкретные предложения по уравниванию прав женщин и мужчин» [3; 36] .

Таким образом, проблема мужского и женского, взаимоотношение полов, представления о месте и роли женщины в обществе является актуальной проблемой в историко-философской мысли Казахстана. Теоретическое наследие казахских просветителей характеризуется высокой нравственностью и гражданской позицией, приверженностью таким принципам как приоритет человеческой личности, идейный плюрализм, демократизация социальной жизни.

Литература:

1. Валиханов Ч.Ч. Очерк жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова // Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – 432 с.
2. Валиханов Ч.Ч. Исторический очерк // Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 417 с.
3. Балгозина Р.О. Проблемы женского равноправия в исторической мысли Казахстана // Автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Алматы. – 2009. – 48 с.
4. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах // Собрание сочинений в пяти томах. Том 2. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 416 с.
5. Кабдиев Д.К. Социально-экономические воззрения казахских просветителей-демократов. - Алма-Ата: Издательство «Казахстан». – 1966. – 149 с.
6. Сарбаева А.М. Выдающиеся деятели казахской культуры. IX-XIX вв. Уроки – портреты: Учебно-методическое пособие / Сост. А.М. Сарбаева – Кокшетау: «Келешек-2030», 2011. - 168 с.

УЧАСТИЕ ЖЕНЩИН КОКЧЕТАВСКОЙ ОБЛАСТИ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РЕГИОНА С 1954 ГОДА ПО 1973 ГОД XX ВЕКА

Мухамадеева И.А., к.и.н., профессор
Кокшетауский университет им. Абая Мырзахметова, г. Кокшетау
irina.iae.69@mail.ru

Мухамбетова Д.С., ст. преподаватель
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
dinara2003@mail.ru

Период освоения целины - яркая страница в истории не только Казахстана, но и многих современных постсоветских государств, которые входили на тот момент в состав Страны Советов. Целина – это школа мужества, братства, мира и согласия, символ трудового подвига людей, которые внесли огромный вклад в осуществление этого дела.

В эти годы наблюдался крутой подъем сельскохозяйственного производства, промышленности, транспорта, строительной индустрии, привлекались огромные ресурсы человеческого капитала, произошли огромные изменения в социально-культурной сферах общества. Ранее пустовавшие земли были преобразованы в крупные зерновые и животноводческие хозяйства, действующие на современной промышленной основе.

Кокчетавская область была одной из крупных целинных областей в Советском Союзе. На необжитых степях и полях одним за другим появлялись совхозы. За первые 2.5 года в области было организовано 54 новых совхозов.

Значительная роль в освоении целины, подъеме всех отраслей сельского хозяйства принадлежит женщинам, которые наравне с мужчинами разделили нелегкую судьбу целинного хлеба.

На основании архивных справок, посвященным участию женщин в освоении целинных и залежных земель - сентябрьский Пленум ЦК КПСС (проводился 3-7 сентября 1953 году в Москве, на котором выступил Первый секретарь ЦК КПСС – Хрущев Н.С.) отмечал огромную роль женщин в колхозном, совхозном производстве и обязал райкомы партии усилить массово-политическую и культурно-просветительскую работу среди колхозниц, работниц МТС и совхозов, шире вовлекать женщин в сельскохозяйственное производство.

В 1955 году во всех областях народного хозяйства Кокчетавской области работали – 60900 женщин, из них в сельском хозяйстве - 41088 женщин, в частности, в колхозном производстве 35000, в промышленных предприятиях, транспорте и связи – 5767 женщин [1; 9], доярками, телятницами, птичницами работали - 5095 женщин. [1; 16]. Овладев сложной профессией сельскохозяйственного производства 700 женщин работали механизаторами на полях Кокчетавской области [1; 9], среди них было немало передовиков, показывающих образцовые показатели своей работы.

За подвиг на целине многие труженицы Кокчетавской области были удостоены высоких правительственных наград, в том числе, высокого звания Героя Социалистического труда. В статье приведены биографические данные наиболее ярких героинь того времени, в которых содержатся краткие сведения о их жизни и трудовой деятельности.

Байер Валентина Ивановна родилась 15 мая 1930 года в селе Семиозёрное Аманкарагайского района Кустанайского округа. Свою профессиональную деятельность начала в 1946 году разнорабочей на стройке. С 1949 по 1954 годы работала на шахтах города Караганды – водооткатчицей.

В рамках кампании по освоению целинных земель в 1954 году Валентина Ивановна по комсомольской путевке прибыла в Кокчетавскую область. С 1960 года работает

дояркой в совхозе «Зеленоборский» Щучинского района Кокчетавской области. По итогам социалистического соревнования за высокие надои молока в 1970 году была награждена медалью в честь 100-летия со дня рождения В. И. Ленина, медалью 50 лет Казахской ССР. Досрочно выполнила задания восьмой пятилетки (1966—1970) и свои личные социалистические обязательства. В 1970 году в течение 11 месяцев Валентина Ивановна взяв группу, состоящую из 32 первотелок получила надой, который составил - 2930 кг при годовом плане 2000 кг, получено 32 теленка.

За выдающиеся успехи, достигнутые в развитии сельскохозяйственного производства и выполнении пятилетнего плана продажи государству продуктов земледелия и животноводства Указом Президиума Верховного Совета СССР от 8 апреля 1971 года В. И. Байер получила звание Героя Социалистического Труда с орденом Ленина и золотой медалью «Серп и Молот» [2; 36].

Бакубаева Кулян Сергалиевна родилась 5 мая 1939 года в селе Аканский Арык-Балыкского района Кокчетавской области (ныне - Северо-Казахстанской). Закончив в 1955 году восьмилетнее обучение в средней школе, с 1956 года работает дояркой 3-го отделения совхоза «Аканский» Арыкбалыкского района Кокчетавской области, с 1963 по 1964 годы - дояркой отделения № 2 совхоза «Есильский» Есильского района Целиноградской области, с 1965 - дояркой в совхозе «Аканский» Арык-Балыкского района Кокчетавской области.

Всю жизнь Кулян Сергалиевна «работала в родном совхозе, здесь начала свой трудовой путь, нашла свое призвание. Упорный, добросовестный труд выдвинул доярку Кулян Сергалиевну Бакубаеву в число передовых мастеров машинного доения. Она стала ударником коммунистического труда, мастером животноводства первого класса. Получаемая ею продукция сдавалась первым сортом. Надой молока на каждую корову Кулян довела с 1805 килограммов в 1966 году, до 3126 килограммов в 1972 году. В этом же году за ней было закреплено 12 коров. От них она получила 18 телят, валовой надой составил 37649 центнеров молока» [2; 40].

Государство высоко оценивало самоотверженный труд Кулян Сергалиевны. Секретарем Кокчетавского обкома КП Казахстана Ауельбековым Е. Н. в характеристике данной на Бакубаеву К.С. высоко оценивается труд доярки: «...Включившись во Всесоюзное социалистическое соревнование за увеличение производства и заготовок продуктов животноводства, т. Бакубаева К.С. с честью выполнила принятые на себя социалистические обязательства по надою молока, увеличила его производство по сравнению с прошлогодней зимовкой, надоила за первое полугодие в расчете на каждую корову по 1623 килограмма молока, сохранила всех полученных телят. Тов. Бакубаева К.С. пользуется заслуженным авторитетом среди товарищей и всего коллектива совхоза, ведет большую общественную работу» [3; 5].

Постановлением от 6 сентября 1973 года бюро Кокчетавского областного комитета КП Казахстана и исполком областного Совета депутатов трудящихся представил к присвоению звания Героя Социалистического Труда Кулян Сергалиевну с вручением ордена Ленина и золотой медали «Серп и Молот» [4].

Бережная Антонида Антоновна родилась в 1917 году в с. Веденовка Энбекшильдерской волости Кокчетавского уезда. В 1933 году вступила в колхоз им. Кирова Щучинского района. В 1941-1958 годах, после окончания Кутуркульской школы механизаторов, трудилась в Веденовской МТС Щучинского района трактористом, затем бригадиром тракторной бригады.

Более тридцати лет отдала она земледелию. Особенно ярко проявилась ее любовь к труду хлеборобов в трудные годы Великой Отечественной войны, когда Антонина Антоновна возглавила первую в районе женскую тракторную бригаду. Бригада работала дружно и на редкость самоотверженно, раньше всех в Веденовской МТС заканчивала весенний сев и уборку урожая.

«Ее бригада первой в МТС стала применять прогрессивный метод обработки почвы. Это успешно отразилось на урожайности зерна. Таким образом, с 1956 по 1960 годы средние показатели уродившегося зерна в бригаде Бережной получился более ста пудов с гектара, а самый высокий показатель составил более 150 пудов. 2500 гектаров новых земель передовой коллектив механизаторов поднял за два года освоения целины.

Так, тракторная бригада под руководством Антонины Бережной, в 1956 году, засеяла 3871 гектаров земли и получила по 22,2 центнера зерновых с каждого гектара.

За особо выдающиеся успехи, достигнутые в работе по освоению целинных и залежных земель, и получение высокого урожая Указом Президиума Верховного Совета СССР от 11 января 1957 года А. А. Бережной присвоено звание Героя Социалистического Труда с вручением ордена Ленина и золотой медали «Серп и Молот». Являлась депутатом Верховного Совета Казахской ССР трех созывов (1947, 1951, 1955). Знатный механизатор Бережная отмечена и другими правительственными наградами - орденом «Знак Почёта», медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», «За освоение целинных и залежных земель» [2; 49].

Кузоваткина Антонида Алексеевна родилась 18 июля 1916 года в с. Матвеевка Арык-Балыкской волости Кокчетавского уезда, образование - 3 класса начальной школы [Там же; 161].

Из характеристики, утвержденной на бюро Чистопольского райкома КП Казахстана на Кузоваткину А.А.:

Тов. Кузоваткина А.А. трудовую деятельность начала с 1934 года и в течение свыше 31 года добросовестно работает на различных участках промышленности и сельского хозяйства. В период Великой Отечественной войны т. Кузоваткина А.А. не покладая рук трудилась на полях колхоза, а в послевоенные годы она была направлена на восстановление угольной промышленности и с 1950 по 1952 годы была рабочей шахты № 38 «Карагандауголь». С 1956 года т. Кузоваткина А.А. – работает свиноводкой. Обладая исключительным трудолюбием, будучи свиноводкой Кузоваткина А.А. из года в год добивается высоких производственных показателей, ведя за собой коллектив фермы.

В 1962 году от 12 закрепленных основных свиноматок т. Кузоваткина А.А. получила 283 поросят, сохранила 276, что составляет по 23 поросят на свиноматку при плане 18.

В 1963 году от 20 закрепленных свиноматок получила и полностью сохранила 630 поросят по 31,5 поросят на основную свиноматку при плане 23.

В 1964 году Кузоваткина А.А. от 12 основных свиноматок получила 583 поросят – по 48,5 поросят на свиноматку при плане 27. Вырастила их без единого отхода. В 1965 году получила 741 поросят, всех вырастила, что на 12 закрепленных основных свиноматок – 61,8 поросят, при плане 28. На 33,8 больше предусмотренного планом.

Всего за 4 года т. Кузоваткина А.А. получила 2237 поросят и сохранила 2230 или сохранность составляет 99,97%, в т.ч. 894 поросят получено сверхплана [5; 8].

Свиноферма, где работает т. Кузоваткина А.А. в 1964 году добились экономии денежных средств по прямым затратам производства в сумме 43595 рублей, а за 10 месяцев 1965 года – 150885 рублей.

Тов. Кузоваткина А.А. – активная общественница, она помогает молодым свиноводкам, делится богатым опытом работы. Свиноферма является школой передового опыта совхозов района [5; 9].

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 22 марта 1966 года А. А. Кузоваткиной присвоено звание Героя Социалистического Труда с вручением ордена Ленина и золотой медали «Серп и Молот» [2; 162].

Сумская Лидия Петровна родилась 4 июня 1928 года на станции Лиски Воронежской области. Трудовую деятельность начала в 1946 году дежурным электромонтером Лискинского депо. В марте 1947 переехала в совхоз «Шептыкульский»

Рузаевского района Кокчетавской области. В 1948 после окончания курсов трактористов работала механизатором. С 1963 года – комбайнер в совхозе «Жаркульский» Чистопольского района Кокчетавской области.

«Ежегодно перевыполняла производственный план. За выдающиеся успехи, достигнутые в выполнении планов и социалистических обязательств по продаже государству в 1980 году миллиарда пудов зерна и перевыполнении планов десятой пятилетки по производству и закупкам хлеба и других сельскохозяйственных продуктов Указом Президиума Верховного Совета СССР от 19 февраля 1981 года Л. П. Сумской присвоено звание Героя Социалистического Труда с вручением ордена Ленина и золотой медали «Серп и Молот». Награждена также орденом Октябрьской революции, орденом Ленина. Избиралась депутатом Верховного Совета Казахской ССР» [2; 249].

Как мы видим, это женщины разных возрастов и профессий. Жизнь и труд этих женщин служит образцом верности своему делу. Их трудолюбие, высокое мастерство и стремление к совершенствованию профессиональной деятельности является яркой страницей в летописи созидательного труда нашего народа, примером того, как надо работать.

Литература:

1. Государственный архив Акмолинской области (ГААО) Ф.1527. Справки об участии женщин в освоении целинных земель. Оп.1. Д.25.
2. Социалистік еңбек ерлері / Под ред. Батырханова Т.Б. Кокшетау, 2019 г. – 314 с.
3. Государственный архив Акмолинской области (ГААО). Ф.1527. Личное дело Героя Социалистического труда Бакубаевой К.С. Оп. 3. Д. 1.
4. Сайт КГУ «Государственный архив Акмолинской области» Управления культуры, архивов и документации Акмолинской области. http://obl-archive.akmo.gov.kz/page/read/O_zhencshinah_arhivnye_dokumenty
5. Государственный архив Акмолинской области (ГААО). Личное дело на Героя Социалистического труда Кузоваткину А.А. Ф.1527. Оп.3. Д.39.

ПЕРИОД ДЕПОРТАЦИИ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН В 30-50 ГОДЫ XX ВЕКА

Сейткасымов А.А., к.и.н., и.о. профессора
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау.
Ахметова А.Ж., магистрант 1 курса кафедры
«Отечественная история и Рухани жангыру»
aigakhm@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы насильственной депортации народов разных национальностей. Таким образом судьбы этих народов навеки переплелись с судьбой казахского народа. Казахстан поневоле превратился в сталинскую тюрьму разных народов.

Ключевые слова: депортация, сталинизм, мобилизация

Преступлением сталинизма является насильственная депортация народов СССР в годы массовых политических репрессий.

Депортация народов в Казахстан является одной из актуальных проблем отечественной истории. История депортации народов стала предметом обсуждения на

многих научных конференциях, «круглых столах» и съездах. В 1998 году вышел большой научный сборник «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы», где были рассмотрены различные аспекты депортации разных народов. Активная работа по исследованию этого направления ведущими историками республики М.К. Козыбаевым, И.Каном, К.С.Алдажумановым, Ж.Б.Абылхожиным, Т.М.Баймахановым и другими привело к разработке этой тематики во многих вузах регионов Казахстана.

В деле изучения истории депортированных народов отечественными исследователями проведена большая работа. Однако эта тема многоаспектна и требует дальнейших исследований историков, этнографов, культурологов. Важное место история насильственных переселений имеет в изучении региональной истории. Одним из малоисследованных аспектов этой проблемы является общественная жизнь спецпереселенцев в условиях спецпоселения. Сферы привлечения в общественную жизнь были различными. Детей спецпереселенцев определяли в школы, юношей и девушек рекрутировали в комсомольскую организацию, взрослые же были охвачены партийной и профсоюзной организацией. Деятельность этих организаций была направлена на перевоспитание спецпереселенцев в русле преданности советскому государству и ее политике.

Одними из первых, кто пострадал от насильственной депортации, были дальневосточные корейцы. Наряду с корейским населением с южных границ началось переселение курдов, армян и турок, иранцев. В 1939-1941 годы жителями республики стали депортированные поляки из Западной Белоруссии и Западной Украины, а также из республик Прибалтики. С началом Великой Отечественной войны начался новый этап депортации народов, это были советские немцы. Началось их выселение из Поволжья, Грузии, Азербайджана, Армении. В 1941 году советские немцы, как и крымские татары, калмыки, балкарцы, чеченцы, ингуши, карачаевцы лишились своей государственности и по подозрению в наличии «тысяч и десятков диверсантов и шпионов» были высланы на чужбину, причем главной виной, как обосновывалось в Указах Верховного Совета СССР, самим народам вменялось недоносительство о наличии этих мифических шпионов и диверсантов. Именно тогда и начинаются современные сложности в национальном вопросе, с которыми сталкиваются народы, насильственно лишенные своей автономии.

Немцы явились самой крупной национальной группой из всех перечисленных наций, и их судьба с этого момента во многом отличается от участия других народов. В республику, из запланированных к переселению 472 174 немцев, в 1941 году прибыли в 105 эшелонах и переселились 243904 человек. 1 ноября 1941 года в связи с направлением в Казахстан 113 тысяч эвакуированных, не имевших теплой одежды, план расселения немцев по решению ЦК ВКП(б) Казахстана был изменен. С южных областей Казахстана (Алма-Атинская, Кызылординская, Джамбульская и Южно-Казахстанская) было снято 50 тысяч человек. Они были размещены непосредственно в Кустанайской, Петропавловской и Акмолинской областях по 10 тысяч человек; в Павлодарской и Семипалатинской — по 7500 человек; в Карагандинской — 6 тысяч человек и Актюбинской — 5 тысяч человек. Все переселенные были размещены в колхозах, совхозах, МТС и частично в райцентрах. Хорошо и организованно прошло расселение первой партии немцев в количестве 30590 человек в Акмолинской области и 21146 человек в Павлодарской области в 1941 году. В частности, в Павлодарской области в свободный жилищный фонд переселенческого управления размещены 4190 человек, в совхозы — 3150 человек, и 13800 человек вселены в порядке уплотнения в дома колхозников [1, с.26].

Казахстан поневоле его коренных жителей превратился в сталинскую тюрьму народов разных национальностей. В 1937 году в Казахстан были высланы 18526 корейских семей (приблизительно свыше 100 тысяч человек) [2, с.8]. Накануне войны жителями республики стали 102 тысяч депортированных поляков [3, с.4]. Осенью 1941 года в КазССР были высланы еще 361 тысяча немцев Поволжья [4, с.154]. На 1 июля 1943 года в республику было эвакуировано 532506 человек из западных районов страны. В 1943-1944 годы проведено насильственное выселение в Казахстан 507 тысяч представителей народов Северного Кавказа и других национальностей. В ноябре 1944 года республики Средней Азии и Казахстан приняли свыше 110 тысяч человек из 220 населенных пунктов Месхетии (Грузинская ССР) [5; 87]. Трагическая участь депортации постигла народы Северного Кавказа, в 1943-1944 годы подверглись депортации карачаевцы, балкарцы, чеченцы и ингуши. Затем последовала депортация калмыков и крымских татар.

В 1944 году началась депортация турок [6, с.45]. Также был принят ряд постановлений правительства о депортации греков, болгар и армян. Продолжалось выселение отдельных групп населения из освобожденных территорий. Помимо немцев в конце войны из территории Западной Украины подверглись переселению ОУНовцы (Организация украинских националистов) и члены их семей, «указники» (по Указу от 2 июня 1948 года об ответственности за уклонение от общественно-полезного труда и аналогичному указу от 23 июня 1951 года). Депортации подверглись кабардинцы, прибалтийцы, калмыки и другие народы [7, с.19].

Таким образом, переселение народов продолжалось вплоть до конца 40-х годов. В таком хронологическом порядке шел процесс насильственного переселения народов в Казахстан в предвоенный период и в годы Великой Отечественной войны. Депортация народов в Казахстан проходила в условиях карательной политики сталинизма. Выжить репрессированным народам в те тяжелые, критические годы помогли сострадание и гуманизм простого казахского народа.

В довоенный период в Казахстане находилось 136947 человек (36350 семей) депортированных, которые были расселены в 6 областях (Джамбульской, Южно-Казахстанской, Кызыл-Ординской, Восточно-Казахстанской, Карагандинской и Северо-Казахстанской), хозяйственных организациях и предприятиях НКВД. В республике был 101 специальных поселков, из них 2 по куст промартелям, 11-сельхозартелям и 88-госорганизациям. По данным НКВД, на начало Великой Отечественной войны всего состояло на учете 175831 человек (45620 семей) спецпереселенцев, которые были расселены, за исключением Западно-Казахстанской области, по 10 областям: Алма-Атинской, Джамбульской, Южно-Казахстанской, Кызыл-Ординской, Семипалатинской, Павлодарской, Восточно-Казахстанской, Северной, Карагандинской и Акмолинской [8, с.17]. С 1944 года на территории Казахстана резко увеличилось число депортированных народов.

В период войны в Казахстане находилось на специальном поселении от 900 тысяч до 1 миллиона 209 тысяч человек, а по данным НКВД КазССР на 1 января 1945 года состояло на учете 815319 человек (232593 семей) (не считая корейцев), из них: бывшие кулаки — 135308 человек; немцы — 243722 человек; чечено-ингуши — 360405 человек; кабардино-балкарцы — 20288 человек; спец поселенцы из Молдавии и Прибалтики — 8064 человек; калмыки — 2541 человек; карачаевцы — 40767 человек; крымчане — 4224 человек, которые были расселены по всем областям, за исключением Западно-Казахстанской области, таким образом: Алма-Атинская — 23676 человек; Карагандинская -104591 человек; Семипалатинская — 51605 человек; Актюбинская — 2200 человек; Акмолинская-105780 человек; Восточно-Казахстанская область — 44872

человек; Гурьевская — 6528 человек; Джамбульская — 54061 человек; Западно-Казахстанская область 244 человек, (бывшие кулаки); Кустанайская — 73483 человек; Кокчетавская — 102511 человек; Кзыл-ординская — 28866 человек; Павлодарская — 6084 человек; Северо-Казахстанская область — 43246 человек; Талды-Курганская-32353 человек; и Южно-Казахстанская область — 59962 человек [9, с.232].

В годы Великой Отечественной войны на территории Казахстана имелись 31 Наркомат и одна советская организация и учреждение, куда входили райсоветы, сельсоветы, нарсуды и редакции газет. В Наркоматах было всего 58 труд поселков, где проживало 145329 спецпереселенцев, из них 27820 мужчин, женщин — 28398 и подростков — 4075. Таким образом использовался труд 60293 спецпереселенцев, в том числе — подростков от 14 до 16 лет. Помимо этих Наркоматов в конце 1943 года в республику прибыли и предприятия оборонного строительства, куда входили Тагил лаг, Алтай лаг, Кар уголь, Кузбасс уголь, Богослов лаг, Глав нефть станции Букань и промышленные оборонные организации, где было задействовано еще 1567 человек. В общей сложности трудились по Наркоматам всего 76060 спецпереселенцев, которые наравне со всеми рабочими предприятий также принимали равное участие в трудовом подъеме народных масс, о чем свидетельствуют их производственные нормы выработки [10, с.147].

В годы Великой Отечественной войны немаловажное значение имела подготовка квалифицированных рабочих для промышленности и транспорта. Государственные трудовые резервы с первых дней войны были одной из форм пополнения рабочего класса — в этой системе осуществлялась широкая подготовка квалифицированных кадров для ведущих отраслей промышленности, транспорта и строительства. Мобилизация молодежи в школы ФЗО, ремесленные и железнодорожные училища проводилась так же, как и мобилизация в трудовую армию, на основе правительственных документов. В школы ФЗО призывалась молодежь (мужского пола в возрасте 15-17 лет и женского пола в возрасте 16-18 лет), а в ремесленные и железнодорожные училища (мужского пола 14-15 лет и женского пола 15-16 лет) [11, с.18].

Нужно отметить и то, что спецпереселенцы избирательными нравами пользовались на общих со всем населением основаниях. Но ввиду того, что спецпереселенцы, согласно положению, не могли иметь на руках документов, удостоверяющих их личность, существовало указание и подтверждение НКВД СССР о том, что документом при явке спецпереселенца на голосование могут служить трудовые книжки, которые выдавались только на один день. Спецпереселенцам, не занятым на работе (неработающие члены семьи иждивенцы), комендатуры труд поселков должны были выдавать специальные бланки. Таким образом, анализ хода снятия ограничений в правовом положении депортированных народов в послевоенный период показывает, что сам процесс реабилитации шел постепенно, спецпереселенцы оставались ущемленной категорией населения и до середины 50-годов XX века и составляла основную рабочую силу.

Депортация целых народов в годы Великой Отечественной войны способствовала нагнетанию социальной и политической напряженности в республике и создавала — экономические, хозяйственные, идеологические, политические и межнациональные проблемы. Территория Казахстана была определена сталинским режимом в качестве места «кулацкой ссылки» для многих и многих сотен тысяч крестьян из других районов страны. Насильственная депортация народов в 30-40 годы была фатальной неизбежностью, роковой акцией, запрограммированной самой природной сущностью

новой общественно-социальной формы, возникшей еще до массового переселения национальных групп. Депортированные народы внесли огромный вклад в укрепление экономической базы республики и массовые трудовые подвиги являются тому подтверждением. Однако высокие достижения в хозяйственной деятельности и общественной работе не давали им никакого либо смягчения режима, ни даже моральной реабилитации.

Литература:

1. Айсфельд А. Депортация, спец поселения, трудовая армия. Алматы, 2003. – 286 с.
2. Кан Г.В. История корейцев Казахстана. Алматы: Гылым, 1995. – 207 с.
3. Михайлова Л.А. В степи далекой. Поляки в Казахстане. Алматы, 2006. – 234 с.
4. Лайгер М.П. Из истории немцев Казахстана: уроки истории. Алматы, 2003. – 344 с.
5. Уралов А.С. Народоубийство — убийство чечено-ингушского народа. М., 2003. – 256 с.
6. Габдуллина А.Ж. Социально – культурное развитие турецкой диаспоры в Казахстане (1944 — 2000). Алматы, 2008. – 137 с.
7. Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Алматы, 2000. – 256 с.
8. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД – МВД СССР). Социологические исследования, 1990. — 234 с.
9. Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века, Алматы, 1997. – 360 с.
10. Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря на территории Казахстана (1930 – 1956 гг.). Алматы, 2006. – 344 с.
11. Козыбаев М.К. Трудармейцы Казахстана на защите Отечества. М.: Феникс, – 255 с.

КАЗАХСТАНЦЫ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Тулепбергенов Г.М. магистр истории

Жусупова Р.К. докторант

Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

zraushan@inbox.ru

Начало XX века ознаменовалось локальными войнами на Балканах (1912-1913 гг.), на Дальнем Востоке (русско-японская 1904-1905 гг.) и двумя мировыми войнами. Исконные жители Казахстана, являвшейся колониальной окраиной огромной Российской империи, имели отстраненное отношение к этим локальным конфликтам и никак не выражали свое отношение к войнам. Народы Средней Азии, в том числе казахи в отличие от других народов Российской империи не несли военную службу, то есть представители коренных народов Средней Азии в отличие от башкир и калмыков не привлекались к обязательной военной службе, если они не переходили к казачьему сословию. Интересно заметить, поведение казахов после поражения России в русско-японской войне 1904-1905 гг. Поражение в этой войне царизма, в исторической перспективе вселяла надежду казахской интеллигенции, уверенность в будущее казахского народа. В казахской прессе были опубликованы ряд статей деятелей Алаш

Орды по поводу успешной японской модернизации «Мэйдзи», превратившей Японию всего за 21 год из отсталой аграрной азиатской страны в один из передовых стран своего времени [1]. Что примечательно, в период репрессии 30-х гг., казалось бы эти невинные публикации на страницах казахскоязычной прессы, послужили основанием для обвинения представителей казахской интеллигенции в шпионаже в пользу Японии. Между тем, единственным казахом, побывавшим в Японии в дореволюционный период, был знаменитый казахский борец, неоднократный чемпион мира по различным видам единоборств Хаджимукан Мунайтпасов, ставший известным в мире под сценическим псевдонимом «грозный самурай» Ямагата Маханури. Уже в преклонном возрасте в годы войны организовал цирк-шапито, собранные средства в сумме 100 тысяч рублей в 1944 году сдал в Фонд обороны СССР. Он просил подарить от его имени Советской армии самолёт (модель У-2), который будет назван в честь другого легендарного казаха — Амангельды Иманова. Самолёт, торжественно врученный самим Хаджимуканом, под управлением молодого лётчика-казаха Кажытая Шалабаева сражался на Прибалтийском и Ленинградском фронтах, совершил 217 боевых вылетов (из них 120 ночных) и пробыл в воздухе 430 часов [2,159].

Первая мировая война перенапрягла последние экономические и людские ресурсы слабеющего монархического режима. Царь Николай II издал Указ от 25 июня 1916 г. «О мобилизации «инородческого» населения Астраханской губернии, Сибири и Средней Азии для работ по устройству оборонительных сооружений в районе действующей армии». Из Казахстана и Средней Азии планировалось набрать 400 тысяч человек, в том числе из областей, населенных казахами, около 240 тыс. человек [3, 24-25]. На это казахи и другие народы Средней Азии ответили массовыми восстаниями, в результате карательных действий властей в ряде мест произошли трагические последствия. Отношение казахов к мобилизации в казахском обществе было неоднозначным. Представители интеллигенции в лице деятелей алашского национального движения призывали царские власти проводить эти мероприятия постепенно и поэтапно. Однако, получалось как всегда. Отсутствие строгого документирования инородческого населения, льготы некоторым категориям людей, слабая разъяснительная работа, коррупционные проявления на местах послужили поводом для массовых волнений в казахских областях. Таким образом, можно сказать, казахи, бывшие в составе Российской империи на протяжении уже около полтора столетия еще не осознавали, себя полнокровными гражданами этой страны и не считали себя причастными к делам российского государства, иначе говоря, казахи первую мировую не восприняли как «свою», считали, что это война русских против германцев и против наших единоверцев турок. Различные слухи и небылицы о могуществе турецкого султана «покровителя и защитника исламкой веры» были на слуху среди тюрко-мусульманских народов Средней Азии, в том числе и среди казахов.

После установления Советской власти и жесткой модернизации казахского традиционного общества, ломка традиционных устоев, внедрение советской идеологии в сознание масс привели к коренным изменениям представлений казахского народа в особенности среди молодого поколения. Теперь же, в условиях вероломного нападения фашисткой Германии и ее союзников на Советский Союз эту войну казахи воспринимали как «свою» – Отечественную войну. Многие исследователи отмечают поведенческую мотивацию казахского населения с возрождением кочевнических воинских традиций при условии обеспечения оружием, обмундированием и обучении воинскому делу. В условиях трагических событий первых месяцев войны изменилось отношение к религии со стороны властей. Более лояльное отношение к религии способствовали к поднятию духа военнослужащих.

Казахстан являлся глубоким тылом, который наряду с другими районами единой страны всеми своими людскими ресурсами, экономическими возможностями служили

по словам казахского историка, академика М. Козыбаева арсеналом фронта. В своей монографии он приводит следующие данные: «Возрастающие нужды фронта удовлетворяла цветная металлургия Казахстана. Балхашский медеплавильный завод во время войны удвоил выплавку меди. Карсакпайский медеплавильный завод в течение 1944 г. значительно расширил выплавку меди. В три раза увеличил свою мощь Джезказганский рудник. Джезказганский марганцевый рудник давал за месяц столько руды, сколько добывали все рудники Греции в 1938 г. за весь год. За время войны добыча марганца в Джездинском руднике превзошла добычу марганца в рудниках Венгрии, Румынии и Чехословакии, вместе взятых. Переработка руды и выдача молибденового концентрата Балхашским заводом меди выросла в 1944 г. по сравнению с довоенным периодом в 13 раз. Цветная металлургия Казахстана в 1944—1945 гг. давала 85% свинца, 70% полиметаллических руд, 65% производства металлического висмута, 60% цинкового и молибденового концентратов, 60% марганцевой, 50% медной руды, 30% черновой меди [3,321-322]. Вторая мировая война, как нам известно это война танков, авиации и массового применения автоматического оружия. В условиях потери промышленно развитых районов СССР этого нельзя было сделать без экономических ресурсов Урала, Сибири, Средней Азии и Казахстана. В этом смысле экономические и людские ресурсы названных районов несомненно сыграли ключевую роль в победе над фашистской Германией. Довоенный период на оккупированной врагом территории проживало 88 миллионов человек (45% населения СССР). Поэтому в обстановке потери Крыма и Северного Кавказа, выхода летом 1942 года гитлеровцев к Сталинграду основная тяжесть в формировании армейского резерва и трудовых ресурсов легла на восточные регионы, в том числе и на Казахстан [4]. Архивные документы свидетельствуют о том, что главным источником пополнения рядов Красной Армии стало население Казахстана, Сибири и республик Средней (тогда не принято было говорить – Центральной) Азии и других тыловых районов. Вот что пишет исследователь К. Алдажуманов: «Изучая отчеты военкоматов Казахской ССР, я уточнил, что 690 тысяч мужчин призвали из республики в первые полтора года войны – до декабря 1942 года (всего – 1 миллион 210 тысяч человек, не считая тех, кто уже служил в армии на начало войны). Это был самый тяжелый период. СССР отступал по всем линиям фронта. И эти 690 тысяч человек просто сгорели в тех боях. В то время была оккупирована большая часть территории Советского Союза – оттуда никого призвать не могли. К этому необходимо добавить 1 790 000 казахстанцев, уже находившихся в армии к началу войны. За один год с лишним было призвано 687 тысяч человек. А концу уже 1942 года призывные резервы Казахской Республики уже иссякли» [4]. Только в битве за Советскую Украину 3755 воинов 43 национальностей были удостоены звания Героя Советского Союза, из них 2438 солдат и офицеров (представители 33 национальностей) получили это высокое звание за форсирование Днепра. Среди соединений, первыми преодолевших Днепр, были 8-я, 12-я и 73-я казахстанские гвардейские дивизии, бойцы-туркмены Бахмаческой ордена Суворова Краснознаменной части, 416-я дивизия, состоявшая в основном из азербайджанцев, четыре дивизии, сформированные в Армянской ССР, и другие национальные формирования. По подсчетам Украинского исследователя И. И. Кравчука, в боях за освобождение Украины в составе 3-го Украинского фронта принимали участие воины более 40 национальностей, в том числе 5175 казахов [5]. Первый министр обороны Республики Казахстан генерал армии Сагадат Нурмагамбетов за форсирование Днепровского рубежа был удостоен звания Героя Советского Союза. Войну закончил в Берлине. Другой выходец из Акмолинской области Рахимжан Кошкарбаев вместе с Григорием Булатовым первыми водрузили знамя победы перед входом Рейхстага. Только за три первых военных месяца в Казахстане были сформированы 238-ая, 310-ая, 312-ая, 316-ая, 387-ая, 391-ая стрелковые дивизии, две из них – в Акмолинской области. Рядовой состав дивизии в основном был

сформирован из северных областей Каз ССР – Акмолинской, Севера – Казахской, Кустанайской и Карагандинской областей. Средний командный состав был набран из Южного Казахстана, отдельные командиры прибыли из Термеза, Куляба, Ашхабада, Алматы, Семипалатинска, Акмолинска. Старший командный состав, как правило, был пополнен за счет кадровых командиров. Дивизия участвовала в составе 2-гвардейской армии в боях за Сталинград, освободительных боях 1944 г. на Крымском полуострове [6].

312 – ая Актюбинская дивизия в октябре 1941 г. была переброшена как и 316-ая с Северо-Западного фронта в район Малоярославского укрепрайона. В самый критический момент развала Западного фронта, совместно с курсантами Подольского военного училища героически сдерживали натиск моторизованных частей вермахта, рвавшихся на Москву.

Командир дивизии А.Ф. Наумов писал: «При оборонительных сражениях на дальних подступах казахстанцы с честью выполнили свой воинский долг» [7, 37]. В Казахстане было сформировано 12 стрелковых, 4 кавалерийские дивизии и 7 стрелковых бригад, 50 отдельных полков, включая 2 артиллерийских дивизиона, 4 минометных дивизиона, 3 авиационных полка, 14 отдельных батальонов. Из них полностью за счет средств республики были сформированы две стрелковые бригады (100-я – в Алма-Ате, 101-я – в Актюбинске) и три кавалерийские дивизии (96-я – в Усть-Каменогорске, 105-я – в Джамбуле, 106-я – в Акмолинске. Кроме того много казахстанцев и казахов с сопредельных областей РСФСР были призваны через военные округа России. Стрелковые и кавалерийские бригады создавались как национальные части Красной Армии. Также нужно отметить о большом количестве северо –казахстанцев, воевавших в составе 314 – ой стрелковой дивизии, которая защищала Ленинград на Волховском фронте.

Здесь необходимо сказать о том, что процент мобилизации оказался выше по ряду причин, в том числе из-за того, что среди казахского населения был крайне низкий процент квалифицированных рабочих и специалистов. На примере только одного аула, что на Севере Казахстана можно увидеть масштабы мобилизации и потерь мужского населения Казахстана в годы войны. В нашем ауле Жарагаш 1941 г. было всего около 50- ти дворов. Было мобилизовано 85 человек из них живыми вернулись всего лишь 37 человек. В основном люди, которые были призваны уже к концу войны. Прискорбно то, что у некоторых семей сыновья и отцы вовсе не вернулись, из нашего маленького аула с одной семьи не вернулись по три человека: Сандыбаев Газез, Сандыбаев Карим, Сандыбаев Капар, Қусаинов Абжат, Қусаинов Анапия, Қусаинов Қанапия, Габдуллин Алмаш, Габдуллин Ибраш, Габдуллин Қасым. Қусаинов Капар 1902 г. рождения до войны работал учителем в родном ауле. Участвовал во многих сражениях в звании старшего лейтенанта командовал батальоном. У нас в семейном фотоальбоме долгое время хранилась фотография нашего родственника храброго командира в форме образца 1941 г. Красной Армии. К сожалению фотография была утеряна.

Погиб смертью храбрых в 1944 г. Жангалив Кажым, награжденный медалью за боевые заслуги и орденом Красной Звезды. Еще один наш односельчанин Хасенов Абулкас также был награжден орденом Красной Звезды.

Народам Советского Союза пришлось противостоять всей мощи объединенной Европы. Победа над сильнейшим врагом была возможна только благодаря усилиям всех народов Советского Союза. В этом году мы обновили памятник погибшим в Великой Отечественной войне. Внесли в список и вернувшихся из горнила войны наших земляков и отцов. Вечная память погибшим за свободу и независимость наших народов. Давно нет нашего аула, но мы потомки легендарных солдат Великой Отечественной Войны идем почтить память наших героев к памятнику на родовом кладбище нашего аула Жарагаш.

Литература:

1. Султан Хакулы «Алаш елін 20-25 жылда Жапонияға айналдыруға ұмтылған еді» <https://ummet.kz/makalalar/349-uly-tulgalar/5275-alash-elin-20-25-zhylda-ekinshi-zhaponiya-a-ajnaldyru-a-mytyl-an-ed.html>
2. П. Матушак, Е. Мухиддинов. Казахша курес /. — Алма-Ата: «Рауан», 1995. — 159 с.
3. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. Составители: С. Г. Агаджанов, Ф. Азадаев, А. И. Акатова, Х. Зияев, Ф. Н. Киреева, Н. С. Орлова, Я. М. Серый, О. Д. Чехович.) — Москва: Издательство Академии наук СССР, 1960. — С. 25-26.
3. М. Козыбаев. Казахстан - арсенал фронта - Алма-Ата: Казахстан, С 321-322. 1970. - 473 с.
4. К. Алдажуманов «О трудовой армии, Туркестанском легионе и белых пятнах» войны. Республиканская газета «Караван» 28 .11. 2020 г.
5. М.К. Козыбаев История и современность. 1991 Издательство: Алма-Ата. Гылым. 256 с.
6. Абдрахманова С. А. Формирование, боевая подготовка и участие 387-ой Акмолинской стрелковой дивизии в битвах Великой Отечественной войны. Материалы международной научно-практической конференции «Валихановские чтения -17» Том 1, с – 80-81. Кокшетау 2013.
7. По путям –дорогам фронтовым. Алма-Ата, 1965 г. С 37.
8. Тулепбергенов Г.М. Жәпек батырдың Жарағаш ауылындағы ұрпақтары. Сборник статей: Жәпек батыр.-Алматы: «Жібек жолы», 2018. С 438.

САКРАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Тюлебаева О.С.

Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

oksana_26_1985@mail.ru

Многообразие и богатство культурного наследия является основополагающим признаком цивилизованного общества, интеграционным компонентом национального и государственного самосознания.

Культурное наследие включает в себя духовно-нравственные и материальные ценности, которые не просто переходят от одного поколения к другому, их сохранение требуют огромных усилий и средств в национальном и государственном масштабе.

В современных условиях, в век компьютерных технологий и глобализационных процессов, часто ведущих к утрате национальной идентичности, важное значение приобретает сохранение культурного наследия каждого народа. Поэтому сегодня особенно актуальна проблема сохранения и популяризации культурного наследия как в нашем обществе, так и на международном уровне.

По инициативе первого Президента страны Н.А. Назарбаева еще в 2004 году стартовала государственная программа «Культурное наследие». Важнейшим аспектом которой, явилось открытие миру богатства национальной духовной сокровищницы Казахстана.

В апреле 2017 года первый Президент Республики Казахстан обратился к народу с программной статьей «Болашақ қабағдар: рухани жаңғыру» - «Взгляд в будущее:

модернизация общественного сознания», которая стала продолжением государственной программы «Культурное наследие» реализованной в 2004-2011 годах.

Внимательно читая статью Нурсултана Абишевича Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», невольно проникаешься гордостью за нашу страну, край с необозримыми просторами и богатыми природными красотами, в котором живут сильные духом люди, ответственные за свою Родину.

На сегодняшний день основным приоритетом государства является духовное возрождение нации.

Программа «Рухани жаңғыру» - это исторический документ. В нем очень четко освещены фундаментальные вопросы развития нашего общества. В целях упорядочения этой работы определены семь проектов, каждый из которых увязан с направлениями модернизации общественного сознания. Одним из таких проектов является «Сакральная география Казахстана».

Сакральная география, сегодня, это целая система знаний, восприятие объектов окружающего мира как священных. «Сакра», в переводе с санскритского, обозначает «святая земля». В узком смысле «священным» называется нечто связанное с религией, культом, в более широком смысле данный термин может употребляться по отношению к вещам и местам, не связанным с религией: географические объекты, строения, архитектурные памятники и т.д. Начальные цели таких объектов могли быть различны: хозяйственные, защитные, пограничные. Особая ценность их могла сформироваться в ходе истории: места памятных битв, события древних эпосов и легенд, религиозные события. Ещё одним видом духовного наследия являются объекты природы, сакрализация которых уходит в глубокую древность. Некоторые из них объявлены святыми, став объектами паломнического туризма, но требуют изучения и проведения научной экспертизы[1]. Таким образом, сакральные места – это природные и культовые объекты, которые воспринимаются как священные.

На сегодняшний день в Сакральную карту Казахстана в рамках проекта «Сакральная география Казахстана» вошло 185 объектов общенационального значения и 463 объекта регионального значения.

На территории Акмолинской области расположены 11 памятников которые являются сакральными объектами общенационального значения. Одни из них хорошо известны населению области и республики, другие же малоизученны и неизвестны большинству жителей. Рассмотрим их подробнее.

Поляна Абылай хана – это уникальный памятник природы, расположенный у самого подножия горы Кокшетау. В 1991 году на поляне Абылай хана была установлена стела, экспозиционный комплекс «Абылай хан» открыл Елбасы Нурсултан Назарбаев. На большой площади комплекса расположено так называемое место «Ханның қызыл ағашы». В центре него памятник из белого мрамора высотой 37 метров работы скульптора и художника Е. Айтуарова. и его коллег. В 2009 году был открыт экспозиционный комплекс «Абылай хан ордасы». Поляна Абылай хана характеризуется как живой природный памятник с особым микроклиматом.

Мавзолей Баубек Батыра. Мазар находится в с. Ишимское (отделение Кызыл Ту) Жаксынского района. Баубек Бекмурзаулы родился в 1824 году на территории Кокшетауской области. В 15-16 лет прославился в одном из крупных сражений с киргизами, победив известного киргизского батыра Отыншы. С тех пор в народе его стали называть Баубек батыр. Во время подготовки и проведения восстания Кенесары был одним из его преданных помощников. За участие в восстаниях против царского правительства и непоколебимость взглядов, царская администрация выслала его в Тюменскую область, где он скончался в 1884 году. Торжественное открытие мавзолея состоялось 16 октября 1993 года.

Мавзолей Беспакыр - архитектурно-религиозный памятник XIX века. Расположен в 8,5 км юго-восточнее аула Абай, Коргалжынского района Акмолинской области. Исследование мавзолея началось в 1987 году. По легенде, он возведен в честь пяти воинов, которые сражались вместе с Кенесары ханом в 30-х гг. XIX века.

Мавзолей Ботагай (Бытыгай, Татагай) является архитектурным памятником XI—XII вв. Находится на левом берегу Нуры Коргалжынского района Акмолинской области. Является средневековым дверно-купольным мавзолеем, единственным в своем роде, получившим описательную характеристику в 1831-1856 гг. В 1862 году мавзолей Ботагай изобразил великий ученый-этнограф казахского народа Ш. Валиханов. Впервые название было нанесено на карту России в 1694 году послами Ф. Скибиным и М. Трошиним, посетивших ставку Тауке-хана [2, с.199]. После смерти Тауке хана Ботагай опустел. В 1949 году мавзолей был обследован Центрально-казахстанской археологической экспедицией Академии наук Казахской ССР под руководством А.Х. Маргулана, который локализовал город Татигай (Тотогай, Ботагай) на месте одного из крупных холмов левого берега реки Нура, отождествив его с городом Ахсикетом, обозначенным на Каталонской карте (1375) в низовьях реки Нура [3, с. 95].

«Әулиелер ордасы». Захоронение «Тоғыз әулие» находится в Астраханском районе, в 150 километрах от г.Нур-султан. Здесь захоронено более 30 паломников. Одним из них является старший султан Акмолинского округа Ибраһим кажы Жайыкбай, Шонтыбай-хазрет. А также Жанбатыр-хазрет, Кутан-хазрет, Алдажар-хазрет, Жантас-хазрет, Альта-хазрет, Муса-хазрет, Шернияз-кари, знающий наизусть Коран, Нуртаза-хазрет, Садуакас-хазрет, Копей суфу хазрет, Бакберген-хазрет и другие.

Пещера хана Кенесары находится на южном берегу озера Боровое, Бурабайского района Акмолинской области, возникшая из остатков гранита. Высота входного прохода составляет три метра. Он состоит из двух частей. Части соединены одним узким проходом. Выход находится во втором проходе. Пещера имеет форму круга диаметром 5-6 м, высотой 1-3 метра. Пещера Кенесары - одно из самых популярных туристических мест.

Мавзолей Кабанбай Батыра. Кабанбай –батыр, военачальник, участник битв против джунгарских завоевателей. Кабанбай Кожакүлүлы, Каракерей Кабанбай, Дарабоз – все это имена и прозвища знаменитого казахского батыра, настоящее имя - Ерасыл. В народе его прозвали Каракерей Кабанбай: происходит он из ветви Байжигит, рода Каракерей, племени Найман. В 1717 году отличился в сражении под Аягузом. В 1723 году участвовал в защите Туркестана, в 1726 году - в Булантинском сражении, в 1730 году - в Аныракай-Алакольском сражении, позже в сражении под Шынгыстау (Чингизские горы), на берегу Иртыша. В 1741 году после Шаганского сражения возле Шынгыстау, когда он ворвался в гущу врагов на белом коне, его прозвали Дарабоз, что означает «Великан на белом коне». Кабанбай батыр являлся одним из главных воинов хана Абылая. Сегодня мавзолей Каракерей Кабанбай батыра гордо возвышается на самом высоком холме в округе, а в безоблачные дни отсюда можно увидеть столицу нашего государства г. Нур-Султан как на ладони.

Мемориальный комплекс Косбатыр – Кумай. Археолого-этнографический комплекс Кумай расположен в 120 км на восток от г.Нур-Султан. Это ряд эталонных памятников, относящихся к разным периодам развития культуры населения Казахстана. Особенностью памятников является локализация различных памятников в долине реки Кумай, в непосредственной близости друг от друга. Природная особенность края, выразительно отложившаяся в микротопонимах местности, отражает исторически сложившееся представление о священности тюркской земли: Кумай, Ершоры, Жаушоқы, Косбатыр, Аулиебулак. Установленные на восточной стороне ритуальных ограждений статуи, вытесанные в традиционном тюркском стиле, с соблюдением характерных черт

портретов выдающихся образов людей, находились в первозданном месте, в настоящее время они изучены и реставрированы.

Место захоронения Науан Хазрета. Наурызбай Таласов в литературе и в народе известен как Науан Хазрет. Науан Хазрет проделал большую работу по духовному воспитанию народа, способствовал систематизации религиозных обрядов и установил тесные связи с руководством мечетей соседних уездов. По его инициативе и на пожертвования верующих в центре Кокшетау была построена новая мечеть. В мечети проводилась регистрация браков, а с 1886 года в ее ведение была передана метрическая книга регистрации новорожденных [2, с.278]. В народе Науан Хазрет снискал славу защитника веры, национальных традиций и интересов простых людей.

Скала Окжетпес – природный сакральный объект, самая высокая вершина Кокшетауской возвышенности находится в 70 км от г. Кокшетау. Шокан Уалиханов собрал более 15 легенд о скале Окжетпес. В своей лирической поэме «Кокшетау» Сакен Сейфуллин через Окжетпес описывает трагическую судьбу калмыкской девушки попавшей в плен.

Мавзолей Олжабая Толебайулы находится в Ерейментауском районе Акмолинской области. Олжабай Толебайулы (1709-1785), будучи знаменосцем Абылай хана, проделал огромную работу по его спасению, когда хан был захвачен джунгарами в качестве заложника. Академик А.Х. Маргулан в исследовании о прямых потомках батыра указал на Олжаса Сулейменова, известного поэта, названного в честь великого предка. При этом сам ученый - прямой потомок батыра. Олжабай, один из знаменосцев Абылая, участвовал в освобождении Туркестана и Ташкента в 1735 году, Баянаула от войск Галдан Церена в 1736 году, в уничтожении китайских войск в 1756 году [2, стр.324]. Его мужеством отмечена битва у подножия Баянаула с калмыками. Абылай хан прозвал его «храбрец Олжабай» и «ловкая кольчуга» - пули врагов не попадали в него. Его знание языков позволяло участвовать в переговорах. Флаг, с которым он доблестно сражался на поле боя, сохранился до 1937 года.

В число памятников регионального значения Акмолинской области вошло 35 культурных и природных объектов. Среди их: Комплекс Богенбай батыра, мавзолей Саккулак бия, «Абылай ханның Қызыл ағашы» (главная площадь Абылай хана), Место захоронения возлюбленной Акана серэ Актоты, Гора «Айдаһар үңгірі» и т.д.(см.Приложение). Данные объекты требуют дальнейшей научно-исследовательской разработки и исторического осмысления[4, с.5].

Как мы видим, в число памятников общенационального и регионального значения вошли достаточно известные, по большей части, в нашей области объекты. Важной задачей, на сегодняшний день, является актуализация памятников природы и истории не изветсных большей части населения. Среди них: сопка Домбыралы, памятник «Бал махаббат», Жылантас и многие другие. В плане причисления этих объектов к числу значимых, требуется тщательное их изучение и экспертиза.

Изучение сакральной географии – достаточно новое направление в казахстанском обществе и исторической науке. Это серьезный шаг к формированию научно обоснованного культурно-географического пояса, способствующего развитию национального самосознания и популяризации культурного наследия как источника духовных ценностей нашей страны.

Приложение

Сакральные объекты регионального значения
Аймақтық тізілімге енген киелі объектілер

1	Бөгенбай батырдың атымен байланысты кешен / Комплекс объектов, связанных с именем Богенбай батыра
2	Үмбетей жырау жерленген жері /Место захоронения Үмбетей жырау
3	Саққұлақ би кесенесі/ Мавзолей Саққулака би
4	Едіге би Төлебайұлы мазары/ Мазар Едыге би Төлебайұлы
5	Абылай ханның қызыл ағашы /Абылай ханның қызыл ағашы
6	Уәли хан кесенесі /Мавзолей Уали хана
7	Бөгембай би кесенесі/Мавзолей Богембая би
8	Батыр Қосағалы Төлекұлы кесенесі /Мавзолей батыра Косағалы Төлекулы
9	Балқадишаның жерленген жері /Место захоронения Балқадиши
10	Ақан серінің ғашығы Ақтоқтының жерленген жері/ Место захоронения возлюбленной Акана серэ Ақтоқты
11	Дүйсен би жерленген жері/ Место захоронения Дүйсен би
12	Монтай батыр жерленген жері/ Место захоронения Монтай батыра
13	Асат би Алпысұлы жерленген жері/ Место захоронения Асата би Алпысулы
14	Қалақ батыр жерленген жері/ Место захоронения Калак батыра
15	Тіржан қажы жерленген жері /Место захоронения Тиржан қажы
16	«Айдаһар үңгірі» тауы / Гора «Айдаһар үңгірі»
17	Пан Нұрмағанбет кесенесі/ Мавзолей Пан Нурмаганбета
18	Қылышбай әулие жерленген жер/ Место захоронения әулие Қылышбая
19	Қос бейіт кесенесі / Мавзолей «Қос бейіт»
20	Қазы батыр жерленген жері/ Место захоронения Казы батыр
21	Өрес ханымның жерленген жері/ Место захоронения Орес ханым
22	Қызыл Там (Ахмет) кесенесі/ Мавзолей Кызылтам (Ахмета)
23	Нияз би кесенесі / Мавзолей Нияза би
24	Мария Рекинань (Жағорқызы) жерленген жері / Место захоронение Марии Рекиной (Жагоркызы)

25	Қаныкей жерленген жері / Мазар Қаныкей
26	Әліптомар қажы мазары/ Мазар кажи Алиптомара
27	Ақ Еділ Қожа қажы мазары / Мазар Ақ Едила Кожы қажы
28	Иманжүсіп Құтпанұлы орнатылған тас белгі / Надгробный камень Иманжусупа Кутпанулы
29	Батыр Киикбай Байғараұлы жерленген жері / Место захоронения Киикбай батыра Байгараулы
30	Балуан Шолақ кешені / Комплекс Балуан Шолака
31	Бектемір сопы кесенесі / Мавзолей Бектемира суфу
32	Кабыл батыр жерленген жері/ место захоронения Кабыл батыра
33	Ангал батыр жерленген жері/ место захоронения Ангал батыра
34	Біржан сал діни кешені / Культовый комплекс Биржан сала
35	Әздемай сал Көтербайұлы жерленген жері\Захоронение Әздемай сал Көтербайұлы

Литература:

1. Байтанаев Б. Сакральная география Казахстана: итоги и перспективы. 2018. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://forbes.kz//process/science/sakralnay_geografiya_kazahstana_itogi_i_perspektivy/ Дата обращения 04.03.2021
2. Сакральные объекты Казахстана общенационального значения. - Астана: Фолиант, 2017. - (496 с.)
3. Сакральный Казахстан. Первый том. – Алматы: Арыс, 2017. - (480 с.)
4. Региональные сакральные объекты Казахстана. – Астана: Фолиант, 2017. - (504 с.)

«ЕДІГЕ» БАТЫРЛЫҚ ЖЫРЫ ТАРИХНАМАСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Уалиев Т.А., гуманитарлық ғылымдар магистрі
 Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
tarichkz@mail.ru

Алтын Орда тарихы – әлемдік тарихнамада дәстүрлі әрі кең талқыланатын тақырыптардың бірі болып табылады. Осы уақытқа дейін екі ғасырдан астам зерттеу тарихы бар осы ортағасырлық мемлекеттің әртүрлі аспектілері: мемлекеттік құрылымы, саяси тарихы, экономикалық қатынастары, материалдық және рухани мәдениеті зерттелген болатын. Алайда, жетекші ғалымдардың пікірінше, XIII-XV ғасырлардағы Алтын Орда мемлекетінің тарихы отандық тарихнамада тиісті түрде жүйеленбеген және жеткілікті түрде айқындалмаған, әлі де болса, Алтын Орда тақырыбының ғылыми-танымдық әлеуеті толық ашылмаған[1, 286].

Шынында да Ел Президент Қ.Тоқаевтың ұсынысымен елімізде Алтын Орданың 750 жылдығы қатарынан екі жыл атап өтілгеніне қарамастан, Алтын Орда тақырыбы

мектептің тарих пәні бағдарламасында және ЖОО оқулықтарында әлі күнге дейін қарастырылмай келеді.

Осы тұрғыда Алтын Орданың бай мұрасын қазақ мәдениетінің бөлігі ретінде қарастыру болашақ зерттеулер үшін аса маңызды. Оған фактологиялық негіз де бар. Қазақ халқының эпостары мен фольклорының барлығы дерлік Алтын Орда дәуірінен бастау алады немесе Алтын Орда мемлекеті ыдырағаннан кейін пайда болған хандықтардың кезеңіне сәйкес келеді. Алтын Орда кезеңінің фольклоры сол дәуірдің идеологиясын айқындайды. Осы аталмыш тарихи дәуірдің бірегей ескерткіші ретінде түркі халықтары арасында кеңінен тараған «Едіге» эпосын мысал ретінде келтіруге болады. «Едіге» батырлық эпосы XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырдың басы Алтын Орда мемлекеті үшін ең күрделі әрі драмаға толы кезеңді суреттейді.

«Едіге» батырлық жыры – орта ғасырдағы жоғары деңгейдегі көркем тарихи-әдеби шығармасы бола отырып, бүгінгі таңда да өзіндік құндығы мен өзектілігін жоймаған, жалпы халықтың идеялық-саяси және рухани-эстетикалық тәрбиеудің бір құралы ретінде де эпостың қолданбалы маңызы зор. Ұлттық бірегейлік (identity) бастауларын іздеп, оны қалыптастыруға ұмтылып жатқан Қазақстан қоғамы үшін Алтын Орда тарихы аясында «Едіге» жыры тақырыбының өзектілігін негіздейді. Сонымен қатар, эпикалық шығарма түркі халықтарының тарихынан, болмыс-бітімінен, тұрмыс-тіршілігінен, әдеби әрі саяси-мәдени өмірінен сыр шертетін құнды материалдар ретінде де мән-маңызы зор. Эпостың лейтмотиві ерлікті, батырлықты, туған жерге деген сүйіспеншілікті, достық жолындағы құрбандықты, риясыз адалдықты, әділдікті жыр етуді көздейді. Эпос халықтың түпкі дүниетанымын, тарихи жады мен санасын ашып, жыр кейіпкерлерінің бейнелерін және олармен байланысты оқиғаларды интерпретациялай отырып, күллі қоғамның тарихи өткенінің ғасырлық перделерін ашады.

Едіге туралы жыр аңыз алғаш рет 1820 жылы Сібірдің зерттеушісі Г.И. Спасский мен «Сибирский вестник» басылымында жарыққа шығады [2, 351]. Едіге жырының қазақ нұсқалары 1896 жылы А. Диваев пен Г.И. Потанин қосқан варианттармен толықтырылды [3, 388]. Ал Ш. Уәлихановтың 1841-1842 жылдары жинаған нұсқалары 1904 жылы Санкт-Петербургте Н.И. Веселовскийдің редакциясымен Шоқан Шыңғысұлының шығармалар жинағында жарияланылады [3, 392]. 1930-шы жылдары Едіге жырының Айымбетов пен И.А. Беляевпен жазып алынған қарақалпақ тіліндегі нұсқалары жарыққа шығады. Эпостың ноғай тіліндегі нұсқаларын А.А. Семенов, М. Османов және И.Н. Березин жазбаларында кездеседі. Ноғай тіліндегі эпостың тағы бір нұсқасын 1958 жылы Ашим Сикалиев жазып сақтап алады [2, 354]. Қазақстанда Едіге жырының Уәлиханов-Мелиоранскийдің классикалық мәтіні бірнеше рет қайта басылып шықты: 1927 жылы Қаныш Сәтпаев; 1934 жылы Сәкен Сейфуллин; 1939 жылы Сәбит Мұқанов баспаға жетекшілік етеді [2, 353]. Қаныш Сәтпаевтың алғысөзімен 1927 жылы шыққан басылым 1995 жылы қазақ және орыс тілінде қайта жарыққа шығады. 2006 жылы «Бабалар сөзі» жүз томдық сериясының 39 томында Едіге Жырының 7 нұсқасымен бірге қайта жарияланады [3].

Осы жерде Қ. Сәтпаев шығарған басылымға тоқталсақ. Қ. Сәтпаев Едіге эпосының тіліне байланысты өзінің ерекше гипотезасы болған екен. Ол Мелиоранский басып шығарған жыр нұсқасын жыршы Қаржас Қопабайдың орындауындағы жырмен салыстырылып, ондағы кейбір түсініксіз «ноғай» сөздерін Қаржас Қопабай жыршы нұсқасындағы сөздермен алмастырып, қазақ тіліне бейімдейді. [4, 351-352]. Қ. Сәтпаев жырдағы жекелеген сөздердің *татар тілінде* (автормен ерекшелеп алынды – Т.У.) берілу себебін Шоқан жазбасын қайта көшірген *«Ахмет есімді татар* (автормен ерекшелеп алынды – Т.У.) мен өткен ғасырдағы «ноғайша сөйлеуді» сән көретін қазақ жақсыларының әдет-дағдысымен байланысты түсіндіреді» [5, 173]. Татар әдеби тілінің әсері жайлы Ш. Уәлиханов мәтінімен алғаш жұмыс істеген П.М. Мелиоранский де сөз

етеді: «Как и все киргизские рукописи, наша рукопись в то-же время не вполне свободна от влияния татарского литературного правописания» [6, 4]. Қ. Сәтпаев бұл жерде Едіге эпосындағы татар тіліндегі сөздер эпостың түпнұсқа, архетип версияларында болмағанын меңзей отыра, Едіге жырының шығу тегі ноғай емес, қазақ жері, қазақ даласы екенін айтқысы келеді.

Осы тұста айта кететін бір жайт, «Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясының 2006 жылы жарық көрген 39 томының мәтіндеріне арналған түсініктемесінде [3, 392] және Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің Хабаршысының Филология сериясының 2017 жылғы №1 санында [7, 209] алматылық ғалым, филолог Қ.Б. Алпысбаева қызықты дерек келтіреді. Ол 1904 жылы профессор Веселовский редакциясымен шыққан «Валиханов Ч.Ч. Сочинения. СПб. 1904» еңбегіне сүйене отыра, Шыңғыс пен Шоқан біріктірген үш нұсқаны «зиялы *сұлтан Ахмет Жантурин* (автормен ерекшелеп алынды – Т.У.), оны таза қағазға жазып шығарады» дейді. Яғни, Қ.Б. Алпысбаеваның және Бабалар сөзі 39 томының авторларының пікірінше, Едіге жырының Шоқан Уәлиханов нұсқасын хатқа татар Ахмет емес, сұлтан Ахмет Жантурин жазған және эпостағы татар тіліндегі сөздерді татар Ахметпен қосылмаған болып шығады. Егер біз осы Қ. Алпысбаева ұсынған мәліметті қабылдайтын болсақ, онда жоғарыда келтірілген Қ. Сәтпаевтың болжамы теріске шығады. Өкіншке қарай, осы жолдардың авторы ғалым Қ.Б. Алпысбаевамен жеке хат алмасу барысында Шоқан Уәлиханов нұсқасын қағазға жазып түсірген Ахмет Жантурин деген мәліметті қайдан алынғаны туралы сұраққа ғалымнан нақты қанағаттандырарлық жауап ала алмады...

Едіге эпосының тарихнамасы да драмалық оқиғаларға толы болды. Осы жерде тарихшы Жақсылық Сабитовтың «Золотая Орда — «падчерица» казахстанской историографии» мақаласы бізге Едіге жырын зерттеу тарихшылардың тағдырына, олардың мансабына, және отандық тарихнамаға берген ықпалы жайлы қызықты мәліметтер береді[8]. Автор отандық тарихнамадағы Ақ Орда мен Алтын Орда концептілердің шығу тегін баяндай келе, Едіге жырының советтік идеологияның кезекті құрбанына айналғаны туралы тұшымды дәйектер келтіреді. Алдымен, Ж. Сабитов 1937 жылы жарық көрген Б. Греков және А. Якубовскийдің Алтын Орда тарихына қатысты ғылыми монографиясы Ортағасырлық Қазақстан тарихының алғашқы кеңестік парадигмасын құруға негіз болды деген ойды ұсынады. Осы еңбекте Алтын Орданың мұрагерлері ретінде Қырым, Қазан және Астрахан хандықтары аталып, Қазақ хандығы олардың қатарынан тыс қалады[8, 842]. Әрине бұл тезистер тым әлсіз дереккөздер базасына сүйеніп жасалған еді, пайдаланған дереккөздер бүгінгі күні тарихшылармен қатты сынға алынууда. Дегенмен, Борис Дмитриевич Греков осы еңбек алдында КСРО Ғылым академиясының Академигі атанады, ал осы еңбектен кейін Сталин сыйлығын иемденеді. Бұл факт Қазақстан тарихы ғылымына өз әсерін тигізеді. Академик Қазақ хандығын Алтын Орда мұрагерлерінің қатарына қоспауы Қазақстандық тарихнамаға өз терең ізін салды. Бұл сонымен қатар «қызыл террор» жайлаған 1937 жыл еді. Осы жылдардағы репрессиялар тарихшыларды шалыс қадамдардан алыс ұстатты [8, 842]. Осы жылы қазақтан шыққан тұңғыш профессор, тарихшы Санжар Асфендияров қамалып, 1938 жылы ату жазасына кесілгені белгілі.

1943 жылы «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» еңбегі жарыққа шығады [9]. Онда «Қазақстан моңғол шапқыншылығы мен Алтын Орда дәуірі кезеңінде» атты тарауында Ақ Орда Қазақ хандығының түп бастауында тұрған мемлекет, Қазақ хандығы оның мұрагері деген тезистер алға қойылады [8, 842]. Ал тура бір жылдан кейін 1944 жылы 9 тамызда БПК /б/ Орталық Комитеті «Татарстан партия ұйымының бұқаралық саяси жұмысының жайы және оны жақсартудың шаралары туралы» қаулы жарияланып, Алтын Орда тарихнамасының дамуына аса зор зиянын тигізеді. Қаулыда тарих туралы жазылған еңбектерде «ұлттық сипаттағы кемшіліктер мен қателіктер» (Алтын Орданың рөлін асыра көрсету, Едіге туралы хандық-феодалдық

эпосты насихаттау) бары айтылған. Бұл Едіге туралы батырлар жыры кеңінен таралған өңірлердің эпос зерттеушілерін қиын жағдайға қалдырды. Олардың қатарында Поволжье татарлары ғана емес, қазақтар, қырғыздар, қырым, сібір татарлары, ноғайлар, башқұрттар, қарақалпақтар, өзбектер мен таулық алтайлықтар болған. Солардың арасында Едіге жыры бойынша еңбектер жариялап жүрген Ә. Марғұлан мен Қ. Сәтпаев та болады. Қ. Сәтпаев 1951 жылы республикалық және бүкілодақтық билік алдында Қазақстан КП (б) ОК хатшысы Ж. Шаяхметовке және БКП (б) ОК хатшысы М. А. Сусловқа хат жазу арқылы ақталуға мәжбүр болды [8, 842]. Ал Ә. Марғұлан ұзақ кудалаудан кейін бір жола археология саласына ауысып кетеді. Осы оқиғалардың желісінен кейін Алтын Орда мен Едіге тақырыбы Қазақстан тарихында табу тақырыптарға айналады. Едіге жырына қарсы саяси науқан нәтижесінде Қазақстандық тарихнамадан Алтын Орда тақырыбы бір жола шеттетіліп, 1937 жылғы Б. Грековтың Қазақ хандығының прототипі – «Ақ Орда» концепті «Алтын Орда» концептінің ұзақ жолдарға ығыстырып жеңіп шығады. Ал Едіге тақырыбына тарихшылар мүлде жоламай қояды...

Осы шағын баяндамызда біз, «Едіге» жырының тарихының кейбір ерекшеліктеріне тоқталуды жөн көрдік, әрине бұл тақырыптың зерттеу аясы бұл мақаламен шектелмейді. Алтын Орда тарихы, оның Едіге, Тоқтамыс, Орыс хан сияқты тарихи тұлғалары әлі де өз зерттеушілерін күтуде.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кушкумбаев А.К. Историческая наука Казахстана. //Қазақстан тарихшыларының Үшінші конгресі: ғылыми мақалалар жинағы/ Жалпы ред. Басқарған Е.Б. Сыдықов. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2015. – 502 бет.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избранные труды. Ленинград, 1974. – 725 с.
3. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2006. Т. 39: Батырлар жыры. – 2006. – 448 бет.
4. Сәтбаев Қ.И. Ғылым және мәдениет туралы таңдамалы мақалалары, Алматы, Алматы, «Ғылым», 1989. – 440 бет.
5. Тілепов Жұмат. Қ. Сәтбаев және «Ер Едіге» жыры //Жұлдыз. 2013. №3 173 бет
6. П.М. Мелиоранский. Сказание об Едигее и Тохтамыше. СПб; типо-литогр. И. Борагонского и К, 1905.
7. Алпысбаева Қ.Б. «Едіге батыр» жырының кеңестік дәуірге дейін жиналу тарихы. //Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. №1/2017. - 371 бет.
8. Сабитов Ж.М. Золотая Орда — «падчерица» казахстанской историографии.// «Молодой учёный» . № 24 (104) Содержание . Декабрь, 2015 г. 841-845 с.

EMPOWERING OUR TEACHERS WITH 21st- CENTURY SKILLS FOR TODAY

Stukalenko N.M.

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, academician, Kokshetau.

Alkenova B.K.

Senior lecturer of the Department of methods of teaching natural and humanitarian disciplines,
Kokshetau.

Zeynelova A. E.

Head of the Department of methods of teaching natural and humanitarian disciplines, master of
Pedagogical Sciences, Kokshetau.

nms.nina@mail.ru botagoz11.63@mail.ru luna.1963@mail.ru

Abstract. This study brings attention with 21st century skills. The following skills are investigated: communication, collaboration, critical thinking, creativity and problem solving skills. To understand the differences in the level of these skills among students, we need to know the factors that determine the skill level of each person. In this study, monitoring of the qualitative analysis of teachers' data is applied. It was conducted with the aim of providing a comprehensive overview of teachers' knowledge of 21st century skills. The results indicate that there is a need for 4C research.

Monitoring teacher feedback showed that the 21st centuries education concept's implementation can be applied in the curriculum of the required subject that is addressed to achieve learning and innovation skills competence and also technology and information media skills competence. While supporting subject group directed to achieve life and career skills competence.

Based on the description above, it can be concluded that 21st centuries skill needs: (a) knowledge construction, (b) real-world problem solving, (c) skilled communication, (d) collaboration, (e) use of ICT for learning, and (f) self-regulation are interacted to foster lifelong learning for student.

Keywords: 21st century skills, critical thinking, creativity, communication, collaboration, problem solving.

Абстракт. Это исследование привлекает внимание навыками 21 века. Исследуются следующие навыки: общение, сотрудничество, критическое мышление, творчество и навыки решения проблем. Чтобы понять различия в уровне этих навыков среди учащихся, нам необходимо знать факторы, определяющие уровень навыков каждого человека. В данном исследовании применен мониторинг качественного анализа данных учителей. Он был проведен с целью предоставить всесторонний обзор знания учителей на навыки 21 века. Результаты показывают, что существует необходимость в исследованиях 4С.

Мониторинг обратной связи учителей показал, что реализация концепции образования 21 века может быть применена в учебной программе необходимого предмета, который направлен на достижение компетенции в области обучения и инновационных навыков, а также компетенции в области технологий и информационных медиа. При поддержке предметной группы, направленной на достижение жизненных и профессиональных навыков.

Основываясь на приведенном выше описании, можно сделать вывод, что навыки 21 века требуют: (а) накопления знаний, (б) решения реальных проблем, (в) квалифицированного общения, (г) сотрудничества, (д) использования ИКТ для обучения, и (е) саморегулирование взаимодействует, чтобы способствовать непрерывному обучению учащегося.

Ключевые слова: навыки 21 века, критическое мышление, творчество, общение, сотрудничество, решение проблем.

In this globally and digitally interconnected world, all learners, from cradle to career, need new skills and knowledge to succeed. If we want to prepare our children for success in school, work and life, opportunities to learn 21st-century skills are essential.

Many have attempted to identify the skills important for a learner today in this era of the 21st century. We have an affinity towards the skills identified by Tony Wagner:

Critical thinking and problem-solving

Collaboration across networks and leading by influence

Agility and adaptability

Initiative and entrepreneurship

Effective oral and written communication

Accessing and analyzing information

Curiosity and imagination [1]

These 21st-century skills are more important to students now than ever before.

They not only provide a framework for successful learning in the classroom, but ensure students can thrive in a world where change is constant and learning never stops. And they are also tremendously important for our nation's well being. Our business community demands a workforce with these skills to ensure our competitiveness in a global economy. And at a time when our civic life feels strained, we want our learners to enter the world with an understanding of what it takes to be a good citizen—one who can be civically engaged, critically thinking, digitally literate, globally aware, and an effective communicator. [2]

Teachers know what their students need, but they often lack access to tools, resources and training. In this way, teachers' professional development play a great role.

Professional development is important because education is an ever growing, ever changing field. This means that teachers must be lifelong learners in order to teach each new group of students.

Distance learning according to the updated content of secondary education aims to prepare teachers for school-level reforms. In 2019 and 2020 on the basis of branches of JSC "NCFPD" Orleu "in connection with the transition to the updated content of secondary education in online form is carried out course training of school teachers. This task is the most important task for the Akmola branch today. In order to update the content of secondary education, the system of professional development introduced courses with a weekly, two weeks training period. Courses on updating the content of secondary education were organized for teachers in 15 subjects and subject cycles.

Our courses not only allows teachers to learn new teaching styles, techniques, and tips, but also interact with educators from other areas in order to improve their own teaching. Though some short workshops are effective in introducing new topics, the most effective workshops are taught over time and involve hands on activities and interaction. This also allows for more questions and discussions to occur throughout the presentations. Ongoing professional development is critical for teachers who wish to be great at their jobs and offer the best to their students each day.

As part of in-service training, monitoring studies were organized to determine the problems of the teaching. Monitoring the problems of teaching, we conclude that we should teach our students according to their needs, so to build 21st century skills. Due to the need to build 21st Century skills, we found that 21st-century skills are divided into certain key elements. These are the most important skills required for 21st-century education.

Critical Thinking

Real problem solving.

Creativity

Collaboration

Communication

Use of information and communication technology for learning.

Critical Thinking is seen as a key skill that can lead to success both at an academic level as well as on a professional level. When building critical thinking skills, it is vital for children to have ample opportunity, support, and feedback from their teachers. Also, teachers identify that creativity is identified by teachers and employers as an essential educational outcome. As their kids learn, it should be in an environment that encourages creative expression. It has been shown that instruction on how to represent a problem in a given space can successfully promote creativity. The most interesting in this skill is to teach students according to the knowledge construction.

Knowledge construction occurs when students create new knowledge themselves rather than reproducing or consuming information. When students participate in knowledge construction rather than reproduction, they build a deeper understanding of the content. Learning environments that are designed for knowledge construction promote self-regulated and self-directed learners as well as building grit.

Although knowledge construction helps students to build deep understandings and skills to be self-directed and resilient learners, many students are unfamiliar with this approach to learning and frequently need scaffolding to take on joint responsibility of learning. When transitioning to a more student-centered learning environment that supports knowledge construction, the teacher becomes more of a facilitator rather than a lecturer. A student-centered learning environment encourages students to shift from a paradigm of expecting one convergent answer and toward deeper meaning-making when learning. Knowledge construction anchors the development of 21st Century skills because students need to be able to have background knowledge in order to perform the skills in an authentic context.

Real-world problem solving.

Sometimes called project-based learning (Warin, Talbi, Kolski, & Hoogstoel, [2016](#)), real-world problem solving is characterized by students working to solve problems that have no current solution and where the students can implement their own approach (Shear et al., [2010](#)). When solving a real-world problem, students work to identify the problem, propose a solution for a specific client, test the solution, and share their ideas (Prettyman et al., [2012](#); Warin et al., [2016](#)). The design aspect of the process encourages students to be creative and learn from failures (Carroll, [2015](#)). When using real-world problem solving, students develop knowledge in a meaningful way (White & Frederiksen, [1998](#)), must regulate their cognition and behavior in a way to reach their goals (Brown, Bransford, Ferrara, & Campione, [1983](#); Flavell, [1987](#)), and gain experience defending their choices through evidence and effective communication skills (Voss & Post, [1988](#)).

Teachers can develop real-world problem solving skills in their students by modeling inquiry after research actual scientist are involved in, using databases with real-life data, and evaluating evidence from current events (Chinn & Malhorta, [2002](#)). Designing real-world problem scenarios for the classroom provide a framework by which students can engage in 21st Century learning and can help to encourage a more positive attitude towards STEM careers (Williams & Mangan, [2016](#)). Together, knowledge construction and real-world problem solving create the foundation from which students can engage in self-regulation, collaboration, and communication.

Collaboration occurs when students take on roles and interact with one another in groups while working to produce a product (Shear et al., [2010](#)). Collaborative interactions include taking on leadership roles, making decisions, building trust, communicating, reflecting, and managing conflicts (Carpenter & Pease, [2013](#)). Students who collaborate solve problems at higher levels than students who work individually because students respond to feedback and questions to create solutions that better fit the problem (Care, Scoular, & Griffin, [2016](#)). Collaboration is an important skill to enhance knowledge building and problem solving.

Conversations among peers can support student self-regulated learning through modeling of verbalized thinking. Communication skills are central to success in school, work, and life. Your child can learn these directly, but they can also be acquired through activities such as reading or writing assignments, presentations, or class discussions. Most importantly communication skills can be practiced outside the classroom through play dates, building forts and treehouses and other play-based activities. In any subject, forms of communication are identified which may then be engaged with to provide direct instruction of relevant communication skills. [3]

Use of information and communication technology for learning

When students use information and communication technology (ICT) for learning, they are designing, creating, representing, evaluating, or improving a product, not merely demonstrating their knowledge (Koh, Chai, Benjamin, & Hong, [2015](#)). In doing so, they need to choose how and when to use the ICT as well as know how to recognize credible online resources (Shear et al., [2010](#)). The effective use of ICT requires self-regulation in order to use these tools independently and to keep up with technological advances. Given the continuous advancements in technology, it is essential that students know how to manage and communicate information in order to solve problems (Ainley, Fraillon, Schulz, & Gebhardt, [2016](#)).

Conceptual Model of 21st Century Skills

The six 21st Century skills presented above are critical for students to develop to prepare for both college (National Science Board, [2016](#)) and the future employment (Bybee, [2013](#); Johnson et al., [2016](#)). Twenty-first century skills do not exist in isolation. By building one skill, others are reinforced. For example, knowledge construction and real-world problem solving can be enhanced by self-regulation. Likewise, collaboration requires skilled communication to build knowledge and solve problems. These skills coalesce to build the necessary toolkit for students who can learn on their own. These six skills: (a) knowledge construction, (b) real-world problem solving, (c) skilled communication, (d) collaboration, (e) use of ICT for learning, and (f) self-regulation are interacted to foster lifelong learning for student.

Knowledge construction and real-world problem solving are the keystones of the model and typically represent the two main goals of student-centered lessons. Knowledge construction is the conceptual formation while real-world problem solving represents the process skills that students are expected to develop. Knowledge construction and real-world problem solving feed each other in a circular fashion. Knowledge construction is built through the inquiry process of real-world problem solving. At the same time, real-world problem solving requires new knowledge to be constructed in order to solve the problem at hand. The connection between knowledge construction and real work problem solving is mediated by collaboration and communication.

While communication and collaboration allow a student to work with others to build their conceptual knowledge and work toward a solution to their real-world problem, self-regulation is an internal process that occurs simultaneously. The student's self-regulation guides the student's individual connections, reflections, and revisions between knowledge construction and real-world problem solving.

Information and communication technology provides tools for the students to facilitate communication and collaboration as well as other 21st Century skills. ICT helps to simplify and assist the communication and collaboration for groups of students. ICT can help streamline the process of analysis and record keeping as well as facilitating the sharing ideas with others. It allows students to more easily document their progress and express their ideas for later reflection. Although ICT is not directly connected with other elements in the model, the use of ICT allows for the learning process to be more efficient.

The six 21st Century skills addressed in this study, (a) knowledge construction, (b) real-world problem solving, (c) skilled communication, (d) collaboration, (e) use of ICT for learning, and (f) self-regulation, are important facets of education. [4]

The most important factor influencing the teachers' perception of the need for professional development is the understanding of learning objectives. Therefore, in the course of diagnostics, the need for education and the level of readiness of teachers for the forthcoming course is determined. Thus, the analysis of the results of the income survey of teachers on updating the content of secondary education allowed to identify the following trends. Formulating individual learning objectives, an average of 88% of teachers indicate the need for training in the context of updating the content of education, 61% of students seek to master modern technologies. These indicators show the motivation of teachers to develop critical thinking skills. These monitoring showed that our teachers need to develop their lessons by teaching 21st century skills.

Based on this information, the course trainers correspond to the process of translating the content component of the course. The quality of teaching also depends on the choice of its optimal forms.

Thus, the analysis of incoming questionnaires shows that the vast majority of teachers are focused on preparation for work in the context of updating the content of education, seeking to master modern technologies and methods of teaching and education. At the same time, students want to use group and practical work to increase the effectiveness of teaching. Monitoring data helps course coaches to organize work with students, to choose the types and methods of training to better master the content.

Self-assessment of the quality of teachers' content is important to form a holistic view of the quality of course preparation. In self-assessment of learning outcomes, the largest number of students rated the following indicators as "excellent". 99% of listeners rated their learning outcomes only as "excellent" and "good", "average". Thus, at the end of the course, all students appreciated the prerequisites for updating the content of their education and secondary education, the goals and objectives of the educational programmes of the courses. [5]

As a result of the course, teachers learned 21st century skills and abilities necessary to implement the updated content in online format, pedagogical approaches, practical application of educational materials of educational programmes of the courses, as well as understanding the criteria-based assessment system and its implementation in teaching practice. From their given feedback we understood that teachers understood the importance of the 21st skills in education. Teachers should focus on 21st century skills that might be part of their school mission statement, or just one part of building prepared students.

Monitoring during the course helped to create further work to improve the quality of professional development. In the future, the branch in Ak-mola region is ready to further improve the system of professional development of teachers for the development of the qualities of the 21st century.

REFERENCES:

1. sergeneratededucation.wordpress.com/2014/02/09/the-other-21st-century-skills-why-teach-them/
2. <https://www.gettingsmart.com/2017/04/empowering-students-21st-century-skills/>
3. <https://www.littlestepsasia.com/hong-kong/articles/learn/why-children-need-21st-century-skills>
4. <https://stemeducationjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40594-019-0192-1#Abs1>
5. Materials of the "incoming" and "outgoing" questionnaires of the analytical report on the activities of the Branch in 2020.

ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ (КУРСАНТТАРДЫҢ) ҰЛТТЫҚ- МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Шуматов Э.Г., филос.ғ.к., ӘГПЖПД кафедрасының бастығы
ҚР ТЖМ Көкшетау техникалық институты, Көкшетау қ.

Шуматова М.М., гуманитарлы ғылымдар магистрі, аға оқытушы
Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау Университеті, Көкшетау қ.
akisheva_mika@mail.ru

Халықтық дәстүр, дүниені танып-білу ерекшелігі – халықтың ғасырлар бойы жасаған рухани азығының, көркемдік ойлау жүйесінің кейінгі ұрпаққа ауысып отыратын тәжірибесінің жиынтығы. Ол да өмірдің өзі сияқты, бір қалыпта тұрақтап қалмайды, халқымыздың бастан кешкен аумалы-төкпелі заманымен байланысты әбден қырналып, сұрыпталып, халықтың рухани сұранысына жауап бере алатындай мазмұн мен түрге ие болып, танымдық жағынан үнемі қорлануда болады. Бұл жерде, әрине фольклордың рөлі өзінше ерекше болмақ. Көркемдік ауызекі шығармашылығындағы халықтық қадір-қасиеттер мен үлгілердің негізінде жетіліп, жаңарып отырады. Сондықтан халық даналығы қашанда сол тәжірибеге сүйенеді, заман, дәуір талаптарына сай дамытылып, жаңашылдық сипатқа ие болып отырады. Сөйтіп дүниені тұшыну, қоршаған дүниеге, әлемге деген көзқарастар өз кезегінде жаңашылдықпен ұласып, дүниетанымдық алғы ойлардың одан әрі мазмұны тереңдеуіне негіз болады.

Сонымен бірге дәстүр әр халықтың өзінің ұлттық тұрақты ұғым-түсінігі, көзқарасы негізінде туады, философиялық ойлаудың ұлттық ерекшеліктеріне сүйенеді. Ол белгілі бір шағын ортада туып, біртіндеп кеңістігін ұлғайтады, ортақ ұлттық сипат алады. Мұны қазақ халқының ауызекі шығармашылық дәстүрлерінің өркендеу жолынан байқау қиын емес. Ұлтты – ұлт, халықты – халық ететін, оның ежелгі әдеби-мәдени мұрасы екені баршаға аян. Ес жоқ ерте кезден жасап келе жатқан ауыз әдебиетінің негізі дүниетанымға айналған мәдениетте өз жетістігі бар. «Қазақ халқының бағзы заманнан бергі негізгі рухани азығы, мәдениеті, философиясы – ауыз әдебиеті болғандығы мәлім... Егер өлең түріндегі фольклор, негізінен, көркемдік, эстетикалық және тәрбиелік роль атқарған болса, прозалық халық шығармалары елге көбінесе табиғаттың сырын ұғуға, дүниетанымды кеңейтуге, өмірді білуге жәрдемдескен» - деп жазады С.Қаскабасов [1].

Ауыз әдебиеті қазақ халқының ерте заманнан бергі негізгі рухани азығы, мәдениеті, философиясы болғандығын осыдан көреміз. Оның шығармашылық үлгілері қандай көп болса, түрлері де сондай көп. Мұндай халық шығармалары көбіне табиғаттың сырын ұғуға, дүниетанымды кеңейтуге, өмірді түсінуге көмектескен.

«Біздің өзіміздің ауылда да отбасында әңгіме, ерте, өлең сабақтары үзілмей айтылатын еді, - деп жазды Сәкен Сейфуллин – өзіне ықпал еткен орта туралы. Әсіресе, күздің, қыстың ұзақ кештерінде тау араларынан ұйытқып соққан ызындаған желді түні жамылған ауылдың отбасы әңгімесіз, ертексіз, домбырасыз болмайды, өлең де айтылады. Біздің әкей аңшы еді. Ал, аңшы адам кешке отбасында отырғанда әңгімешіл, ертекті болады» [2].

Міне, бұл – «өнердің өмірді бейнелеу принциптері». Ауыз әдебиеті шығармаларының мазмұны – табиғат пен адам гармониясы, адам мен топтың ынтымақтастығы, рухани туыстық бірлігі, адам баласының ертеден есте қалған өмір сыры. Мұның себебі, қазақтың ауыз әдебиеті деген көлемі мен биік көркемдігі ұштасқан, халқымыздың рухани өмірінің, тарихи-әлеуметтік істердің, күрестер мен қайшылықтардың армандар мен үміттердің, тіршілік құбылыстарына деген бағалардың, дүниетаным мен қоғам, табиғат туралы білімдердің шоғырланып, ерекше жарасым тапқан энциклопедиясы ғой [3].

«Қазақ болмысының бір ерекшелігі – оның тарихшылдығы, Бұқара халықтың тарихтан хабардарлығы мейлінше жоғары болған. Керек десеніз, білім институттарының жамылған жүйесі бар бүгінгі күннің өзін бұрынғы қазақтардың санасындағы жаппай тарихшылықпен салыстыруға болмайды. Қазақ даласының дүйім жұртында кең құлашты тарихи сана болған... Сан ғасыр бұрынғы тарихи оқиғалар жеке бастың тағдырымен тамырласып жатқан. Қатардағы сахара қазағы өз халқының тарихымен бірге қайнасқан. Ол өзін ұдайы халық тарихының бір бөлшегі ретінде сезінген» деген елбасы Н.Ә. Назарбаевтың ойы өте орынды зерделенген [4].

Алғашқы мифологиялық көзқарастың көшпелі қазақтардың дүниетанымында қалыптаса бастауы олардың тұрмыс салтымен тығыз байланысты. Қазақ халқының рухани дүниесін, бабаларымыздан қалған, бізге мұра болып жеткен кең байтақ даламызға теңейді. Жалпы халық ауызекі шығармашылығының мән-мазмұны адамның жаман және жақсы қасиеттерін, адамгершілік қатынасты дәріптеу болып табылады. Яғни бұнда тәрбиелік мәннің жатқанын жасыруға болмайды. «Шешен тапқыр адамның образы, - деп жазады М.Әуезов, - қазақ халық ауызәдебиеті үлгілерінің бәрінде де бар. Аңыз әңгімелерде бұл образ ең шырқау күйіне жеткен» [5].

Төлеуғазы Ысқақұлы наным-сенімдердің бәрін сараптай келіп былай дейді: «Қазақтар ұшан теңіз ертегілер әлемін тудырып, сонда қалып, одан өмір бақи шыға алмай, адамдардың арманын, өте таза кіршіксіз ақ көңілін қалыптастырып үнемі жеңіске жетелейтін әдемі қиялдарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізді. Сөйтіп халық ертегілер арқылы сана мен сезімді тереңінен қозғай отырып, адамгершілікке бастайтын жол ашты» [6]. Бабаларымыз өмір сүру тәжірбиесінен жақсылық пен жамандық ұғымдарының аражігін ажырата білуде таным-түсініктеріміздің қалыптасуына негіз салып берді. Содан келіп біздерге осы дүниені тұшыну үрдісіндегі қалыптасқан руханияттар арқылы аңыз-әңгімелерімен, ертегілерімен, мифтарымен және т.б. бізге сол ерте түсінген түсініктерін санамызға жасымыздан құйып келеді. Тұрмыс-салттың, күнделікті тіршіліктен туған ертегілерден өмір шындығын көруге болады.

Тарихтың керуен көшінде сабақтастық деген ұғым бар. Ғасырлар бойы ауызекі тарап, рухани тұтас бір игілік дәстүрін жалғастырып келген, адамзат ұрпағының сонау ежелгі тіршілік болмысымен тікелей сабақтас түйсіну ерекшелігі қайнар бастау ретінде жұртшылық игілігіне айналдырылған.

Халқының мың жылдық даналығын бойына сіңірген ұрпақтар жалғастығының рухани дәнекер ретіндегі ролі зор. Туған халқының басқа елдерді зерде мен зейін, қабілеттілігі арқасында таңқалдырып қана қоймай, еркін елде, азат қонысты өз тарихының жаңа бір кезеңіне бой сермеп, елінің бақытты болашағына сенген еді. Ұлт мүддесіне қатысты зерделі, саналы ой-пікірлерді ортаға салған ұлттың ұлағатты тұлғаларының іс-әрекеті, қызметі ұлттық танымға, рухани өмірге кең өріс әкелді. Халқымыздың азаматтық тарихы жаңаша байыпталған уақытта, ежелгі дәуірден күні бүгінге дейінгі кезең ұлттық мұрат тұрғысынан зерделеніп, кең құлашты зерттеулерді қолға алғызды.

Бірлігінен айрылмаған, ұлттық санасынан арылмаған елдің рухани тізгіні ендігі жерде көркем сөз билігіне көшкен еді. Ежелгі мұра ұлттың тұтастығын сақтауда оның рухына жол беріп, болашаққа бой сермеген, айрықша қуатты құбылыс ретінде өміршеңдігімен елдің көкірек көзін ашты.

Адамзат баласына тән абзал қасиеттердің бәрінің де бастауы – рухани мұралардан негізделеді. Кез келген жағдайды жан-тәнімен сезінетін иманды, мінезді қазақтың мәңгілік асыл рухы оның ұлт, мемлекет ретінде сақталып қалуының кепілі болды. Мұның бәрі әр заманда қалыптасқан философиялық, қоғамдық, саяси және әлеуметтік көзқарастардың мән-мазмұнымен өз көріністерін тапқан. Адамдық, азаматтық қасиеттердің болмыс-бітім де осы ата-бабалар дәстүрінен жалғастық тапқан. Бүгінгі жас толқын, жаңа буын өкілдеріне іскерлік, дарындылықты ғана емес, сонымен қатар ұлтын

сүйетін, болашақта халқына тұлға болуға лайық күш-қуат беретін ұлтымыздың рухы осылайша барлық жерде ұлттық өрісін кеңінен жайған еді. Рухани ізденіс әрі тарихи байланыс арқылы халқымыздың ғасырлар бойғы қалыптасқан тарихи тамырын танимыз. Әрине, танымдық ұғымы тың, ой-таным деңгейі биік тұлғалар әрқашанда озық ойшылдық қалпын танытады.

Тарих тағылымын бүгінгі көзқарастар шеңберіне салсақ, данышпан қайраткерлер тағдыры ойлана білген жас ұрпақ үшін аса күрделі дүниетаным негіздері жатқандығы айғақ. Осы дәстүрлерден бастау алған, кейін кең арнаға түсіп дамыған алдыңғы қатарлы идеялар, халықтың азаттығын биікке көтерген, еркіндікті тәуелсіздік тұғыры еткен жарқын көріністер – халықтың түпкі түбегейлі арман-мүдделерін терең түсінуден туғаны анық.

Табиғаттың шексіздік сипаты ата-бабамыздың тұрмыс-тіршілігіне орайлас таным-түсінікте келер ұрпақпен өзінің рухани жалғастығын тапқан еді. Рухани ізденіс бастау негізінде – қанатты қиял, шабыт күдіреті, түйсіне білу қабілеттері жатыр. Ізденіс өрісімен өзектесіп, өріліп, мазмұн-мағынасы тереңдей түскен адамзат ұрпағының арман-мұраты даналықтың рухани негізімен сабақтас. Даналықтың рухани негізі - бұл, өз кезегінде, көрегендік, жітілік, қанатты қиял, туған жерге, табиғат әлеміне деген сүйіспеншілік қатынасы тұрғысындағы дүниеге танымдық көзқарас.

Кез келген ұлттың философиялық ойының өмір сүру формаларын, оның философиялық ойының тарихи кезеңдерінен көре аламыз. Қазақ халқының даналық ойының дамуы біртұтас қалыпта көрініс береді. Себебі қазақ халқында философиялық ой шешендік сөздер, нақыл сөз, мақал-мәтел, аңыз-әңгімелер, поэзия арқылы беріледі. Көркем сөз зергерлері өмір құбылыстарын, адамдар арасындағы қарым-қатынастарды өзіндік дүниетанымы негізінде халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпы, рухани өмірі, арман-мүддесімен таныстыра білген. Бұлардың дені қоғамға, дүниеге, табиғат құбылыстарына, адам өміріне белгілі бір маңызды оқиғаға немесе өз басына деген көзқарасын білдіретін философиялық ой-толғаныстар, даналық ой-тұжырымдар болып келеді. Енді бір арнасы адам баласының бойында болатын небір асыл қасиеттер туралы ақыл-ой даналығы ұлы мұрат, ізгі мақсаттармен сабақтасып жатыр. Адам баласының рухани игілігіне айналған тау суындай тасқындаған сөз өнері мен арқалы поэзия сонау Асанқайғы, Жиреншелерден бастау алып, халық даналығының өзіндік дүниетанымының қазына-қайнарына айналған еді. Халық даналығы ұлттық болмыс пен бабалар дәстүрін ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырған рухани мұраларды өмірге әкелді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984.-3 б.
2. Сейфуллин С. Шығармалары. 5 томдық. – Алматы: Жазушы, 1963.-44 б.
3. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. –Алматы: Ғылым, 1984.-21 б.
4. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999.-28 б.
5. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1984. –Т.15.-183 б.
6. Бурабаев Т. Ұлт менталитеті. – Астана: Елорда, 2001.-42 б.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ НОВАЦИИ, СВЯЗАННЫЕ С COVID-19

Абуталипова Б.М., магистрант 2-го курса
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
Abutalipova-balzhan@mail.ru

В данной статье рассмотрены примеры лексических новаций, связанных с COVID-19. Лексические единицы были отобраны из русскоязычных газет казахстанской публицистики («Казахстанская Правда», «Степной Маяк», «Любимый город»).

Начало XXI века характеризуется нарастающей информатизацией общества, ускоряется темп жизни, меняется характер взаимодействия человека и среды, особое значение имеют международные контакты, способствующие взаимопроникновению различных культур. Следствие подобных процессов обнаруживает себя и в языковой системе.

Сегодня наблюдается изменение семантики у уже существующих лексических единиц; некоторые слова постепенно выпадают из активного употребления; в речи начинают вновь актуализироваться слова, некогда вышедшие из употребления; и, наконец, возникают новые слова и обороты. Одним из естественных процессов изменения лексико-семантической системы любого языка является заимствование.

Наиболее интенсивные сдвиги словарного состава отмечаются в периоды кардинальных перемен в жизни социума. Непростым испытанием для всего мира можно назвать и время пандемии коронавирусной инфекции COVID-19.

«31 декабря 2019 года появилось первое официальное сообщение о вспышке болезни. Новый тип коронавируса первоначально воспринимался в качестве “эпидемии” регионального масштаба, затрагивающего лишь Китай и близлежащие страны. Но в последующие дни вирус начал быстро распространяться и за пределами Китая и угрожать здоровью населения всей планеты. COVID-19 был объявлен пандемией» [1: 3].

В Толковом словаре С.И. Ожегова *пандемия* имеет следующее значение: «повальная эпидемия, охватывающая население целой области, страны или ряда стран» [2]. Мировая общественность продолжает борьбу с пандемией коронавируса нового типа, унесшей жизни десятков тысяч людей в разных уголках планеты. Страны мира направили усилия на профилактику и борьбу с болезнью.

В связи с пандемией в 2020 году на первое место в языковом общении вышла заимствованная лексема *COVID-19*. Основным источником продвижения новейших заимствований является сфера СМИ, рекламы и интернет. Приведем примеры: 1. *«Были также рассмотрены ключевые факторы реформирования технологического уклада мировой экономики, в том числе в свете уроков пандемии COVID-19, актуализации проблематики изменения климата в международных отношениях»* [3: 1]; 2. *«Японские власти рассматривают несколько сценариев Олимпиады, в том числе за закрытыми дверями или с ограниченным числом зрителей, опасаясь Ковид-19»* [4: 4]; 3. *«Формирование коллективного иммунитета – необходимое условие для эффективной борьбы с коронавирусом»* [5: 3].

В данных примерах для наименования коронавирусной инфекции используются полисемантические обозначения: официальное *COVID-19*, ассимилированные русским языком *Ковид-19*, *коронавирус*.

В период пандемии образовательные учреждения, многие компании, торгово-развлекательные центры были вынуждены перевести школьников, студентов, рабочих сотрудников на работу из дома. В связи с этим активными в употреблении стали слова и выражения: **дистанционный формат**, **дистанционное обучение**, **дистанционка**, **онлайн-обучение**.

1. «Открытый чемпионат Акмолинской области по тяжелой атлетике в **дистанционном формате** прошел в ОСДЮШОР №3 им. Кажымукана, посвященный 30-летию Независимости РК и 150-летию Кажымукана Мунайтпасова. Спортсмены показали отменные результаты, несмотря на пандемию» [6: 8]. 2. «...Если родители учащихся или ученик заразятся **коронавирусом**, школу на карантин не закроют – ограничатся лишь переводом класса на **дистанционное обучение**» [7: 8]. 3. «Подавляющая часть работающих переведена на **дистанционку**, запрещены массовые мероприятия» [8: 7]. 4. «Конечно, приходилось сталкиваться с некоторыми трудностями, связанными с **онлайн-обучением** (плохой интернет и т.д.) В классах, в которых, я вел уроки, география проходила **дистанционно**», – пишет Николай Грозовский [9: 13]. Данные слова и словосочетания мгновенно стали самыми частотными.

Появились слова, функционировавшие ранее в языке, но ставшие более актуальными в 2020 году. Это такие лексемы как, **контакты**, **контактные лица**.

1. «Для снижения **контактов** в условиях пандемии служба сервиса 1414 Министерства цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности в пилотном режиме проведет рассылку SMS» [10: 9]. У данного слова в 2020 году появилось новое значение – **контактным** называют человека, который находился в контакте с носителем коронавируса.

2. «В очагах, где регистрируются случаи коронавирусной инфекции *COVID-19* и пневмонии, проводятся противоэпидемические мероприятия (в том числе дезинфекция), лабораторно исследуются **контактные лица**» [11: 10].

Вследствие пандемии коронавирусной инфекции появились не только новые слова, но и многие общеупотребительные слова приобрели иные значения. Интересно рассмотреть такие лексические единицы, как: **зона**, **желтая зона**, **красная зона**, **зеленая зона**, **зеленый статус**, **синий статус**, **желтый статус**, **красный статус**.

Приведем примеры: 1. «В **желтой зоне**: города Нур-Султан, Алматы, Акмолинская, Атырауская, Западно-Казахстанская, Павлодарская область. В **зеленой зоне** – все остальные регионы. В **красной зоне** вводятся строгие ограничительные меры. В **желтой зоне** сохраняются действующие карантинные меры и усиливается контроль за их соблюдением. А **зеленая зона** показывает стабильную ситуацию, возможно ослабление ограничительных мер» [12: 3]; 2. «**Зеленый статус** присваивается гражданину, прошедшему ПЦР-тестирование с отрицательным результатом, **синий** – если нет результатов ПЦР-тестирования и человек не числится как контактный. **Желтым** обозначаются контактные, с **красным статусом** регистрируются те, кто имеет положительный результат на инфекцию. Все **четыре статуса** являются временными» [13: 10]. Лексическая единица **зона** в Толковом словаре Д. Н. Ушакова имеет следующее значение: «Зона (с греч. *zone* – пояс) (книжн.) пояс, полоса, пространство между какими-нибудь двумя линиями. Географическая зона. Жаркая зона. Зона военных действий. Зона досягаемости. Зона слышимости радиоаппарата» [14]. В данных примерах слово **зона** за счет цветовой гаммы прилагательных (**желтая**, **синяя**, **красная**, **зеленая**) говорит о том, насколько опасна

пандемия для жителей определённого региона. Термин *статус* присваивается человеку в зависимости от его заболеваемости коронавирусом.

Другая группа заимствованных слов связана с лечением и профилактикой заболевания, вызванного коронавирусной инфекцией COVID-19: *вакцинация*, *виды вакцины* (*Спутник V*, *QazCovid-in*, *QazCov-P*), *прививка*, *привить*.

Примеры функционирования: 1. «Формирование иммунитета можно достичь только путем **вакцинации**», – напомнила А. Мусина [5: 3]; 2. «Наиболее популярные сегодня темы в фейковых “новостях” – коронавирус и **вакцинация**» [15: 11]. 3. «Информацию о каждом человеке, которому сделали **прививку** от коронавирусной инфекции, вносят в информационную базу данных “**Вакцинация**”» [16: 9]. 4. «В город завезено 4800 доз I компонента и 3800 доз II компонента вакцины “**Спутник V**”» [11: 8]. 5. «РГП Научно-исследовательский институт проблем биологической безопасности КН МОН РК в мае прошлого года получил инактивированную **вакцину QazCovid-in**. Вторая **вакцина** – **субъединичная QazCov-P** – тоже создана учеными РГП Научно-исследовательский институт проблем биологической безопасности» [17: 5]. 6. «На сегодня в мире, по официальным данным, уже охвачены **прививками против COVID-19** более 100 миллионов человек, и есть, страны, которые **привили** уже более 20-40-60% своего населения» [18: 8].

В результате столкновения с эпидемией активизируется группа наименований, в которых присутствуют компонент *инфекция*: **врач-инфекционист**, **инфекционные отделения**, **инфекционные заболевания**.

1. «...Несмотря на то, что человечество разгадало механизм болезни, научилось лечить больных с COVID-19, и по сей день во всем мире не найдены специфические противовирусные препараты, которые бы эффективно излечивали это заболевание», – говорит **врач-инфекционист** [18: 9]. 2. «В связи с переходом региона в желтую зону и сокращением числа заболевших, **инфекционные отделения** принимают пациентов в детской областной больнице, фтизиопульмонологическом центре и центре **инфекционных заболеваний**», – отметил К. Искаков [19: 7].

Безусловной чертой лексики пандемии является чрезвычайный темп ее развития, пополнения новыми единицами: отдельную категорию лексики пандемии коронавируса составляют аббревиации: **КВИ**, **ПЦР-обследование**, **ПЦР-тесты**, **справка ПЦР**. Приведем примеры:

1. «Сейчас, помимо основной работы, прибавилась профилактика **КВИ** в организациях образования» [20: 3]; 2. «По решению Президента Касыма-Жомарта Токаева, более 9 тыс. заболевших **КВИ** работников здравоохранения получили дополнительные социальные выплаты» [21: 5]; 3. «Потребность в специальном оборудовании стационаров, занятых лечением больных с **КВИ**, была обеспечена полностью» [22: 5]; 4. «...**ПЦР-обследование** призывников будет проводиться дважды, на сборных пунктах при призыве и по прибытии в свою воинскую часть» [10: 10]; 5. «Выяснилось, что в начале марта по собственной инициативе сделали превентивные **ПЦР-тесты** 36 человек» [11: 8]; 6. «Зеленый статус остается в силе 3 дня – ровно столько действительна **справка ПЦР**» [13: 12].

Аббревиатура **КВИ** имеет следующую расшифровку: «наименование заболевания, вызванного коронавирусом (COVID-19) и вирусного возбудителя» [23: 7]. В примерах, где используется аббревиатура **ПЦР** дается следующее значение: «**ПЦР** (полимеразная цепная реакция) – это высокоточный метод диагностики многочисленных инфекций, основанный на анализе генетического материала (ДНК и РНК)» [24: 5].

Аббревиатуры, по мнению Д.И. Алексеева, «обычно имеют более точно очерченные “даты жизни”, чем многие иные слова: они возникают вслед за полным наименованием, а исчезают в зависимости от судьбы этого наименования. Но нередки

случаи, когда аббревиатура “не повинуется” полному названию, в ней обнаруживаются то слабые, то сильные признаки самостоятельности» [25: 123].

Язык современных газет на сегодняшний день склонен в большей степени к выражению информативности. Об этом свидетельствует непрерывный рост и эволюция системы газетных жанров, а также такого рода тенденция прослеживается и в заголовках газетных статей. В Большой Советской Энциклопедии *заголовок* определяется как «название литературного произведения, в той или иной степени раскрывающее его содержание» [26]. Можно привести интересные примеры названия заголовков, связанных с пандемией: «*Боец невидимого фронта*», «*Мартовский всплеск*», «*В свете уроков пандемии*», «*Одна война, общая победа*», «*Для синих и зеленых*», «*Прививки всем желающим*». В данных примерах читатель легко может понять, о чем идет речь в статье. Название информирует о значении, характере и степени важности событий. Таким образом, для заголовков газеты характерны специфичные черты, которые передают особенности данного рода издания: его оперативность, публицистичность, жанровую принадлежность.

Подводя итоги, нужно отметить, что новые условия жизни, которые стали следствием пандемии COVID-19, отразились на социальном, культурном и экономическом уровнях. Пандемия послужила причиной увеличения лексических единиц, которые проникают в речевое общение казахстанцев, в первую очередь, через средства массовой информации, интернет, рекламу.

Литература:

1. Зейнулин О. Covid-19: как все началось // Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.aa.com.tr/ru>
2. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1999. – 944 с.
3. Куанышев Д. В свете уроков пандемии // Казахстанская Правда. – 2021. – № 47.
4. Хит Ж. Без зрителей // Любимый город. – 2021. – №10.
5. Яковлева Н. Для иммунитета // Степной Маяк. – 2021. – №11.
6. Нурушкин Р. Тяжелая дистанционка // Любимый город. – 2021. – №10.
7. Куттыбаев Д. Нужно просто работать // Казахстанская Правда. – 2021. – № 46.
8. Ашимова А. Сила единства // Казахстанская Правда. – 2021. – № 47.
9. Грозовский Н. О нашей практике // Любимый город. – 2021. – №11.
10. Молдабаев Д. Весенний призыв // Казахстанская Правда. – 2021. – № 46.
11. Доброта Л. Мартовский всплеск // Казахстанская Правда. – 2021. – № 46.
12. Хит Ж. Большинство в зеленой зоне // Любимый город. – 2021. – №10.
13. Макаренко Л. Для синих и зеленых // Казахстанская Правда. – 2021. – № 47.
14. Ушаков Д.Н. Толковый словарь. – М. – Т. 1. – 1935. – 288 с.
15. Нурберген А. Не обмани // Казахстанская Правда. – 2021. – № 47.
16. Ульянкина Е. Прививки всем желающим // Казахстанская Правда. – 2021. – № 47.
17. Макаренко Л. Надежда и опора // Казахстанская Правда. – 2021. – № 47.
18. Темирхан А. Защита от вируса // Казахстанская Правда. – 2021. – № 46.
19. Яковлева Н. Заболеваемость снизилась // Степной Маяк. – 2021. – №11.
20. Яковлева Н. Боец невидимого фронта // Степной Маяк. – 2021. – №11.
21. Макаренко Л. По правилам пандемии // Казахстанская Правда. – 2021. – № 47.
22. Макаренко Л. На первом плане человек // Казахстанская Правда. – 2021. – № 47.
23. Мухаметкалиев А. Коронавирусная инфекция // Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.who.int/ru/emergencies/diseases/novel-coronavirus->
24. Кондриков А. Что такое ПЦР? // Электронный ресурс. Режим доступа: <https://alt.ua/blog/ptsr-analiz-chasto-zadavaemye-voprosy>
25. Алексеев Д.И. Аббревиатуры как новый тип слов. – М., 1966. – 211 с.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ «БАЛАЛЫҚ ШАҚ» КОНЦЕПТІСІ

Айсенова Н.Н.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Кажихбаева Г.К.

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қаласы

nazgul_28kz@mail.ru

Балалар әдебиеті – өзінің қозғайтын тақырыбы, айтар ойы мен идеясы, сюжеттер желісі, бейнені көрсету мен сипаттау тұрғысы бойынша өзіндік ерекшелігі бар сала. Бұл сала бала түсінігі, оның күнделікті өсіп, дамуына қажетті тағылым көзі, жеке тұлға ретіндегі ертеңгі рухани адамгершілік, эстетикалық қасиеттерін қалыптастыратын өмірдің маңызды қызметін де атқарады.

Балалар әңгімелерінің негізгі тақырыптары еңбек, адалдық, қамқорлық, білім, өнер, достық, бай мен кедей, жомарттық, мейірім болса, қазіргі уақыттағы балалар жазушыларының қаламынан шыққан туындылары да осы тақырыптардың жалғасы.

Жоғарыда аталған әрбір тақырыпқа жазылған балалар туындыларында балалардың өзіне тән мінез-құлқы, характері, іс-қимылы сол шығарманың бас кейіпкері болып отырған кішкентай баланың, бүлдіршіннің, жасөспірімнің болмысын ашады.

Бала – адам өмірінің жалғасы. «Адамның бір қызығы бала деген» деп хәкім Абай айтқандай, бала – адамзат үшін ең басты байлық. Адамның өмірі мен сәніне айналып отырған баланың ең бір тәтті, қайта оралмас сәті – оның балалық шағы.

Осы орайда «балалық шақ» концептісі – әлем әдебиетінде қарастырылған маңызды тақырыптардың бірі, ол өзінің эволюциясы кезінде бірнеше рет қайта қаралып қалыптасты. Балалық шақ ең маңызды моральдық-философиялық және рухани-адамгершілік тақырып ретінде отандық жазушыларды үнемі қызықтырады. Мәселен қазіргі қазақ балалар жазушыларының ішінде Толымбек Әбдірайымов, Маркиза Базарбайқызы, Ақберен Елгезек, Аянгүл Мантай, Асқар Алтай, Әдина Жүсіп, т.т. жазушыларымыздың осы тақырыпқа жүгінгені байқалады.

Балалық шақ – бала өміріндегі бір рет өтетін ең тамаша кезең. Әдетте, баланың бақытты өмір сүріп, ата-анасына еркелеп, алаңсыз жүруі оның ата-анасына, отбасына тікелей байланысты. Жасыратыны жоқ, қазіргі уақытта балалардың түрлі зорлық-зомбылықты көріп өсуі, болашақта олардың қандай тұлға ретінде қалыптасуы балаға кезінде ата-ана тарапынан берілген жылулық, махаббатына тікелей байланысты.

Осыған байланысты қазіргі балалар әңгімелерінде көбіне балалық шақтың қызықтары, бала қиялы, жетімдік, бала мен ересектердің арақатынасы сияқты тақырыптар қозғалады. Мәселен Аянгүл Мантайдың «Балалықтың көктемі» атты әңгімесінде басты кейіпкердің балалық шағының ең қызықты сәттері өз үйінде емес нағашысының үйінде, соның ішінде бір адамға қатысты өтуі ерекше жағдай. Бұл ойымыз: *«Барған сайын бір жанды сағына іздеймін. Балалық дәуренім өткен үйден сол жанды қанша іздесем де кездестіре алмаймын. Шындығында оны енді ешқашан да көрмеймін. Осыны ойласам, ет бауырым езіліп, тереңнен бір өксу шығады. Сәуле он біріншіні бітірер жылы өкпесіне суық тиіп, сол кеселден көз жұмған»,* - деген үзіндіден айқындалады [1]. Басты кейіпкерге Сәуленің кейбір қылықтары «асқабақ» деп келеке қылғаны, әдейі атамды қызғандыруы ұнамаса да, оның балалық шағының қызықты өтуі тікелей Сәулеге қатысты еді. Ал сол қызықтарды:

«Бізге сиыр бақтырған қатал нағашым оша таппады. Үшеуіміз ойын қуып кеткенде, сиырлар өзбек шалдың бақшасын жалмап кеткен. Содан қауын-қарбыздың желінгені бар, жарылғаны бар, езілгені бар, рәсуа болған пәлегі бар, шалдың айтқанын төлеп құтылды-ау. Өзбек шал қанша сұрады, нағашым қанша берді, ол арасы бізді қызықтырмады. Бізді ол кезде ойыннан басқа ештеңе қызықтырмайтын. Аш құлақтан

тыныш құлақты көздеген нағашым бізге сиыр бақтыруды мүлде қойды. Рахат! Нағыз бостандық. Шыжыған күн астында сиыр артында жүрмейміз...

Жазда ауылда той көп. Әжемнің көлеңкесіндей бір елі қалмаймыз. Кәмшат қалса да, Сәуле екеуіміз әжеме қосақталып қалғандай қайда барса, сонда барамыз. Қуа-қуа әжем де шаршады. Байқаймын, біздің барып, ыстық бауырсақ, кәмпитке тойып қайтқанымызды әжем де теріс көрмейтін сияқты...

– Әжем саған тамағын жеп алсын, – дейді.

– Ішпеймін. Алдап шақырып дуанаға беріп жібермек қой.

– Олар сені әшейін қорқытып, алдап жатыр. Байқамадың ба, атам дуанаға көзін қысып сөйледі ғой. Үлкендер әзілдейтінін, бала деп қорқытатынын сен білмейсің бе? – деп білгішсінген, үлкендердің құпиясын менен гөрі білетініне мақтанған Сәуле шікірейіп, таңқы мұрнын қорқ етіп тартып алды. Тағы да менен оның басым түскенін қызғандым. Сонда да үй жаққа баруға қорқамын», - деген үзінділерден байқаймыз [1].

Бұл үзінділердегі балалардың ештеңеге жауапты болмай, еркіндікте жүруі, үлкендерге еркелеп, қызықтан құр қалмауы, әзіл-қалжыңды түсінбей тура қабылдап ренжуі – барлығы балалыққа тән қасиеттер. Бала кезде бұзақылық жасап, үлкендердің «жазалауына» душар болуы – есейген соң қызықты, тәтті естеліктерге айналатыны ақиқат. Той болсын, басқа болсын балалардың үлкендерге еріп баруын қызық көргенімен, білсем, көрсем деген қағидамен олар өмірді жақынырақ тани түседі.

Ақыл тоқтар жасқа жеткенше баланың ұрыншақ болуы, «біреудің бақшасындағы алма тәтті көрінеді» дегендей өзің де бар болса да, басқанікіне қызыға қарау – балалықтың бір заңдылығы сияқты. Өз үйінде қой сойылса да, көрші үйдегі үйректің сорпасын аңсауы, жылқылы үйдің баласы болып, біреудің үйретіп жатқан жабағысына мінгісі келуі – аңқаулыққа толы балалық шақтың бір көрінісі. Осы ойымыз Әдина Жүсіптің «Асқабақтың әлегі» атты әңгімесінде де суреттеледі:

«Міне, біз асыға күткен күн де жетті. Бүгін түнде Асан атаның қауынын ұрламақшымыз. Ол біздің ұрлағанымызды бәрібір біледі. Ал бізге қауын жесек болды. Менің әкем де бақша егеді. Бақшамызда бәрі бар. Қауын да, қарбыз да. Бірақ неге екенін кім білсін, жылда Асан атаның қауыны ерте піседі...» [2] - деген үзіндісінен ашыла түспек. Өзі әңгіменің «Қауын жарықтық тәттілігін қойса, біз де Асан атаның бақшасына түсуімізді қояр едік» - деп басталуы бекер емес. Демек, балаларды «бұзақылыққа», «қияңқылыққа» жетелеп тұрғаны жәй ғана тәтті қауын. Балалық па, балалық!

«Міне, төртеуіміз келіскен жерде кездесіп отырмыз. Үшеуінің бастары салбырап кеткен. Араларында еңсесін биік ұстап отырған мен ғана. Өйткені, мен олжалымын. Қазір мыналар басқа бір айла тапқаннан кейін менің «тәтті қауынымды» қорада отырып алып жемекшіміз. Достарым ертең міндетті түрде Асан атаның піскен қауындарын ұрлап алатын болып келісті.

Енді, міне төртеуіміз біздің қорада отырмыз. Ақтөс біз екенімізді білгеннен кейін шәу етті де, қоя қойды. Бағана ас үйден дәу қара пышақты білдіртпей ала кеткенмін. Шөптің арасынан зілдей дәу «қара қауынды» алып шығып кесейін десем дәу қара пышағымның тісі батпады. Міне, керемет! Әрі тығам, бері тығам, пышақ өтпейді. Бір кезде Ербол:

– Тфу! Мынауың асқабақ қой! – деп айқайлап жібергенде басым зың ете қалды. Сол минуттан бастап дүниедегі асқабақ атаулыны әбден жек көріп кеттім. Атып тұрып дәу асқабақты жерге алып ұрып, ортасынан қақ бөлдім. Енді көрмегенім асқабақ болсын!

Осынышама бар жан-тәніңмен дайындалып келіп, тәтті қауын деп жей бергеніңде ол көк асқабақ болып шықса, сен де ашуланбай көр...» [2].

Келтірілген үзінді де кейіпкердің аңқаулығымен қоса, балаға тән тентектілігі де бар. Достарының арасында олжалы болып, маз-мейрам көңіл-күйде отыруы, басқаларының қолынан келмеген үлкен шаруаны тындырғансып отыруы – аңқаулықтың

дәлелі. Тәтті қауын деп отырғаны асқабақ болып шыққандағы кейіпкердің көңіл-күйі түсіп, асқабақты жерге алып ұрып, ортасынан қақ бөлуін сол балаға тән тентектілік деп білеміз.

Балалық дегенде әр адамның ойына туған ауылы, отбасы, жанына жақындары елестейтіні анық. Әр бүлдіршіннің балалық шағының бақытты болуы оның жақын адамдарының берген махаббаты, жақсы сөзі мен тәрбиесі екені хақ. Ересектердің балаға қалаған жаңа киім немесе ойыншығын алып беруі, оны қуантуы бала жүрегінде мәңгілік сақталатын естелік болады. Осындай оқиғаға құрылған балалар жазушысы Әлібек Файзуллаевтың «Жаңа бәтеңке» атты шағын әңгімесіндегі Мақан есімді кейіпкерге апасы жаңа бәтеңке сыйлағанда жерден жеті қоян тапқандай күйде болып, қуанышын жасыра алмай біресе әкесіне, біресе сыныптасына, біресе жездесіне көрсетіп мәз болуы суреттеледі:

«Апасы Мақанға жаңа бәтеңке сатып әперді. Ескісін шешіп тастап, жаңасын алмастырған Мақан аулада жүрген әкесінің қасына жетіп барды.

- Көке, бәтеңкем қалай?! - деді ол екі танауы бірдей делдиіп.

- Жақсы екен!

- Бұл мақтау сөзге мәз болған Мақан жүгіріп көрші үйдегі сыныптасына жетті.

- Сауран, бәтеңкеме қарашы! - деді ол ентіге сөйлеп.

- Тамаша-а!

- Мақан енді құстай ұшып ауылдың шетінде тұратын жездесінің үйіне келді.

- Аға, бәтеңкем қандай?! - деді ол аптыққан күйі.

- Жақсы екен, керемет!

Осылай әбден шапқылап-шапқылап үйіне оралған Мақан аяғындағы жаңа бәтеңкесінің лай -лай сатпақталған түрін көріп, томсырайды да қалды» [3].

Аталған үзіндіде бала Мақанның кіршіксіз таза, шын балалық пейілі аңғарылып тұр. Су жаңа бәтеңкесіне қуанып, анда-мында жүгіріп көрсетуі – балалық шақтың керемет кезеңі. Аптығып жүгіріп жүріп, үйіне келгенде жаңа бәтеңкесінің сатпақ болғанын көріп, томсырайып қалуы – балаға тән қасиет.

Қорытындылай келсек, «балалық шақ» концептісіне жоғарыда келтірілген балалар жазушыларының біраз әңгімелері талданды. Әңгімелердің тақырыбы ортақ болғандықтан, кейіпкерлердің іс-әрекеті, болмысы ұқсас. Балалық шақ – әр адамның сағынышпен еске алатын тәтті кезі. Алаңсыз ойнап, ата-анаңның арқасында не жеймін, не ішемін деп уайымдамайтын қайта оралмас, естелікке толы, адам жүрегінен орын тепкен ұмытылмас уақыт.

Әдебиеттер тізімі:

1 Мантай А. Әдебиет порталы. <https://adebiportal.kz/kz/authors/book/2404>

2 Жүсіп Ә. Мен ұры емеспін. // Тәтті алма. Шығ. жинағы. Астана, 2015. Б-344;

3 Жүсіп Ә. Қоңыр Қонжық Ертегілер. – Алматы: Таймас, 2011. – 206

4 Кажиева Г.К. Тәуелсіз кезең балалар әдебиетінің антологиясы. Проза II том

ГРАММАТИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Акынова Д.Б., PhD, доктор философских наук

Альмусаева А.С.

Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

akzhanch@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается проблема использования особенностей грамматической интерференции при обучении английскому языку. Интерференция определяется как результат влияния одного языка на другой. При сравнении языков систематизируются грамматические явления, чтобы выявить законы положительной интерференции.

Ключевые слова: английский язык, обучение, лингвистика, интерференция, перевод.

Чтобы понять психолингвистический механизм взаимодействия языков в условиях двуязычия, необходимо рассмотреть проблему интерференции. Известно, что результатом взаимодействия языков является интерференция, а объектом взаимодействия языков - человек. В лингвистике интерференция означает следствие влияния одного языка на другой. Это явление может проявляться как в устной, так и в письменной речи. Как отмечает исследователь научно-технического перевода А.Л. Пумпянский [1, с.5], к основным причинам, приводящим к ошибкам, можно отнести:

- 1) убежденность в уникальности слов и грамматических форм;
- 2) смешение графического облика слова;
- 3) ошибочное использование аналогии;
- 4) перевод слов с более конкретным значением, чем на самом деле;
- 5) невозможность найти русское значение для перевода английских слов, лексико-грамматических сочетаний;
- 6) незнание закономерностей подачи научно-технического материала и способа его передачи на русский язык».

Виды интерференции:

- орфографическая интерференция;
- лексическая интерференция;
- звуковая;
- пунктуационная;
- морфологическая;
- синтаксическая;
- семантическая;
- стилистическая;
- культурная или социокультурная.

Актуальность темы заключается в том, что преодоления грамматической интерференции при обучении английскому языку, определяется ее недостаточной теоретической последовательностью, а также недостаточной практической разработанностью методики обучения.

Цель данной работы состоит в выявлении способов преодоления грамматической интерференции, при обучении английскому языку.

Интерференция в лингвистике относится к последствиям влияния одного (родного) языка на другой (изучаемый). Интерференция проявляется иноязычным акцентом в речи человека, говорящего на двух языках. Языковая интерференция

привлекала внимание ученых уже много лет. Этим проблемам посвящены работы многих ученых [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8].

Преодоление языковой интерференции предполагает определение структуры данного явления. Считаем, что структура языковой интерференции соответствует уровням языка. Мы разделяем мнение М. П. Кочергана о том, что к основным уровням языка относятся фонологический, морфологический, лексико-семантический и синтаксический уровни [9, с.213].

Для нашего исследования наиболее важна грамматическая интерференция. Остановимся ниже на основных положениях современной теории грамматической интерференции. Под грамматической интерференцией следует понимать конфликтный процесс взаимодействия речевых механизмов, обусловленный различиями и расхождениями в грамматическом строе контактирующих языков, которые проявляются в иноязычной речи студентов в отклонениях от грамматических закономерностей ИЯ под влиянием норм Я1 и Я2. Проанализировав научную литературу по рассматриваемой проблеме, позволил нам выделить три основных типа грамматической интерференции:

- 1) перенос дифференциального признака того или иного грамматического явления в родном языке на несовпадающее явление в иностранном.
 - 2) неупотребление наиболее показательного признака английского языка из-за его отсутствия в русском.
 - 3) замена отличительного признака того или иного грамматического явления английского языка дифференциальным признаком сходного явления в русском языке.
- Вышеназванные три типа грамматической интерференции встречаются в речи билингва в «явной» и «скрытой» формах. Под явной интерференцией принято понимать нарушение языковой нормы английского языка, которое выражается в грамматических ошибках. Под скрытой интерференцией мы должны понимать неупотребление формы и значения, свойственных только английскому языку.

Неотъемлемой составляющей обучения английскому языку выступает обучение грамматике. Необходимо отметить, что наибольшие затруднения у обучающихся вызывает именно изучение грамматических особенностей английского языка. Причину этого видим в существенных расхождениях грамматического строя родного и английского языков (наличие в английском языке артиклей, глаголов-связок, временных форм и т. д.). Способ преодоления языковой интерференции на уровне грамматики видим в систематизации грамматических особенностей английского языка посредством составления алгоритмов. Эффективность данного способа продиктована, на наш взгляд, рядом причин.

Во-первых, на начальном этапе обучения языку обучающиеся могут опираться на алгоритм, пока умения не будут доведены до автоматизма.

Во-вторых, алгоритм отражает условия употребления изучаемого грамматического явления, равно как и исключения из правила. По мнению Л. П. Кашириной, потенциал алгоритмов в обучении грамматике английского языка обусловлен возможностью сведения грамматики к конечному набору правил [10, с.46]. Важно, чтобы обучающиеся также выступали активными участниками составления алгоритма, а не простыми «потребителями знания». Подытоживая сказанное, рискнем предположить, что преодолению языковой интерференции обучающихся в процессе обучения грамматике английского языка могут способствовать:

- алгоритмизация грамматического материала;
- визуализация изучаемого грамматического явления;
- отработка грамматического материала на малых учебных текстах, drill exercises.

Для нашего исследования грамматическая интерференция является наиболее важной. Остановимся на основных положениях современной теории грамматической интерференции.

Под грамматической интерференцией следует понимать конфликтный процесс взаимодействия речевых механизмов из-за различий и несоответствий в грамматической структуре соприкасающихся языков, которые проявляются в иноязычном дискурсе обучающихся, отклоняющихся от законов грамматических правил английского языка. Например, предлоги русского языка оказывают интерферирующее влияние на употребление предлогов английского языка; многозначность русского предлога «в» в английском языке представлена разно тематическими предлогами времени, пространства, движения (at, on, in; to, in; into, etc.). Главную сложность представляет обучение корректному употреблению артиклей в английском языке, в частности определенного (the) и неопределенного (a, an), поскольку данная грамматическая категория отсутствует в русском языке [11, с.10].

Кроме того, типичной ошибкой при обучении английскому языку является путаница в порядке слов английского предложения. Учащиеся забывают о том, что в утвердительном английском предложении обязательно должно быть подлежащее, и в утвердительном предложении оно всегда стоит перед сказуемым. Например в русском языке порядок слов вольный - «Я вчера гулял с друзьями», «С друзьями гулял я вчера», «Гулял с друзьями вчера я» и т.д., то в английском языке порядок слов строго установлен, и каждый член предложения имеет свое конкретное место: “I walked with my friends yesterday” - подлежащее всегда стоит перед сказуемым, а в безличных предложениях нельзя употреблять просто глагол или прилагательное, как в русском языке «Солнечно», «Тепло». Необходимо наличие безличного подлежащего и сказуемого - “It’s sunny”, “It’s warm” и т.д.

Одной из главных грамматических трудностей конечно же является таблица времен английского глагола. В русском языке, как известно, три времени (настоящее, прошедшее и будущее) и обучающимся бывает очень трудно понять, почему время Present Perfect Tense относится к линейке настоящих, а не прошедших времен, тогда как в русском языке предложения «Я уже купил/Я еще не купил» - прошедшее. Или как объяснить время Past Perfect Tense - так называемое «предпрошедшее»? С нашей точки зрения здесь важно объяснить обучающимся понятие «результат». Если он важен сейчас, то завершённое действие будет относиться к настоящему. Если же в прошлом, то - к прошедшему.

Интерференция на грамматическом уровне проявляется в синтаксических и морфологических ошибках в иноязычной речи обучающихся. Преодоление каждого вида интерференции требует разработки специальных видов упражнений. Комплекс упражнений, направленный на преодоление интерференции в условиях многоязычия, должен быть построен на учете грамматических трудностей, которые вызваны существованием несовпадающих грамматических явлений в русском и английском языках.

Комплекс упражнений должен включать в себя следующие составляющие процесса содержания обучения грамматической стороне английской речи в условиях интерференции родного и русского языков:

- способ презентации грамматических явлений;
- организацию грамматического материала;
- способы тренировки грамматического материала;
- грамматические комментарии, правила, справочники;
- виды грамматических упражнений.

Обучение грамматической стороне иноязычной речи не должно ограничиваться языковыми упражнениями

- формально;

- аналитическими действиями и операциями с грамматическим материалом потому, что такой вид изучения материала, организованный в форме упражнения в нахождении, анализе;
- осмыслении и конструировании примеров по аналогии, а не в форме упражнения в решении тех или иных коммуникативных задач грамматическими средствами ИЯ, оказывается малоэффективным

В грамматической интерференции С.С. Сорокина [12, с.26] выделяет синтаксические и морфологические подтипы, которые включают, в свою очередь, проявления интерференции в еще более узких рамках, например, синтаксическая интерференция включает:

- конструктивный подтип;
- позиционный синтаксис;
- подтипы синтаксического согласования.

Конструктивный подтип составляют отклонения от структурных закономерностей оформления английского предложения, вызванные отрицательным влиянием закономерностей русского языка, среди таковых различаются следующие нарушения:

- а) опущение подлежащего в придаточных предложениях, если оно совпадает с подлежащим главного предложения или опущение подлежащего в неполных ответах;
- б) пропуск глагола-связки to be;
- в) употребление двойного отрицания;

К подтипу позиционного синтаксиса относятся факты нарушений в порядке следования элементов предложения:

- а) нарушение месторасположения сказуемого (простого, именного составного и глагольного составного);
- б) нарушение закономерностей месторасположения дополнений и обстоятельств;
- в) нарушение словопорядка в придаточных предложениях. В подтипе синтаксического согласования изучаются отклонения от закономерностей согласования элементов английского предложения, вызванные действием межъязыковых влияний:
- а) нарушение согласования подлежащего, выраженного двумя существительными со сказуемым;
- б) нарушение согласования подлежащего, выраженного собирательными или неопределенными числительными со сказуемым;
- в) нарушение синтаксического согласования при несовпадении форм Singular и Plural в системах взаимодействующих языков.

Итак, изучение и анализ проблем взаимовлияния контактирующих языков позволяет нам сделать следующие выводы; При обучении грамматической стороне иноязычной речи в частности, необходимо опираться на двуязычный опыт обучающихся, поскольку сходные операции и действия могут быть перенесены на формируемые операции пользования английского языка, при этом различные операции и действия накладываются на оба языка, что вызывает многочисленные ошибки в иноязычной речи обучающихся и является причиной интерференции.

Интерференция грамматических навыков проявляется в синтаксических и морфологических ошибках в иноязычной речи обучающихся.

Литература:

1. Пумпянский А. Л. Чтение и перевод английской научной и технической литературы. Лексика. Грамматика. Фонетика. М, 1962 (2-е переработ, изд. М, 1964).
2. Дешериев Ю.Ю. Проблемы интерференции и языкового дефицита: Диссертация кандидата филологических наук. М., 1976.

3. Калинина Е.Н. Проблемы интерференции и языкового дефицита (на материале русской речи носителей английского языка): Автореферат диссертации канд. филологических наук. М., 1976.
4. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков и проблема интерференции: Автореферат диссертации доктора филологических наук. Киев, 1980.
5. Карлинский А.Е. Типология языковой интерференции//Зарубежное языкознание и литература. Алма-Ата, 1972. вып. 2 С. 9 - 16.
6. Самуйлова Н.И. Фонетическая интерференция и обучение произношению // Психолингвистика и обучение иностранцев русскому языку. М., 1972.
7. Федорова Н.П. Преодоление лингвокультурной интерференции в процессе обучения иностранному языку студентов неязыковых вузов (на материале английского языка). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Специальность 13.00.02 - Теория и методика обучения и воспитания (иностранные языки; уровень высшего профессионального образования) Нижний Новгород - 2010.
8. Фомиченко Л.Г. Когнитивные основы просодической интерференции: Автореферат диссертации доктора филологических наук. М., 1998.
9. Кочерган, М. П. Загальне мовознавство : підручник / М. П. Кочерган. - К. : Видавничий центр «Академія», 2008. - 464 с. - (Сер. «Альма-матер»).
10. Каширина, Л. Н. Алгоритмы в обучении грамматики французского языка / Л. Н. Каширина // Иностранные языки в школе. – 2000. – № 4. – С. 44–46.
11. Ковылина, Л.Н. Синтаксическая интерференция и способы ее изучения. Автореф. дис...канд.пед.наук. 1993, – 24с.
12. Сорокина, С.С. Пути преодоления и предупреждения грамматической интерференции синтаксических подтипов в немецкой речи студентов I курса, языковых факультетов (на материале подтипа управления) Автореф. дис.... канд.наук. Л, 1974. – 26 с.

ВЫБОР СУБД АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Альмусаев О.С

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

Olzhas.almusaev@mail.ru

Выбор базовых программных продуктов представляет собой сложную многопараметрическую задачу и является одним из важных этапов при разработке АСУ органов государственной власти. Этот выбор должен удовлетворять как текущим, так и будущим потребностям предприятия, при этом следует учитывать финансовые затраты не только на приобретение, но и на разработку системы, сопровождение, а также обучение персонала.

Основой АСУ органов государственной власти является система управление базой данных. Важно выбрать такую СУБД, которая не только в полной мере удовлетворяет текущим потребностям, но и имеет необходимый «запас прочности» для дальнейшего расширения и интеграции. Основные критерии выбора СУБД.

Самый простой способ выбрать базу данных - это оценить, насколько хорошо существующая система соответствует основным требованиям проекта ИС. Более сложный и дорогостоящий вариант - создать тестовый проект на основе нескольких баз данных, а затем выбрать ту, которая больше всего подходит.

Однако в этом случае нужно ограничить объем возможных систем и полагаться на определенные критерии выбора. Список требований к базе данных может

варьироваться в зависимости от поставленных целей. Однако вы можете рассмотреть несколько наборов критериев: производительность, надежность, специальные характеристики для разработки приложений, системное администрирование, требования к рабочей среде, архитектурные характеристики и возможности, моделирование данных, смешанные критерии [1].

Критерии смешанные.

- Документация по качеству и целостности. К сожалению, не все системы имеют полную и подробную документацию.

- Место расположения. Доступность национальных языков реализована не во всех системах в полной мере.

- Модель создания стоимости. Поставщики баз данных часто используют определенную модель ценообразования. Например, стоимость одного и того же продукта может сильно различаться в зависимости от количества пользователей, которых вы используете.

- Надежность производителя.

- Реализация базы данных.

Даже если решение, насколько хороши или плохи назначенные параметры для каждой конкретной базы данных, сравнение двух разных систем будет сложной задачей. В любом случае четкий и глубокий сравнительный анализ по вышеперечисленным критериям поможет рационально выбрать правильную систему для конкретного проекта, и усилия не будут напрасными. Список критериев поможет понять объем работ и реализовать соответствующие фразы.

Исходя из существующей практики, решение об использовании той или иной базы данных принимают операторы (обычно менеджеры компаний), и они могут вообще не доверять техническим стандартам [2]. С технической точки зрения здесь могут играть роль такие факторы, как реклама производителя базы данных, использование и стоимость определенных систем другими компаниями. В этом случае последний фактор можно интерпретировать в двух противоположных направлениях, в зависимости от финансового положения и политики компании. С одной стороны, это может быть принцип: чем дороже, тем лучше. С другой стороны, он поощряет практически бесплатное использование продукта, включая «взлом» лицензионной защиты. Очевидно, что этот последний подход чреват конфликтом и не может привести к долгосрочному успеху.

В первую очередь нужно сделать предварительный выбор, чтобы отбросить базы данных, не соответствующие классу в дизайн-системе. Очевидно, что информационные системы среднего и крупного предприятия не могут быть построены на базе «настольной» базе данных. Если вы планируете расширять свой бизнес, следует исключить их из рассмотрения.

Oracle, Microsoft SQL Server, Informix, Sybase, DB2 и Progress являются лидерами по общей стабильности и требованиям к производительности. Только они могут гарантировать правильный размер будущей системы. Именно эти базы данных могут создавать сложные распределенные архитектуры высокого уровня. Требования к производственной среде выделяются только для Microsoft SQL Server. Этот продукт имеет ограниченное количество поддерживаемых операционных систем (OS / 2, Windows NT, Windows 2000), поэтому он может работать на ограниченных аппаратных платформах. Следует отметить, что, несмотря на все недостатки, простота и недорогое управление операционной системы Windows 2000 позволяет представить операционную систему Windows 2000 таким же образом, как и UNIX, в полной мере.

Больше внимания следует уделять моделированию данных. Например, если нужно работать с большим объемом мультимедийной информации, следует выбрать Oracle. Для большинства приложений достаточно модели данных DB2 или Microsoft SQL

Server. Множество дополнительных функций (например, расширение объекта) осуществленные признанным лидером Oracle Corporation, разработчиком СУБД - скорее не найдут применения. Oracle, Microsoft SQL Server, Informix, Sybase, DB2 и Progress поддерживают большие базы данных, но в целом фактический объем данных не достигает сотой части допустимого объема [3].

В большинстве случаев функциональность разработанного приложения имеет большое значение. Базы данных такие как Oracle, Microsoft SQL Server, Informix, Sybase, DB2 и Progress поддерживают широкий спектр языков программирования, и только Informix и Progress активно используют 4GL. Использование 4GL значительно снижает затраты на разработку и позволяет создавать более гибкие приложения.

Экономические показатели играют важную роль при выборе баз данных. Вполне естественно, когда компания приобретает пусть не самый «продвинутый», но более дешевый продукт, который может удовлетворить все потребности своего бизнеса сейчас и в обозримом будущем. Например, Progress не уступает в производительности Oracle для большей части работы, связанной с построением системы базы данных. При этом Progress дешевле, с точки зрения общей стоимости владения базой данных [4].

Нельзя сказать, что чем дороже база данных, тем лучше. Например, тот же Progress предлагает цены компаниям, которые дешевле Microsoft SQL Server. Это связано с тем, что Progress поддерживает не только различные операционные системы и аппаратные платформы, но и языки 4GL. За последние годы Progress был лидером на рынке встраиваемых баз данных.

Литература:

1. Волков И., Галахов И. Архитектура современной информационной системы. М.: Открытые системы. Директор ИС, 2002, №3
2. Зырянов М. Практические вопросы систем хранения. М.: Открытые системы. Директор ИС, 2002
3. Ли Пендер ERP – быстрее и дешевле. М.: Открытые системы. Директор ИС, 2001
4. Лисянский К. Архитектурные решения и моделирование хранилищ и витрин данных. М.: Открытые системы. Директор ИС, 2002

РОЛЬ СИСТЕМ МОДЕЛИРОВАНИЯ НА СТАДИИ ПРОЕКТИРОВАНИЯ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ

Альмусаев О.С

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

Olzhas.almusaev@mail.ru

Современный специалист по автоматизированным системам обработки информации и управления нужен на любом предприятии и в любом учреждении, если он не просто решает поставленные перед ним задачи, а умеет самостоятельно ставить и решать задачи.

Проектирование автоматизированных систем управления неразрывно связано с методологией системного анализа, теории систем и требует у специалиста наличие системного представления (мышления).

Проведение исследований с целью дальнейшего проектирования и внедрения АСУ позволит не только модернизировать систему управления на предприятии, изменить стиль работы, но и получить специализированный программный продукт, распространение которого на другие предприятия отрасли принесет ощутимый экономический эффект.

Решение задачи создания АСУ состоит из следующих этапов:

- ◆ выполнение содержательного описания исследуемого объекта;
- ◆ разработка формализованной математической схемы;
- ◆ разработка математической модели;
- ◆ разработка технического задания на систему в целом, технических заданий на подсистемы и создание пилот-проекта информационно-управляющей системы;
- ◆ этап внедрения информационно-управляющей системы.

При таком подходе можно создать такую интегрированную автоматизированную систему управления бизнесом, которая полностью отвечает цели компании - решать все комплексно.

Управленческие задачи, а также проектирование и внедрение самой автоматической системы выполняются с минимальными затратами.

На этапе создания содержательного описания в словесных выражениях информация фокусируется на физической природе и количественных свойствах изучаемых процессов. Определите местоположение, степень влияния каждого процесса и то, как он будет взаимодействовать с другими процессами на предприятии. Основное внимание в исследовании уделяется наблюдению за процессом, определению всех количественных характеристик и проведению полевых испытаний.

Формализованная диаграмма процесса - это косвенная связь между содержательным описанием и математической моделью.

В настоящее время большое внимание уделяется интегрированным системам автоматизации и управления технологическими процессами. При проектировании технических комплексов в промышленности все больше требований предъявляется к системам автоматического контроля и управления [1].

АСУ ТП - программно-аппаратные комплексы для управления техническими устройствами и создания информационного пространства в компании. Использование моделирования процессов на уровне проектирования автоматизированной системы управления технологическими процессами является важной предпосылкой для разработки качественных систем управления и регулирования. Использование современных компьютерных технологий позволяет упростить и ускорить процесс моделирования.

САПР - важнейший инструмент для моделирования систем управления технологическими процессами. Такие системы представляют собой программы для разработки технических устройств и процессов. Современные САД-системы включают: САД-системы (программные пакеты для создания чертежей и трехмерных моделей); САМ-системы (системы технической подготовки производственного процесса); Система САЕ (программа для технических расчетов и анализа данных). Различные типы САПР можно комбинировать между собой, что позволяет более детально составлять компьютерные модели с учетом влияния различных внешних факторов.

Современные системы САЕ - перспективное направление развития систем моделирования процессов в промышленности. Они позволяют оценивать поведение вычислительных моделей процессов в реальных условиях эксплуатации с помощью вычислительных методов [2].

Система моделирования позволяет программисту изучать различные технические объекты с учетом различных внешних и внутренних параметров. Современные САПР содержат множество функций, которые можно использовать для моделирования. Теперь

САЕ может действовать как связующее звено между CAD и CAM и может быть полноценной платформой для создания новых пакетов программного обеспечения. Метод компьютерного проектирования сочетает в себе преимущества практических и теоретических вычислительных исследований.

Еще одно преимущество системы моделирования состоит в том, что вы можете создавать сложные объекты с помощью компьютерных программ. Степень точности этой модели также зависит от возможностей программы моделирования и опыта дизайнера [3].

На этапе разработки систем управления производством моделирование технологических процессов является ключевым инструментом проектирования. Современные программы характеризуются рядом предложенных вычислительных моделей, функций и свойств. Моделирование производственного процесса с использованием программного и аппаратного обеспечения - это эффективный и простой способ изучения и описания технических объектов на этапах разработки и проектирования комплекса АСУ ТП [4]. Такой подход к построению автоматизированной системы управления позволяет не только анализировать исходные данные и текущую информацию, но и рассчитывать оптимальные технологические параметры и прогнозировать критические производственные и аварийные состояния.

Литература:

1. Федоров Ю. Н. Справочник инженера по АСУТП: Проектирование и разработка. М.: Ин-фра - Инженерия, 2008. 928 с.
2. Белогорцев Е. В. Автоматизированные системы управления. М.: Электронная книга БГУ, 2004. 36 с.
3. Хетагуров Я.А. Проектирование автоматизированных систем обработки информации и управления. М., 2006.
4. Богданов Д.В., Мазиков Е.Б. Модели и алгоритмы концептуального проектирования автоматизированных систем управления. М., 2004.

О КЛАССИФИКАЦИЯХ РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ НЕСКАЗОЧНОЙ ПРОЗЫ

Асенова А.Б., к.ф.н., доцент

Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

nurassen 47@mail.ru

Персонажи русской сказочной прозы и казахской мифологической прозы Казахстана в целом во многом значительно отличаются друг от друга, хотя у персонажей освоенного пространства можно наблюдать и некоторые соответствия. При видимой общности мы можем наблюдать несовпадения актуализированных значений в образах.

Первые публикации, в которых нашли отражение суеверные представления русского народа, появились в конце XVIII века. Это работы М.Д.Чулкова. В них намечен состав славянских демонологических персонажей (водяной, колдун, ведьма, леший и др.) и обозначены их функции. В работах А.Н.Афанасьева, В.И.Даля, М.Забылина, С.В.Максимова, В.Н.Добровольского, Д.К.Зеленина определяется состав русских демонологических персонажей, круг сюжетов, закладываются основы их классификаций по персонажам. В 80 - 90 годы XX и в первое десятилетие XXI века наметилась тенденция к региональному собиранию и публикации сказочной прозы. Это сборники В.П.Зиновьева, В.П.Кругляшовой, К.Э.Шумова, Н.А.Криничной, в Казахстане сборники

М.М.Багизбаевой, А.Б.Асеновой, А.Д.Цветковой. Значительным вкладом в изучение русской сказочной прозы являются работы Э.В. Померанцевой. В ряде ее публикаций содержатся исследования отдельных персонажей. В исследованиях В.П.Зиновьева анализируется жанровая специфика былички, основные сюжеты, система персонажей. Вслед за ними систему персонажей быличек и их функции рассматривают С.С.Парсамов, Г.И. Кабакова, Н.И.Козлова. Обширная персонажная характеристика мифических существ дается Л.Н.Виноградовой и др.

В области исследования казахской сказочной прозы особенно можно выделить труды С.А.Каскабасова и Н.Турекулова. Сравнивая и разбирая сюжеты казахской сказочной прозы можно заметить, что она принимает у казахов национальную интерпретацию, в неё вплетается множество бытовых мотивов. Значительный интерес представляет сборник М. Миропиева «Демонологические рассказы киргизов». В нём имеются рассказы о шайтане, о жезтырнаке, о уббе [1,51-57] Ещё в 1931г во втором выпуске «Очерков Северо - Западной Монголии» Г.Потанин поместил большое количество образцов казахского фольклора (космогонические и демонологические рассказы, генеалогические предания, легенды) в книгу «Казах - киргизские и алтайские предания, легенды» [2,43]. Среди генеалогических, топонимических, космогонических сказаний, выделяются легенды и предания, находящиеся на промежуточной стадии между сказкой и быличкой. Особый интерес в этом отношении вызывают повествования о встрече с таинственным демоническим существом «жезтырнаком» («медными когтями»), сюжет которых оригинален [1,5].

Состав сюжетов казахской сказочной прозы есть результат многовекового развития, сложных взаимоотношений на территории современного Казахстана и соседних с ним стран. Каскабасов С. отмечает, что некоторые мотивы сказочной прозы заимствованы казахами у арабов, русских, татар и впоследствии обработаны и видоизменены. Но их нельзя считать и неказахскими, ибо они переплетены и комбинированы с исконно казахской атрибутикой [3,15]. Он различает устные рассказы, повествующие о встрече человека с различными демоническими существами вроде албасты (вредительницы рожениц), уббе (водяного), күлдіргіш (смешительницы - щекотуны или русалки), жезтырнак (демонической женщины с медными когтями), көзді дәу (великаны с одним глазом). Подобные рассказы о встрече человека с лешим, домовым, водяным, полудницей, чёртом или каким - то другим демоном имеются и в русском традиционном фольклоре, и они называются «быличками». Что касается преданий, то казахский ученый рассматривает только те, в которых описываются все крупные события, начиная со времён образования казахского ханства на рубеже 14 - 15 вв. и до современных нам событий, а также о происхождении местности и др. Профессор С.Каскабасов подразделяет предания на исторические и топонимические, а в «күй аңыздар» (музыкальные предания) наблюдает признаки мифа, предания, легенды, сказки, эпоса. Среди исторических преданий Каскабасов выделяет «шешендік сөздер» («изречение ораторов»), как и «күй аңыздар» они выделяются в казахской фольклористике и изучаются в качестве самостоятельного жанра. Кроме этого, часть исторических преданий составляют казахские «шежіре» - это генеалогические рассказы, повествующие о родах и племенах, связывая их происхождение с каким - либо историческим событием или личностью. Русские предания неоднородны. Попытки дать их обоснованную классификацию не всегда удавались. Самой простой классификацией была тематическая, ее придерживается С.Н.Азбелев: «Предания и легенды разграничиваются по тематике - исторические, топонимические, религиозные, демонологические, бытовые» [4]. В.Е. Гусев делит исторические предания на «собственно исторические», или предания о событиях, «героические», или предания о лицах. В.К.Соколова справедливо критикует такую классификацию, так как предания трудно разграничить: историческими могут быть предания о событиях, и предания о

лицах, героическими могут быть предания о событиях, и о лицах. В.К.Соколова выделяет два типа преданий: исторические и легендарные. Причем к легендарным она относит легенды религиозного содержания и социально - утопические легенды, смешивая два жанра - предания и легенды. Можно принять классификацию Соколовой, где она делит их на два типа: предания исторические и топонимические. К историческим относятся рассказы об исторических событиях и лицах, связанных с ними, о лицах, участвовавших в событиях. Ко вторым относятся рассказы о возникновении поселений (городов и сел) их названий, о местах, связанных с важными событиями.

В казахском современном фольклоре другой профессор Н.Турекулов выделяет следующие жанры сказочной прозы: бытовые рассказы, которые многообразны по тематике и содержанию. В них раскрываются такие положительные черты характера человека, как находчивость, бдительность, талант, человечность, чуткость, высокие моральные качества; в других - разоблачаются жестокие ханы, взяточники, жадные баи, корыстолюбивые муллы, продажные торгаши, лентяи, лежебоки, предания (аңыз әңгіме): предания об исторических личностях и героях (Аль - Фараби, Абае, Чокане, Ибрае, Курмангазы, Маханбете, Амангельды, Хаджимукане и другие), топонимические предания - об ущельях «Мыңжылқы», «Ешкі өлмес», «Қалмақ қырған» («Калмыцкое побоище»), «Жасауыл қырғаны» («Резня есаулов»), «Орда басы» («Центр орды»), «Құрылтай кенесі болған жер» («Место, где проходил совет»), «Домбаул», которые связаны с нашествием Чингиз - хана и джунгар, топонимические предания, связанные с происхождением названий рек, озер, городов: Аральского моря, озера Балхаш, реки Иртыш, городов Отрара, Шардара, Кумкента, Семипалатинска, Петропаловска, Павлодара и др., предания - загадки и легенды – загадки, легенды (аңыз – әңгіме: топонимо – этимологические, дидактические, легенды – кюи), анекдоты об исторических личностях (о Мирали; Кемике; Насреддине; Омирбеке - лаккы), притчи (мысал - аңыз). Притчи, короткие повествования, чаще используются в беседах старших и молодых в целях назидания.

В русской современной фольклористике неоднократно предпринимались попытки классификации суеверных рассказов. В основу большинства предложенных классификаций был положен принцип систематизации материала по мифологическим персонажам, распространенный в народной среде и зафиксированный уже в XVIII - XIX вв. По наблюдениям О.А.Черепановой в материалах XVIII - XX вв. «мифологический персонаж - стержень, вокруг которого группируются мифологические представления». Сюжетно - тематический принцип положен в основу классификации, предложенной Э.В.Померанцевой, выделяющей былички и бывальщины о демонических существах - оборотнях, привидениях, чудесных кладах. Эти рассказы делятся на тематические циклы: былички о духах природы, о домашних духах и о черте. В свою очередь, эти рассказы о духах природы делятся на рассказы о водяных, лешем, русалках, горных духах, а домашние духи - на рассказы о домовом, овиннике, баннике. Повествования о черте составляют, противоречивую по генезису и существу особую группу [5,123]. В соответствии с этой классификацией был составлен указатель сюжетов русских быличек и бывальщин о мифологических персонажах. В.П.Зиновьев предлагает следующие типы быличек: о сверхъестественных персонажах жилых мест (домовой, банник, кикимора); леса (леший, лесная русалка); воды (водяной, русалки, водяные черти); неба и ада (ангел, черт); о людях со сверхъестественными способностями (ведьма, колдун); о «заложных» и прочих мертвецах (умершие ведьмы и колдуны, неотпетые и непомянутые, умершие неестественной смертью) В соответствии с сюжетно - тематическим принципом публикуются тексты в современных сборниках. Сюжетно - тематическая классификация имеет ряд недостатков и логических несоответствий, так разным мифологическим персонажам могут быть свойственны одинаковые действия. В настоящее время наметились интересные подходы к решению проблемы классификации

несказочной прозы. Е.С.Ефимова высказывает мысль о том, что при создании классификации было бы целесообразно выявить сквозные функции фантастических персонажей, сквозные мотивы быличек. Она предлагает систематизировать тексты на основе мифологического мировоззрения. Выделяется три блока мотива в зависимости от положения героя и антогониста к «своему» и «чужому» мирам: антогонист в реальном мире; герой в антимире; последствия контакта героя с «антимиром» в реальном мире.

Высказывание Е.С.Ефимовой о том, что «все мифологические персонажи выполняют одинаковые функции, например, уводят человека в «антимир» ошибочно, данная функция не свойственна домовому, ведьме, колдуну, баннику. При попытке выделить сквозные функции исследователь все же связывает их с персонажами. Например: «Русалки, черти, проклятые гуляют в лесу, поют, играют» [6]. К.Э.Шумов предложил классификацию на основе вычленения основных мотивов былички и выделения сквозных функций мифологических персонажей. В данной работе в первую очередь учитываются действия, которые производятся персонажами, а не сами персонажи. Рассматривая былички, исследователь вычленяет сквозные магические действия (показываться, предсказывать, награждать), вредоносные магические действия (пугать, заводить, давить), доброносные - «оберег». В.Я.Пропп классифицируя сказку по действующим персонажам и выделяет сказки о людях, демонических существах, мертвецах, животных, стихиях, предметах. Деление по социальному признаку привело бы к установлению сказок крестьянских (с подразделениями), солдатских, бурлацких, мещанских; по признаку стиля - фантастических, реалистических, шуточных. Он считает, что классификация должна быть результатом тщательного предварительного изучения, она должна вытекать из материала, а не вноситься в него извне [7]. Первая попытка классификации жанров сказочной прозы принадлежит И.И.Срезневскому, который делит сказки на сказки с международными сюжетами и исторические предания или сказания, имеющие лишь ограниченное хождение. Он делит также сказки по характеру содержания. Здесь он устанавливает три разряда: мифические, куда он относит рассказы о нечистой силе, знахарях, змеях и прочих «суевериях» (т.е. былички); сказки о лицах, о событиях и исторических и частной жизни (разряд этот не разработан и остается неясным); сказки «фантастико - юмористические» (басни о лисичке - сестричке), и чисто реалистические (о Фоме и Ереме), фантастические.

Русские народные легенды неоднородны по темам, сюжетам, персонажам. С их тематикой связаны и особенности сюжетов и персонажей. Профессора Н.И.Кравцов, С.Г.Лазутин подразделяют русские легенды на следующие тематические группы: космогонические легенды о сотворении мира, о происхождении солнца, месяца, звезд, неба. Они чаще связаны с библейскими мотивами, но толкуют их иначе; легенды о животных, где рассказывается не только о происхождении животных, птиц, рыб, но и объясняется происхождение их особенностей: почему у зайца передние ноги коротки; религиозные легенды о Боге, Христе, святых, их хождение по земле, по аду и раю, об их помощи людям, труженикам и бедным; легенды о наказании злых и прощении грешников. В них рассказывается о том, как злой человек отказал в помощи несчастному и был за это наказан, а добрый, помогавший им, был вознагражден; социально - утопические легенды, в которых выражены ожидания и чаяния народные. Это рассказы о далекой счастливой стране, о царе, который избавит народ от страданий. К этой группе относится популярная в народе легенда об опустившемся в озеро Светлояр граде Китеже, когда над ними нависла опасность разорения его татарами; группа легенд с семейными мотивами, где повествование строится на отношениях жены и мужа, сына и матери, брата и сестры. Эти отношения связываются с религиозными и суеверными понятиями. Основой такой систематизации предлагается выделение трех элементов: типа персонажей, типа их действий и состояний, типа обстоятельств, вследствие которых что - либо совершается. В русской сказочной прозе среди казахстанских

фольклористов интересны научные исследования Н.М.Назаренко, А.Д.Цветковой, Г.Г. Сулейменовой, Е.Коротина.

Таким образом, исходя из вышеперечисленных классификаций, целесообразно будет использовать при сопоставительном анализе русской и казахской сказочной прозы классификацию Э.В. Померанцевой в жанре былички; С.Каскабасова в области казахских поверий и преданий; Н.Турекулова в области легенд и преданий, при этом также выделять сквозные функции персонажей и основные мотивы.

Литература:

1. Миропиев М. Демонологические рассказы киргизов. – Алма-Ата, 1958.
2. Каскабасов С.А. Колыбель искусства. - Алматы, 1992.
3. Каскабасов С.А. Казахская сказочная проза. - Алматы, 1990.
4. Азбелев. С.Н. Отношение предания, легенды и сказки к действительности. - М., 1965
5. Померанцева Э.В. Мифологические персонажи в русском фольклоре. - М., 1977.
6. Ефимова Е.С. Основные мотивы русских быличек. Опыт классификации. - М.,1992.
7. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - Ленинград,1986.
8. Кравцов Н.И, Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество. - М.,1977

ЭЛЕМЕНТЫ СИМВОЛИЗМА В ПОЭЗИИ МАГЖАНА ЖУМАБАЕВА

Асенова А.Б., к.ф.н., доцент

Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

nurassen 47@mail.ru

Магжан Жумабаев писал свои стихотворные и прозаические произведения, великолепные по своей художественности, выразительности в начале XX века. Это было время войн, революций. В литературах Европы и России зародилось новое течение, которое обозначили как символизм. Магжан Жумабаев, обратившись к основам нового течения обогатил казахскую литературу произведениями, где мы наблюдаем широкое использование элементов символизма. Следует отметить, что литературных источников на русском языке, мало внимания уделяется исследованию творчества поэта именно в разрезе литературного течения «символизм». «Символизм — (от греч. Symvolon, от фр. symbolisme — знак, символ, опознавательная примета) - одно из течений модернизма, получившее широкое распространение в литературе, живописи, музыке, архитектуре и театре многих европейских стран на рубеже XIX—XXвв., в котором вместо художественного образа, который воссоздает определенное явление, используется художественный символ, который является признаком изменчивой «жизни души» и поиском «вечной истины».[1] Термин «символизм» предложил французский поэт Жан Мореас:«...мы уже предложили название Символизм, ибо только оно способно правильно обозначить современную направленность творческого духа в искусстве...» [2] В произведениях символистов зарисовки природы, какие-то действия людей, явления — это осязаемые оболочки, имеющие целью выявить свое скрытое родство с первичными Идеями. По мнению символистов, сущность мира не может быть познана с помощью рационалистических способов, а доступна лишь интуиции, на иррациональной основе, которая развивается благодаря намеку, озарению. В основе эстетичной системы символизма лежит символ как способ избегания обыденности,

достижение идеальной сути мира — красоты. «Слово» в символизме — намек, образ — загадка, символ неотрывен от образа, однако и не равнозначен ему.

Символизм же в России сформировался в конце 90-х годов XIXв. и просуществовал до 1910 года и являлся главной художественной школой в русской культуре XX века. Русский символизм — это особое восприятие мира, состояние души, и это духовное состояние важнее реального, существующего в действительности, так как поэты-символисты стремились пытаться понять непонятное через подсознание.

Магжан Жумабаев — приверженец символизма, об этом говорят почти все исследователи творчества поэта, но эти исследования не раскрывают сути «символизма» как литературного течения, либо не дают четкого, ясного обоснования определенным утверждениям о поэте-символисте. Из биографии поэта известно, что в 1913 году Магжан Жумабаев поступает в русскую учительскую семинарию города Омска, где и происходит его тесное знакомство с русской литературой, а в особенности с творчеством Бальмонта, Брюсова, Мережковского, Блока. 1923 - 1927 годы - по приглашению наркома просвещения РСФСР А.Луначарского Магжан Жумабаев находится в Москве. Там он преподает восточные языки в Коммунистическом университете трудящихся Востока и одновременно учится в Московском Высшем литературно-художественном институте, созданном и возглавляемым Валерием Брюсовым. В современном казахском литературоведении бытует утверждение о том, что Магжана Жумабаева необходимо рассматривать как представителя Серебряного века русской поэзии 20-х годов XX столетия. В некоторой степени эти утверждения имеют основания, ведь до определенного времени казахские степи были колонией, в политическом и экономическом плане зависящим от России. Политические катаклизмы, происходящие в России отзываются в Казахстане созданием казахского национально – освободительного движения «Алаш»:

И только казахи собою довольны вполне,
Глядят безучастно, бездумно стоят в стороне,
Живут понапрасну – иные им ведомы страсти,
Безумные страсти ведут их по мутной волне... [3,16]

«...У каждой эпохи своя поэзия, своя поэтическая настроенность, свой голос. Вместе с общим развитием познавательной способности человека развивается, обновляясь и совершенствуясь, и его образное мышление, художественное представление, являющееся одним из важных факторов понимания мира. Отсюда – постоянно меняющийся облик поэзии, постоянные требования к ней» – пишет Б.Канатбаев во вступительной статье к сборнику Магжана, изданного в наши дни. [4,31]. Магжан Жумабаев прекрасно знал мировую историю и историю казахского народа, основательно владел теорией литературы, ведал о литературных течениях и, как многие творческие личности того времени, пытался переосмыслить происходящее, определиться с кем же ему идти плечом к плечу в первых рядах. Магжан не мог равнодушно относиться к происходящим событиям, на них он имел свое видение:

Ночь черная. Времени тяжкий поток
И горьких раздумий потомкам не впрок... [3, 69]

Во многих стихотворениях Магжана Жумабаева присутствуют мотивы жизни и смерти, которые сопровождают друг друга, являясь неразделимой, взаимосвязанной цепью бытия. Смерть является неизбежным завершением жизни, который нужно принять факт, неизбежный финал. Эти мотивы особенно ярко прослеживаются в стихотворении "Убаюкай меня, смерть, убаюкай" [4, 219]. Произведение начинается со слов: «Изнемог я, иссякли силы...» мы чувствуем безысходность, которая дальше усиливается образным описанием пейзажа холодногоосеннего дня:

День промозглый, и ветер сирий

Причитает, плачет навзрыд[4, 219], и ...еще более усугубляется:

Смерть несет нам успокоенье...

Сердцем пью сладчайшую муку... [4, 219] Такие строчки могли возникнуть у человека, который ищет покой не столько физический, сколько духовный. Строки: «...Вместе с ней (ним, ними) и меня убаюкай, Убаюкай, смерть, убаюкай!» являются троекратно повторяющимися, как молитва, в конце каждого столбца. Поэт в «Огненном цикле» использует популярную в поэзии этого направления символику - образы Огня и Солнца" [5] В стихотворении "Огонь" поэт акцентирует внимание на образе - символе Огонь - Солнце, которые являются одновременно и олицетворением не только грозной и опасной стихии, но и очищающей и целительной силой:

Я солнцем огненным рожден,
Горю, блистаю.
Только он,
Огонь - мой Бог, пред ним смиряюсь.
Я - сам огонь, и солнце - я,
Огонь - глаза и речь моя,
И сам себе я поклоняюсь.
Нет ничего сильнее огня,
И он - Всевышний для меня. [4, 74]

И образ поэта у Магжана:

Огонь - кто пламенем задет.
Я - тоже пламя, тоже - свет.
Ты мой кумир, Создатель мой,
Огонь и небо надо мной[4, 74]

В этом стихотворении Магжан Жумабаев обращает наше внимание на огненной сущности слова и огненного сознания. По мнению поэта создатель поэтических произведений является представителем народа. Поэт должен бороться с явлением мрака:

Так вспыхни, яростью горя,
Огонь мой, Солнце,
Ведь не зря
Во мне взошел костер бунтарства.
Лети на Запад!
Двинусь я
На Запад тоже, в те края... [4, 74]

Картины мрака и могильного холода, огненных далей будущего, горького отчаянья и светлой надежды, смертной тоски и бурных страстей мы обнаруживаем в лирике и Блока, и Магжана Жумабаева. К примеру, у Александра Блока в стихотворении «Двойник»:

И шепчет: «Устал я шататься,
Промозглым туманом дышать,
В чужих зеркалах отражаться
И женщин чужих целовать...[6,112]

У Магжана Жумабаева в стихотворении «И меня ты, смерть, убаюкай...» есть строчки: ...Изнемог я, иссякли силы..., или ...День промозглый, и ветер сирий Причитает, плачет навзрыд... [4, 219]. Выдержки из обоих поэтов мы воспринимаем как внутренний монолог. Есть цикл стихов А.Блока «О Прекрасной Даме», который взволновал М.Жумабаева. Стихи А.Блока полны мистической тайны, в них все робко и темно, зыбко и туманно, неуловимо. М.Жумабаев воспринимает душой эти стихи, но все-таки для него образ прекрасной дамы больше идеальный женский портрет. На смерть поэта Магжан Жумабаев пишет стихотворение «Александр Блок»:

Вечно юное сердце, божественный Блок
Жил надеждой - наступит негаданный срок:
Он увидит Прекрасную Даму!
Погружаясь в потоки надежд золотых,
в лунных бликах искал он загадочный лик
одержимо, упрямо!
Как недугом, надеждой своей одержим,
днем и ночью искал он свои миражи
и терял, не найдя, и метался.. [4, 211]

По избранной М.Жумабаевым лексике мы видим доказательство нашего положения. Мир символизма казахского поэта не получит, пожалуй, полного освещения, если не затронуть ту область его поэзии, где главным объектом выступает тема «Природы», дающая не только завораживающие пейзажи, но и которую исследователи относят к поэтике символизма: «Густеет темный лес», «Березка» и дидактические стихи «Зимняя дорога», «Летняя дорога». У М.Жумабаева образ поэта – яркой творческой личности, рожденной для необычной миссии закрепился в его творчестве. У К.Бальмонта есть стихотворение «Будем как солнце!»:

Будем как Солнце! Забудем о том,
Кто нас ведет по пути золотому,
Будем лишь помнить, что вечно к иному,
К новому, к сильному, к доброму, к злому,
Ярко стремимся мы в сне золотом.
Будем молиться всегда неземному,
В нашем хотении земном!.. [7]

У Вячеслава Иванова «Солнце – сердце»:

О Солнце! вожатый ангел Божий,
С расплавленным сердцем в разверстой груди!
Куда нас влечешь ты, на нас непохожий,
Пути не видящий пред собой впереди?..
....Иль ветхий днями царь, с востока,
В лучах семи тиар, на жаркой четверне,
Вращаешь ты, летя к лазурной крутизне,
Огонь всевидящего ока... [8]

У Магжана Жумабаева мы читаем:

Я солнцем огненным рожден,
Горю, блистаю.
Только он,
Огонь – мой Бог, пред ним смиряюсь.
Я сам – огонь, и солнце – я,
Огонь - глаза и речь моя,
И сам себе я поклоняюсь... [4, 74]

Эта триада М.Жумабаева строится на принципах, используемых символистами закона «триады». Таким образом в лирике Магжана Жумабаева мы наблюдаем мистическое содержание, использование символов. Конечно же, символизм восходит к романтизму и его представлению о двоимирии, стремится отойти от грубого и пошлого мира в идеальный мир. Для стихов казахского поэта характерно поклонение искусству и культ личного «Я». Для Магжана мир находится на грани гибели и спасти его может только мировая душа, вечная женственность, которая соединяет природное, земное с небесным, божественным, с таинственным миром. Система идей и образов, с помощью которых поэт выражает свое мироощущение в разрезе символизма, - это образы Гульсум, Огня и Солна, образы пути – дороги – в стихах о природе. Триада

«Огня» и «Солнца» отражает магжановскую модель трехэтапного развития мира, способа его формирования, также затрагиваются им и поэтически воплощающиеся проблемы эпохи – отвечающего основным параметрам этого рода произведений проблема «Восток и Запад» и проблема поэтического искусства, предназначения поэта и его поэзии, выражаемые посредством образов поэта «огненосца» и Пророка. К. Бальмонт говорил, что для символизма характерны размытость конкретных значений слова, требующих от читателя богатого воображения, глубины восприятия, тонкой интуиции. Переосмысление лучших образцов русской культуры позволило Магжану Жумабаеву создать казахские поэтические шедевры. Стихи символистского толка Магжана Жумабаева со временем органически вошли в историю не только казахской поэтической культуры, но и составили наряду с творчеством многих других классиков неотъемлемую часть мировой литературы.

Литература:

- 1.Зарубежная литература XX века //Под редакцией Л. Г. Андреева - М.: Высшая школа, 1996. Источник: <http://20v-euro-lit.niv.ru/20v-euro-lit/elizarova-mihalskaya-izl/teodor-drajzer-1871-1945.htm>.
- 2.Современная французская литература. Под редакцией профессора Вл. А. Лукова//Мореас Жан, Источник: <http://20v-euro-lit.niv.ru/20v-euro-lit/lukov-sovremennaya-francuzskaya-literatura/moreas-zhan.htm>]
- 3.Магжан Жумабаев. Стихи, проза и литературные исследования // Составитель Сулейменов Ж. – Петропавловск , 2006
- 4.Магжан Жумабаев. Пророк стихи и поэмы. Пер. с каз / Составитель, вступительная статья, комментарии Канапьянова Б. – Алматы: издательский дом «Жибек жолы»,2002
5. Корзухин О.Д. Лексикон-справочник по курсу «История зарубежной литературы к. 19 – нач. 20 вв. <http://interpretive.ru/dictionary/1309>]
6. Белый А. Символизм как миропонимание // Сос., вступ.ст. и прим Сугай Л.А. – М.: Республика, 1994
7. Канапьянов Б. Великий поэт мировой культуры // Нива. – 2003. -№6. – с. 118 – 123
- 8.ИвановВ.Поэзия«Солнцесердце».Источник:http://rulibs.com/ru_zar/poetry/ivanov/5/j1.html

ДИФФЕРЕНЦИРОВАННАЯ РАБОТА ПО ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ НА УРОКАХ, КАК ОСНОВА ЛИЧНОСТНО - ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.

Волкова Т.А., Мамочкина О.А., уч. начальных классов
КГУ «ОШ имени Ю.Н. Павлова», г. Караганды
tanya10.70@mail.ru

Обучение письму и чтению - сложный процесс, требующий непрерывного контроля. В современном обществе умение работать с информацией становится обязательным условием успешности. На уроках учителю необходимо опираться на предыдущие знания учащихся, для решения жизненных задач, а это «функциональная грамотность». Результативность урока в значительной мере зависит от уровня развития мышления ребенка, его памяти и ориентационно - пространственного восприятия. Перед учителем

начальной школы стоят задачи: развивать ребёнка, его речь, аналитико-синтетические способности, функциональную грамотность при работе с текстами, а также память, внимание, воображение, пространственное восприятие, способность контролировать свои движения, а мелкую моторику рук. [1;37]

Уроки в начальной школе предполагают работу для развития функциональной грамотности учащихся. Базовым навыком для этого, считается читательская грамотность. Это умение человека понимать и использовать письменные тексты, анализировать, изучать их для решения своих жизненных задач. Те сведения, которые читатель получает из текста, должны расширять его знания и возможность в жизни. Основы функциональной грамотности закладываются в начальной школе, где идет интенсивное обучение различным видам речевой деятельности-письму и чтению, говорению и слушанию. На своих уроках мы добиваемся полного понимания текста, что предусматривается в грамотности чтения. Это знакомство с текстом, его осмысление.

Пример. Фрагмент урока грамоты в 1 классе по теме «Сказка о волшебной птице» Прогноз. Учитель прикрепляет к доске рисунок птицы. – О чем пойдет речь в тексте? - Какая это птица? - Предположите, что произойдет дальше.

Чтение по частям, с остановками. - Где живет волшебная птица? - Какие у нее были перья? - Почему эту птицу прозвали волшебной? - Какой человек может получить ответ от волшебной птицы? Затем предложить выборочное чтение, найти в тексте предложение, в котором заключена главная мысль автора или по вопросу находить информацию в тексте, давать оценку героям. Все это способствует развитию грамотности чтения.

Большое значение по формированию функциональной грамотности на уроке имеет работа с дополнительным материалом - текстом. Поиск в тексте нужной информации, распознавание связи между частями текста, работа с противоречивой информации, установление последовательностей, умение делать выводы.

Ученик, у которого сформированы навыки функционального чтения, может «свободно использовать навыки чтения и письма для получения информации из текста - для понимания, сжатия, преобразования.» (А.А.Леонтьев, лингвист, психолог)

Из опыта работы 4 класс, например, с текстом «Журавль» (95 слов.)

(По С. Аксакову.) Предлагается ряд заданий:

1) Определи и запиши тему текста, основную мысль:

2) После прочтения ответьте на вопросы:

Что обещает прилёт журавлей? Обведи верный ответ.

А) Раннюю весну; В) Позднюю осень;

С) Скорый дождь; D) Близкое тепло.

3) Из пар слов подчеркни то, что соответствует тексту:

А) Много (былин и легенд, сказок и песен) сложили о журавлях;

В) Журавлиха кладет (два, три) крупных яйца;

С) Гнездо журавль вьет (в ямке на поле, на дереве);

D) Молодых журавлят уводят (в лес, в камыши);

4) Подчеркни в тексте описание внешнего вида журавля.

5) Чем опасен раненый журавль?

Педагог учит детей находить информацию, давать собственную оценку прочитанному, выделять главную и второстепенную мысль в тексте, сопоставлять свои убеждения с жизненными позициями персонажей, прогнозировать содержание, самостоятельно выполнять поставленную перед ним проблему.

Чтобы ребенок активно самостоятельно и успешно учился, развивался, педагог должен создавать такие условия, при которых раскрываются возможности каждого ребенка на уроке. Принцип дифференциации лучше всего способствует личностному развитию учащихся, что создает благоприятные условия для развития ребенка в личностно-ориентированном процессе. Для развития функциональной грамотности важна не только

работа с текстом, но и работа по улучшению каллиграфии учащихся начальной школы для развития грамотного письма. «Каллиграфия учит оценивать свою работу, анализировать образец, сопоставлять свою работу с образцом, ориентироваться в пространстве, контролировать свои действия». Е.Н. Потапова, учитель нач. классов.

Работа по формированию каллиграфических навыков начинается с 1 класса и продолжается в течение всего обучения в начальной школе. Самые большие трудности у первоклассников – это уроки обучения грамоте, особенно письма. Им за первые месяцы необходимо освоить написание около 300 элементов. У поступающих в школу детей слабо развиты мелкие мышцы руки, незакончено окостенение костей запястья и фаланг пальцев, поэтому им трудно первое время при письме. Процесс письма не может быть без участия зрительных и двигательных анализаторов, без развития мелкой мускулатуры и координации движения. [2;17]

В своей работе мы используем систему, опыт и методику Е.Н.Потаповой: образцы печатных штампов, трафареты фигур животных, используем разноцветную и разнообразную штриховку, письмо в воздухе под счет, гимнастика для рук. Результат — это аккуратные, красивые работы. Получается не только грамотное письмо, но и сказывается на формировании мира ребенка, помогает ему расти внутренне красивым человеком. Использование данных приемов ведет к тому, что письмо выглядит опрятным, красивым, увеличивается скорость письма. [2; 23]

На уроках обучения грамоте необходимо формировать умения каллиграфического самоконтроля и каллиграфической зоркости.

Всем известно, что ученые Японии заинтересованы в подготовке высококвалифицированных специалистов, поэтому в середине 90-х годов ими было проведено научное исследование. Это наблюдение длилось около 10 лет. Затем ученые сделали вывод: что для подготовки высококвалифицированных специалистов необходимой методикой является каллиграфия. Когда ученые сделали заключение, сразу же во всех учебных учреждениях от школ до университетов было рекомендовано обязательно ввести курс каллиграфии. Так как с помощью каллиграфии развивается творческое мышление, необходимое для физического здоровья граждан страны. Каллиграфическое письмо благотворно влияет на мозговую активность, при чем в любом возрасте и даже увеличивается продолжительность жизни человека, можно вылечить ряд тяжелых заболеваний. Навык письма считается для мозга самой трудной задачей. Ученые утверждают, что во время занятий каллиграфическим письмом у человека снимается стресс, снижается кровеносное давление, происходит расслабление мышц, восстанавливается спокойное дыхание. Процесс овладения младшими школьниками правописания имеет определенную структуру. Каждый из её элементов ставит перед учителем задачи, которые решаются на протяжении всех 4 лет обучения в начальной школе:

- 1) формирование мотивации орфографической работы у учащихся;
- 2) формирование орфографических умений по ступеням;
- 3) развитие речевого (фонематического) слуха, или «языковой интуиции»;
- 4) орфографическая зоркость- основа самоконтроля при письме;
- 5) формирование осознанности письма и каллиграфических навыков;
- 6) развитие связной речи, умения использовать пунктуационные знаки.

Связь каллиграфии, грамотности письма и развития функциональной грамотности при работе с текстами весьма значима. Грамотность письма снижается в условиях повышения скорости письма. В первую очередь, прежде чем думать, как написать букву и как рационально её соединить с другими буквами, школьник должен решить, какую именно букву стоит ему выбрать. Если ребенок будет меньше затрачивать времени на решение орфографической задачи, то больше внимания будет уделяться чёткости начертания букв, правильности соединения. Тогда навык письма у него будет

автоматизирован. Функциональная грамотность становится фактором, для развития способностей младших школьников творчески мыслить и находить стандартные решения.

При проведении дифференцированной работы в процессе обучения чтению и письму, у учителя должны находиться несколько групп первоклассников. "Разных детей и учить надо по-разному, потому что каждый по-своему воспринимает мир"- психолог Г. Гарднер. [3;12]

Первая группа-это дети с высоким уровнем готовности к обучению. Если не обратить на них должного внимания, не предложить им заданий, способствующих углублению знаний, дальнейшему повышению уровня их интеллектуального развития, успешному формированию элементов учебной деятельности, то уже через несколько месяцев у этих детей резко снизится познавательная активность, ослабнет интерес к школьным занятиям. Как с такими учениками работать? Эффективный путь — углубление материала.

Вторая группа - дети с низкой мотивацией к обучению. Коррекционная работа покажет, что трудности овладения чтением и письмом приведут к стойким, повторяющимся ошибкам, к числу которых относятся:

- 1) замены букв, похожие в произношении и по внешнему сходству;
- 2) пропуски гласных и согласных букв и слогов;
- 3) изменение или искажение, перестановка букв или даже слогов;
- 4) орфоэпические нормы произношения слов, соблюдая ударение;
- 5) нарушения понимания прочитанного.

Если в классе есть дети с низким потенциалом готовности к обучению в школе, то учителю надо находить к ним особый подход, учитывая все психологические и физиологические процессы. Использовать разные виды работ, постоянно сменять вид деятельности на уроке, включать активные методы обучения. Для таких учеников легче работать вместе с классом - фронтально. Но педагог должен понимать, что фронтальная работа из урока в урок невозможна. Поэтому детей с низкой мотивацией к обучению нужно учить работать в группе, а задания составить для них индивидуальное. [4;9] Принципы организации таких групп (после мониторинга учителем или анализа работ учащихся выделяются группы учеников):

- ✓ с трудностями ориентировки в пространстве;
- ✓ с нарушениями мелкой моторики рук;
- ✓ с нарушением фонематической дифференциации звуков.

Знание состава этих групп позволяет педагогу выбрать определенные задания.

Пример. Учитель предлагает поработать 1 группе в тетради и выполнить упражнения, подготавливающие руку, например, элемент – петля, для успешного письма букв. Другой группе сделать задания на карточках, упражнения на развитие пространственной ориентации. А с третьей группой педагог сможет поработать устно.

Также принцип организации групп связан со степенью успешности овладения программным материалом, отрабатываемым на определенном этапе обучения. При работе с детьми с низким уровнем мотивации огромное значение имеет поэтапность формирования алгоритма действий, отработка и закрепление каждого этапа. Разнообразие заданий на каждом уровне обучения позволяет предусмотреть систему помощи детям, выработать разные пути коррекционного воздействия. Из опыта нашей работы можно сказать, что данная методика дифференциации эффективна и результативна. Она активизирует деятельность детей, повышает интерес к овладению богатствами речи, обогащает словарный запас и формируется навык грамотного каллиграфического письма.

Таким образом, требование систематической работы на уроках обучения грамоте над повышением скорости письма при сохранении его четкости и разборчивости имеет свою цель - обеспечение условий для грамотной записи, для более свободного изложения мыслей, для развития письменной и устной речи. Это обучение, ориентированно на

ученика и дает возможность ему раскрыться как личности, стать полноправным участником процесса, а не пассивным слушателем.

Из опыта работы видно, что на уроках русского языка особое значение приобретают приемы слогового проговаривания и краткого комментированного письма, которые ведут к предупреждению фонетико-графических и орфографических ошибок. При формировании навыка самоконтроля необходимо развивать не только орфографическую зоркость, но и каллиграфическую зоркость. Наблюдения свидетельствуют, что стремление писать красиво, четко, быстро способствует повышению грамотности. Решить проблему обучения учащихся с различным уровнем способностей нам позволяет технология уровневой дифференциации, которая предполагает, что любое новое знание должно опираться на субъективный опыт ученика, на его склонности, интересы, ценности. [5; 9]

Общество предъявляет новые требования к личности, быть функционально грамотным и образованным человеком. В свою очередь развитие функциональной грамотности оказывает положительное влияние на формирование познавательных умений и навыков. Человек, умело, эффективно владеющий правильной речью и грамотным письмом, имеет новый стиль мышления, иначе подходит к оценке возникшей проблемы, к организации своей деятельности. [5;23]

Литература:

1. Кобдикова Ж.У. Развитие функциональной грамотности школьников / Ж.У. Кобдикова // Қазақстанмектебі. – 2014. - №11. – С. 36-40.
2. Львов М.Р. Правописание в начальных классах. – Тула: Родничок; М.: Астрель, АСТ, - 2001.
3. Рыжкова В. Н. Дифференциация обучения, как важный фактор развития познавательных интересов школьников. Завуч, №8, 2003.
4. Садовникова И.Н. Нарушение письменной речи у младших школьников. – М.: Просвещение, 2013.
5. Рощицина З.В. Оценка степени готовности детей к обучению в школе в условиях разноуровневой дифференциации. - М.: Образование, 2014.

АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СФЕРЕ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Габбасова Н.О., преподаватель

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
1216865@mail.ru

Изучение любого иностранного языка — это ежедневный, систематический и упорный труд, который формирует мировоззрение, культуру интеллектуального труда, предполагает воспитание у личности таких черт характера, как трудолюбие, целеустремленность, ответственность, активность. Иностранный язык - эта дисциплина, изучаемая с первого курса, позволяет студенту сформировать собственные жизненные установки, определить нравственную стратегию поведения в профессиональном и иноязычном пространстве, познать другую культуру и ментальность, подготовиться к межкультурной коммуникации.

Практика обучения иностранному языку свидетельствуют о положительном влиянии языков на всестороннее развитие личности обучаемых. Английский язык сегодня это средство общения со всем миром, позволяет войти в глобальный контекст, посещать разные страны и свободно выбирать источники информации, не беспокоясь, переведены ли они на казахский или русский язык.

Развитие новых технологий, инновации в экономической, политической, научно-технической, культурной и образовательной областях требуют от современного выпускника активного владения иностранным языком, что нашло отражение в требованиях к квалификационным характеристикам специалиста.

Владение английским языком позволяет реализовать такие аспекты в будущей профессиональной деятельности, как своевременное ознакомление с новейшими технологиями, открытиями и тенденциями в развитии науки и техники, установление профессиональных контактов с зарубежными партнерами. Предполагается, что хороший современный специалист - это человек, владеющий английским на уровне, позволяющем читать специальную литературу, подразумевает так же и самоподготовку, самообразование студентов, знание английского языка помогает открыть еще один доступный путь самообучения. В этом заключается познавательная функция английского языка, а так же одной из основных причин изучения языка.

Высшее образование дает человеку не только полные знания в области той или иной специальности, но позволяет ему разносторонне развиваться. Этот процесс познания включает и изучение английского языка. Обучаясь иноязычной речи, будущий специалист осваивает не только знания грамматики и лексики иностранного языка, но так же историю его образования, культуру и ценности народа носителя данного языка. Будущий специалист имеет возможность познакомиться со спецификой образовательного процесса за рубежом и извлечь что-то новое важное для себя и для своей карьеры.

Сближение с другим менталитетом, образом жизни другого народа, социальное и политическое устройство другого государства способствует формированию у будущих специалистов умения и навыков анализа, сравнения, прогнозирования, и так же воспитывает открытость к межличностному общению. Таким образом, через изучение английского языка происходит процесс собственной грамотной и адекватной ориентации в современном обществе, а также формирование целеустремленности, самостоятельности, уверенности в себе, потребности в самосовершенствовании.

Трудоустройство - одна из самых важных тем, которая заботит молодых специалистов. В деловом мире не каждому удастся быстро найти престижную и хорошо оплачиваемую работу. В перечень требований к новым сотрудникам входят не только профильные знания, ответственность и трудолюбие. Одним из значимых пунктов очень часто становится владение английским языком. И это касается не только профессий переводчика, преподавателя английского. Этот язык - коммуникативная нить для связки деловых отношений между странами.

Далеко не для всех профессий знание английского языка является обязательным, но в большинстве случаев это приветствуется. Если специалист хорошо понимает английский язык и свободно на нем разговаривает, то перед ним открываются большие перспективы. Существует утверждение, что английский язык – ключ к успеху в профессиональной деятельности, возможность успешно продвигаться вверх по карьерной лестнице и эффективно реализовывать свой потенциал. Многие молодые специалисты мечтают работать в крупных международных компаниях, получать хорошие деньги и открывать для себя мир большого бизнеса, общаясь с иностранцами. Английский язык для этого обязателен. Он необходим даже в тех профессиях, которые, на первый взгляд, с ним не связаны. Например, человек с техническим образованием (программист, инженер и т.д.) имеет возможность уехать по контракту за границу, где опытных специалистов ценят и создают им хорошие условия для жизни и работы.

Польза английского языка будет просто неоценима в ситуации повышения и перспективы получения хорошей работы. Сведения в резюме, которые информируют работодателей о владении английским языком, увеличивает рейтинг и позволяет с куда большей вероятностью рассчитывать на получение высокооплачиваемой должности.

Нередко бывает так, что человек, идеально подходящий для подобной работы имеет лишь один недостаток – незнание английского. Это мешает достойным кандидатам воплощать в жизнь свои навыки и совершенствоваться в своем деле.

«Думается, что каждый человек хотел бы быть успешным и удачливым в бизнесе. А в этом случае опять же очень даже может помочь знание делового английского языка. Во-первых, это дополнительные знания, во-вторых, специалиста, владеющего деловым английским языком, работодатели охотнее берут на службу. Впрочем, и это не самое главное. Основной момент – это возможность окунуться в мир загадочного и непостижимого, это возможность общения с людьми и с другим пластом мировоззрения и ментальности.» [1: 15]

Коммуникабельность является одним из определяющих навыков успешного социального взаимодействия, затрагивающим как профессиональные, так и личные отношения. Коммуникабельность приветствуется как один из важных личных качеств успешного специалиста в профессиях, которые предполагают активное общение с другими людьми. Впрочем, коммуникабельность важна в любой деловой сфере. Двадцать первый век признан веком глобализация всего мира так, как происходит кооперация компаний различных стран во всех отраслях экономики.

Обучение английскому языку в системе высшего профессионального образования в настоящее время направлено на обновление организации процесса обучения студентов с позиции требований, предъявляемых модернизированным рынком труда. Это обусловлено и тем, что в наше время любой студент, зная тот или иной иностранный язык, могут стать участниками специальных международных программ, конкурсов и поехать учиться в другую страну. Целью обучения иностранным языкам студентов неязыковых специальностей является достижение уровня, достаточного для практического использования иностранного языка в будущей профессиональной деятельности.

Иноязычная коммуникация – сложный процесс и содержит в себе много аспектов. Знания только логической и грамматической структуры высказывания его лексического наполнения недостаточно для корректного общения для двух человек, обладающих отличной языковой культурой. Именно коммуникативная компетенция и знание норм коммуникативного поведения служит основой для общения представителей разных стран.

«Основой современной концепции качества языковой подготовки в условиях неязыкового вуза должна стать модель иноязычной компетенции, которая является адекватной не только общим целям овладения иностранным языком, но и потребностям рынка труда в специалистах, готовых к полноценному продолжению своего образования и профессиональной деятельности в иноязычной среде». [2: 78]

Развитие и совершенствование коммуникативных компетенций является фактором успешной социализации личности будущих специалистов. Под иноязычной коммуникативной компетентностью студентов определяется их способность осуществлять профессионально-ориентированное общение посредством иностранного языка. Особое значение придается формированию лексических навыков, расширению словарного запаса деловой и разговорной тематики. Осваивая свою специальность и готовясь к будущей профессиональной деятельности, студенты овладевают специальной лексикой и терминологией, навыками и умениями читать специальную литературу на английском языке. Коммуникативная компетенция как понятие в современной лингвистике подразумевает знание определенного языкового материала, умение соотносить языковые средства с задачами и условиями общения, а так же способность осуществлять речевое общение учитывая социальные нормы поведения и коммуникативную целесообразность высказывания.

«Высокий уровень профессиональной компетенции специалиста определяется целым рядом профессиональных умений и навыков, четко определенных для специалистов гуманитарных, экономических, технических дисциплин, формирование которых и составляет сущность профессионально-ориентированного подхода в обучении» [3:7]

Изучение английского языка начинается с базовой терминологии, относящейся к профессии или специальности технического профиля. На начальных этапах обучающимся трудно использовать лексические единицы, в рамках изучаемых тем. Новая лексика отрабатывается на учебных занятиях в различных видах речевой деятельности: чтении, говорении, письме. Изучение профессиональных терминов происходит в рамках учебного занятия в комплексе с современными педагогическими методами и технологиями.

К особенностям преподавания профессионально направленного иностранного языка в первую очередь относится отбор текстового материала, основными характеристиками которого является аутентичность, наличие коммуникативной и профессиональной направленности и степень сложности, которая отвечает уровню подготовки студентов.

Языковой учебный материал должен учитывать с одной стороны специфику речевого поведения носителей языка в различных ситуациях общения, а с другой – обеспечить обучаемых речевыми оборотами, которые позволяют более успешно осуществлять общение на английском языке. Этим задачам отвечает подбор содержания текстов и лексико-грамматические упражнения.

Лексические и грамматические задания после текстов должны быть направлены на проверку понимания прочитанного, а также формирование умений говорения на заданную тему. В систему упражнений нужно включить микродиалоги, отражающие практическую реализацию в речи той информации, которая описывалась в тексте.

Реальное общение специалистов предполагает умение вести устное общение, которое содержит в себе способность слушать, понимать и говорить. Опыт преподавания побуждает к поиску путей успешного формирования коммуникативных навыков в области обучения чтению и устной речи. В условиях обучения в неязыковом вузе профессионально ориентированный текст сохраняет за собой главную роль дидактического средства при обучении иноязычной речевой деятельности. Работа с текстами по теме специальности является ведущей учебно-методической технологией в практике формирования профессиональной компетенции будущих специалистов.

Стоит отметить, что основной движущей силой процесса познания является внутренняя мотивация, которая исходит из самой учебной деятельности. Внутренняя мотивация считается побудительной силой самостоятельности, т.е. это то, что побуждает и мотивирует этот вид деятельности, находится в ней самой. Формирование внутренней мотивации является необходимым условием успешной деятельности в любой сфере.

Заключение

Знание английского языка необходимо для специалиста двадцать первого века, вне зависимости от того, какую стезю в бизнесе выбираешь. Владение данным языком раскрывает способности общения, образования и эффективного продвижения по карьерной лестнице.

Понимание английской речи, равно как и навыки разговорного английского языка, нынешнему специалисту очень необходимо для повышения собственного общественного статуса, квалификации, для продвижения по карьерной лестнице. Это касается специалистов всех профилей в мире бизнеса. Английский язык является языком высоких технологий, а освоение таковых является движением в ногу со временем. Конечно, этот факт гарантирует в большей степени успех во всех начинаниях.

Знание иностранного языка для продвижения по службе способствует развитию умений в деловой коммуникации, партнёрском сотрудничестве, увеличения конкурентоспособности на рынке работы. На сегодняшний день понимание английского языка является неотъемлемым условием не только лишь иностранных, но и отечественных нанимателей. Достаточно хорошее владение английским языком, наряду с высококласными профессиональными умениями, даст возможность специалисту приобрести достойную труд и создать эффективную карьеру.

Литература:

1. Полякова, С.Г. Деловой английский язык в современном социально-экономическом пространстве / С.Г. Полякова // Вестник Брянского государственного университета. - 2009. - № 3. - С. 15-19.
2. Касымова Г.М. Мониторинг языковой подготовки студентов в неязыковых вузах Республики Казахстан. Вестник Российской международной академии туризма. 2013г., №4 —с.78.
3. Долматовская Ю.Д. Профессионально ориентированное обучение иностранному языку в современных условиях (неязыковой вуз)// Профессиональная коммуникация как цель обучения иностранному языку в неязыковом вузе. – М., 2000. – с.5-9 (Тр.МГЛУ; вып. 454).
4. Д. Мухамеджанова. Профессионально-ориентированный уровень обучения иностранному языку в неязыковом вузе – Текст : непосредственный, электронный // Молодой ученый. – 2016. – № 24 (128). – с. 486-488.
5. Мусницкая Е. В. Новые тенденции и актуальные проблемы формирования умений иноязычного общения у студентов неязыкового вуза / Е. В. Мусницкая // Сб. науч. тр. МГЛУ. – М., 2000. – Вып.454

ТОПОНИМИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО В «ДНЕВНИКЕ ПУТЕШЕСТВИЙ» (ПОЕЗДКА В ЗАПАДНЫЙ КРАЙ КИТАЙСКОЙ ИМПЕРИИ) ШОКАНА УАЛИХАНОВА

Жиеналина А.М., Анищенко О.А.
Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, Кокшетау
e-mail: zhienalina_am@mail.ru, olga_alex62@mail.ru

Топонимическое пространство Казахстана является объектом изучения не только филологов, но и историков, этнографов, географов и учёных других сфер. Данный интерес объясняется тем, что топонимы выступают ярким выраженным носителем национальной культуры. В значениях топонимов содержатся фоновые знания о культуре народа и об его истории, которые для исследователя являются источником информации.

По справедливому замечанию В.Н. Поповой, «одна из наиболее важных функций географических названий – это адресная, но она не единственная, так как в самих названиях заключена обширная информация: языковая (национальная) принадлежность, миграция народов, история заселения региона, возникновение, переименование и смысловое содержание – все это тесно связано с историей общества, его

мировоззрением, религией, ведением хозяйства, окружающим природным ландшафтом, играющем в его жизни так же немаловажную роль» [1: 3].

Топонимами называют именованья разнообразных географических объектов – природных, естественных, и искусственно созданных: городов и поселков, рек и морей, улиц и бульваров, пустынь и плоскогорий, переулков и набережных, долин и холмов. Термин **топоним** образован от двух греческих слов: *topos* – «место, местность» и *онума* – «имя».

Одним из первых ученых, внесших огромный вклад в развитие отечественной ономастиологии является д.ф.н., профессор Султаньяев Огаз Арыстангалиевич. Его ранние научные труды посвящены исследованию топонимов Кокчетавской области в этимологическом и методологическом ключе. Как отмечает Г.Б. Мадиева, «немалая заслуга в развитии отечественной ономастики, в частности топонимики, принадлежит О.А. Султаньяеву, который представил образец комплексного структурно-семантического анализа казахских и русских макро- и микротопонимов одного региона – Кокшетауской области. ... Одним из первых О.А.Султаньяев дал детальный анализ русской микротопонимии, выявил различные принципы их номинации» [2: 82-83].

Топонимы выступают неотъемлемыми компонентами национальной языковой картины мира. Это можно проследить в литературе (особенно в исторических романах), где топонимы являются носителями культурно-исторической информации, воссоздают события, явления, факты и заставляют задуматься над прошлым. Топонимы признаются важнейшими элементами в художественном мире писателя. Их употребление способствует выражению авторского мироощущения и созданию особого национального колорита.

Топонимическое пространство анализируемого нами произведения Ш.Уалиханова «Западный край Китайской империи и город Кульджа» представлено подробным описанием двух княжеств и пяти округов Китайского Туркестана. В тексте встречаются пояснения автора к наименованию «Западный край», приводятся его синонимы: *Каишгария, Западный Китай* или «*Жети Шаар*» (Семь городов): «*Западный Китай, или Восточный Туркестан состоит из двух княжеств и пяти военных округов, а потому и двойное нарицательное имя страны*» [3: 272]; «*Под именем Западного края разумеются «собственно» Китайский Туркестан и часть прежней Джунгарии*» [3: 272]. «*Все среднеазиатцы весь Китайский Туркестан называют Каишгарией*» [3: 278].

Детальное описание местности сопровождается топонимическим анализом названий отдельных городов, рек, гор и озер. Источником сведений для анализа являются не только известные исторические факты, но и предания, сохранившиеся в памяти народа. Результатом путешествия Ш.Уалиханова стала составленная им карта Западного Китая, на которой отражены все топонимы, встреченные им в ходе поездки. В процессе работы над текстом произведения нами выделены следующие разновидности и признаки пространства:

1. Горизонтальное пространство. К этой группе относятся *степи, реки, озера, притоки, ключи* и др.

2. Вертикальное пространство. К нему относятся естественные объекты (*горы, сопки, возвышенности, холмы*) и искусственные объекты (*города, селения, деревни, дома*), а также артефакты (*курганы, памятники, гробницы, божницы*).

Представители первой группы топонимов – наименования рек, озер представлены монгольскими или китайскими названиями и имеют свою этимологию. В рассматриваемом тексте нами были выявлены следующие названия: *Хуанхе, Янцзы-Цзян, Или, р.Хоргос, Сайрам-Куль, р.Бурхансу, р.Арал, Уйген-Таи, р.Усек, р.Чижень, р.Тюна, Сарыбулак Большой и Малый, Тургень, Яркенсу, р.Бугурчек*. Как мы видим из перечня, здесь представлено 15 названий рек, озер, ключей, притоков.

Нужно отметить, что автор уделяет пристальное внимание китайским и монгольским наименованиям. В одних случаях автор использует дословный перевод их на русский язык, а в других – приводит их казахскую параллель, проливающую свет на сущность топонима: «У китайцев существует предрассудок, что вода Или вредна и от нее будто бы худеют. Зато воды реки Дорджи (называемой киргизами Чучкалы) считается за целебную, и все чиновные китайцы города Кульджи пьют эту воду» [3: 350]. По мнению шокановеда Султаньяева О.А., гидроним Дорджи восходит к китайскому языку, в основе киргизского Чучкалы лежит чучка – «свинья+ аффикс -лы со значением наличия, присутствия [4:194].

Аналогично представлены и другие топонимы: «Проехали Куянкуз и к утру приехали на Алтын-Емель. Алтын-Емель название монгольское. Здесь много мест, которые до сих пор носят калмыцкие имена: Цаган-Бугу (белый олень), Чольтене, Лабасы и проч.» [3: 351].

Некоторые названия рек, озер имеют пояснения автора: «Бурхан –су (у китайцев Саумал)» [3:247]; «Сарыбулак (китайцы называют ее Ша-хе-цза)» [3:207].

Одна из основных функций топонимов – передача природно-климатических сведений. Это подтверждается в тексте: «От Борохуджир до р.Усека лежит песчаная голая степь»; «в степи нет никакой растительности, кроме юсана (полыни)»; «день жаркий, нет ни малейшего ветра, и солнце нагрело землю так, что нет возможности ступать ногой» [3:180].

Одной из лексем, характеризующих вертикальное пространство, является понятие **город**, которое неразрывно связано с топонимами: *Кашигар, Кульджа, Борохуджир, Хоргос, Или, Гомту, Чимфанзе, Чугунак, Урда-Хоза, Тарджи, Чучкалы, Манас, Хоргос Большой и Малый, Яркенд, Тургенкент*. Названия в основном китайские или монгольские и имеют свою историю. Например: «Урда-хоза – деревня чисто китайская: в ней есть всё, что должно быть в каждом порядочном месте Поднебесной империи» [3:194].

Иногда в тексте встречается подробная этимология названия города: «Это был город Гомту, называемый Темир-Кутлукхан. Там погребен какой-то мусульманский угодник» [3:195].

Некоторые названия городов имеют пояснения автора: «Иле (китайское название города Кульджи)» [3:190].

Среди топонимов вертикального пространства можно выделить отдельную группу топонимов, называющих проходы, горы, ущелья, насыпи, возвышенности, курганы: *Югенташ, Санташ, Койтас, у.Карасай* и др. Каждое название имеет свою историю, свою предназначенность, свой смысл: «**Югенташ** значит буквально – каменная насыпь. Название происходит от маленького кургана, сложенного из булыжника, как делается много могил у киргиз; кургана, подобно которому в степи тысяча. Но, как бы ни было, югенташский курган славен и дал название целой горной долине и проходу; народное предание основание его относит к одному из джунгарских ханов, хонтайджиев, кажется Батору» [3:174].

«**Санташ** – счетный камень. Проход этот получил свое название от груды камней, положенных в один курган. Высота кургана сажени в 3, окружность сажений 35» [3:326]. Это название связано с преданием, согласно которому «Темир-Курген (эмир Тимр-Куркан, так называют на Востоке Тамерлана) отправляясь в Китай для взятия в себе гарем дочери императора Каан-Чина, приказал каждому из своих воинов положить в одно место по камню. По возвращении своем назад он велел всем солдатам взять по камню и положить в другое место. По оставшим неподнятым камням он судил о своей потере» [3:326]. Шокан Уалиханов придерживается второй легенды, считая ее наиболее правдоподобной: «А дикокаменные киргизы насыпь **Санташа** приписывают киргизскому хану Ишиму, как памятник победы над калмыками-зюнгарами. Это более

вероятно. Ишим действительно был в этих местах и действительно одержал победу над хонтайдзем» [3: 326].

Примеры вертикальных пространственных объектов, представляющих артефакты (гробницы), были рассмотрены нами ранее [5: 63].

В данной статье особое внимание обратим на исторические объекты, обозначенные лексемами *божница* (*храмина*), *памятник*. В тексте можно встретить подробное описание памятника (купцу) в городе Кульджа: «Он имеет вид четырехгранной призмы и состоит из четырех ярусов на кубическом пьедестале. В первом ярусе (нижнем) есть ниша, обращенная к северу, на втором ярусе ниша, смотрит на восток, в третьем – на запад и на четвертом – на юг. По словам киргизов, китайцы после смерти каждого смотрят на стечение планет и приговаривают: похоронить ли, бросить ли в воду или на съедение собак» [3: 215]. Ш.Уалиханов отмечает, что религия для китайца имеет огромное значение. В каждом селении, в каждом городе, на каждом пикете ученый встречается божницы или храмины.

У военных людей есть свой покровитель, которого они почитают. В тексте приводится детальное описание божницы (храмины): «В саду стояла **храмина**, окруженная стеной, с воротцами, разукрашенными надписями и фигурами. Перед храмом стояли два столба; направо у ворот, под навесом, стоял на пьедестале колокол, налево – бубен. Два солдата начали бить палочками, один – в колокол, другой – в бубен, должно быть для предупреждения феодалов о приходе гостей. В самой **божнице** было три двери, завешенные занавесями, посредине стол с солью, чашкой, на резной полке прямо в нише в широком шелковом халате сидел жирный бог Гуань-лоя с золотым лицом, китайским типом лица; длинные, узкие усы, борода и бакенбарды доходили до пояса. Грудь его была открыта. Направо у стола стояла белая узкоглазая богиня и держала чрезвычайно нежно меч, или лучше, на руках был перекинут меч» [3:197-198]. В конце текста автор приводит свои примечания: «По преданию, Гуань-лоя – знаменитый рыцарь Срединной империи, в эпоху 8-х царств. Жил около III-го века до Р.Х. Для коварных китайцев, нападавших на врага ночью или из-за угла, благородная храбрость Гуань-лоя показалась нечеловеческой: он напал на врага, уведомив его, как русский Святослав «Иду на вас», так что он был включен в число богов. Особенно широко известен он стал со времени манджурского дома. Перед покорением Китая одному из старшин явился Гуань-лоя и обещал победу. После покорения Китая манджуров его, как своего патрона, возвели в степень императора, хуань-ди, и он есть теперь бог военных людей и защитник фанз» [3:197].

Таким образом, топонимическое пространство произведения Ш.Уалиханова «Западный край китайской империи и г. Кульджа» широко представлено горизонтальными и вертикальными объектами: города, реки, горы, проходы, озера, курганы, гробницы, возвышенности и т.д. Мы считаем, что топонимы выполняют не только адресную функцию, но также они раскрывают разного рода информацию: сему координат, природно-климатические сведения, событийную и этнографическую информацию.

Среди многочисленных названий географических объектов преобладают монгольские и китайские имена. Встречаются также названия из казахского и киргизского языков (*Арал*, *Койтас*, *Чучкалы*, *Сарыбулак*), свидетельствующие о тесных взаимоотношениях между этими народами в прошлом. Свободное владение восточными языками позволило Ш.Уалиханову точно записать и донести до современного читателя географические объекты, а также дословно воссоздать исторические предания народов, населяющих Западный Китай в конце 19 века.

Литература:

- 1 Попова В.Н. Структурно-семантическая природа топонимов Казахстана (сравнительно-историческое исследование) // Автореферат на соискание учёной степени доктора филологических наук. – Алматы. – 62с.
- 2 Мадиева Г.Б. О.А.Султаньяев и развитие отечественной семантики // Слово языке и речи: Книга в 2-х частях. Под ред. А.Д. Жакуповой. – Кокшетау: Изд-во КГУ им.Ш.Уалиханова, 2006. – 350с.
- 3 Валиханов Ш. О Западном крае Китайской империи // Собр. соч. в 5-ти томах. – Алматы, 1985. – Т.2. – с.174-248.
- 4 Султаньяев О.А. Слово в контексте (по материалам произведений Чокана Валиханова). – Кокшетау, 2001. – 217с.
- 5 Жиеналина А.М. Концепт «край» в краеведческом дискурсе Ш. Уалиханова (на материале произведения «Западный край Китайской империи и город Кульджа») // Вестник КГУ им. Ш. Уалиханова. Серия Филологическая. Кокшетау, 2018. – №1(2) – с. 58-64.

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Жукенова А.К., Амирасланова Н.А.

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

almazhuknova@rambler.ru.snowdrop 1122@mail.ru

Аннотация. Данная статья поднимает актуальные вопросы, связанные с обучением английскому языку в нетрадиционном формате обучения. Главным вопросом данного исследования является формирование языковой компетенции студентов. Статья примечательна тем, что здесь представлены термины и подробный анализ таких понятий как “компетенция”, “компетентность”, “дистанционное обучение”, “синхронное обучение”. Автор статьи ссылается на первичные источники, авторитетную литературу и законы РК. Язык изложения настоящей статьи является доступным, автор представляет точные факты и положения, что повышает ценность данной работы. На сегодняшний день, количество исследований, занимающихся вопросом формирования языковой компетенции невелико, что делает данное исследование более значимым.

Ключевые слова: иностранный язык, дистанционное обучение, компетентность, компетенция, языковая компетенция, интернет-технологии.

Система образования в Казахстане претерпевает изменения на протяжении многих лет. Это неизбежный процесс, связанный с динамикой развития науки и техники и информационного пространства [1;7]. Первый Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев поставил достаточно высокую задачу для народного образования. Образование должно стать конкурентоспособным и качественным, чтобы выпускники казахстанской школы могли легко поступить в зарубежные вузы [2;78].

Одним из важнейших нововведений в учебных заведениях Казахстана является то, что на сегодняшний день Республика Казахстан находится в активном процессе перехода на трехязычное обучение [3]. Введение английского языка обусловлено тем, что английский язык является языком мировой коммуникации. С началом процесса перехода на трехязычное обучение поменялись требования к уровню владения иностранными языками. Согласно новым требованиям, сегодня не достаточно владение иностранным языком на среднем уровне, необходимо стремиться к более высокому владению иностранным языком и развивать языковую компетенцию. Таким образом,

формированию базовых языковых компетенций на занятиях иностранного языка должно отводиться особое место в процессе обучения иностранному языку [4].

В связи с распространением вируса COVID-19 во всех странах мира, дистанционное образование приобрело более важную значимость и актуальность при обучении иностранным языкам [5].

В Законе Республики Казахстан «Об образовании» пункт 9 статьи 11 упоминает задачи по внедрению и эффективному использованию новых образовательных технологий, включая кредит, дистанционное обучение, информационные и коммуникационные технологии, которые способствуют быстрой адаптации программ профессионального образования к меняющейся потребности общества и рынка труда [6].

Одним из пунктов в данном законе является повышение качества образования в рамках дистанционного обучения с применением современных образовательных технологий [7].

В силу необходимости развития языковой компетенции на занятиях английского языка образуется проблема формирования языковой компетенции в рамках дистанционного обучения.

Данное исследование направлено на нахождение наиболее эффективных методик преподавания английского языка с целью развития языковой компетенции студентов факультетов иностранных языков.

Актуальность данного исследования связана с повышением эффективности преподавания иностранного языка в дистанционном формате обучения.

Целью исследования является развитие языковой компетенции студентов факультетов иностранных языков в рамках курса “Практическая грамматика английского языка”.

В контексте формирования языковой компетенции в дистанционном формате обучения важно владение следующей терминологией: *компетенция, компетентность, языковая компетенция, дистанционное обучение*. Дело в том, что сущность данных терминов отличаются друг от друга, поэтому важно знание разницы между данными терминами [8;384].

Понятие *компетенция* было введено впервые в США в 1960-х годах. Данное понятие было введено при подготовке специалистов, где главной целью ставилось формирование конкурентоспособной личности, которая сможет защищать интересы страны на мировом уровне [9].

Первоначально, термин *компетенция* интерпретировался как “автоматизированные и практические знания”, но данная интерпретация была раскритикована. После критики в сторону такого узкого понимания термина компетенция, появились два концепта, которые существенно отличаются друг от друга. Данными концептами являются такие понятия как компетентность и компетенция.

Согласно Т.Ф. Ефремовой компетенция – это ЗУН (знания/умения/навыки), которые становятся качеством личности и характеризуется умением воспользоваться данным качеством [10].

Лингвист Л.Ф. Бахман интерпретирует термин компетенция через представление структуры данного термина. Таким образом, следующая структура является структурой языковой компетенции:

- Грамматическая составляющая;
- Социолингвистическая составляющая [11].

По утверждению Голландского ученого Ян ван Эка языковая *компетенция* является способностью индивида. Данный навык заключается в том, что индивид способен свободно выражать мысли на каком-либо языке не имея грамматических ошибок в речи, употребляя в речи сложные грамматические обороты и лексику продвинутого уровня (непростую лексику) [12;132].

Также стоит обратить внимание на такой термин как *компетентность*. А.В. Хуторский определяет *компетентность* как обладание какой-либо компетенцией, к которой индивид имеет личное мнение и отношение.

Языковая компетенция является такой совокупностью ЗУН (знаний, умений, навыков), которая связана с языком и способностью воспроизводить речь на каком-либо языке.

Таким образом, языковая компетенция является значимым феноменом, требующим особого подхода в развитии при обучении иностранному языку в рамках дистанционного обучения.

С появлением карантинных ограничений в мире, все учебные заведения перешли на дистанционно и синхронное обучение. В контексте трансформации традиционного обучения в онлайн режим появилась тенденция путать дистанционное и синхронное обучение. Интерпретация “нетрадиционного формата” обучения дистанционным не является верным. Такие понятия как “дистанционное обучение”, “синхронное обучение”, имеют существенную разницу. Дистанционное обучение – процесс обучения, который складывается на основе взаимодействия преподавателя и учащихся.

Обучение в режиме ДО состоит из следующих этапов:

- Преподаватель консультирует и направляет учащихся, выдает раздаточный материал;
 - Учащиеся изучают материал, находят дополнительные сведения по теме и самостоятельно осваивают материал;
 - Преподаватель назначает проверочную работу с использованием современных интернет-технологий и контролирует качество обучения.
- Синхронное обучение – такое обучение, которое подразумевает взаимодействие преподавателя и учащихся в режиме реального времени. Отличительной особенностью синхронного обучения является то, что все участники процесса обучения собираются в одно время и так начинается занятие [13]. Примерами синхронного обучения могут быть следующие примеры:
- Видеоконференции;
 - Вебинары;
 - Обмен мгновенными сообщениями.

Ранее, до начала карантинных мер в мире дистанционное и синхронное обучение считались малоэффективными формами обучения иностранному языку. Учащиеся предпочитали заниматься в традиционном формате обучения. После наступления карантина учащиеся столкнулись с дистанционным обучением и у них появилась возможность ближе познакомиться с таким форматом обучения иностранному языку. Оказалось, что дистанционное обучение имеет большой ряд преимуществ. Следующие примеры являются преимуществами дистанционного обучения:

- Возможность обучения с любой точки мира;
- Гибкий режим обучения;
- Отсутствие затрат на дорогу и проживание (для иногородних студентов);
- Возможность совмещения работы и учебы;
- Развитие самоорганизованности и самостоятельности;
- Освоение новейших интернет технологий;
- Более качественные учебные пособия и раздаточный материал.

Дистанционное обучение также имеет ряд недостатков:

- Отсутствие живого общения и контакта между преподавателем и учащимися;
- Необходимость в персональном компьютере;
- Интернет с хорошей скоростью недоступен в некоторых селах страны;
- Не все преподаватели и обучающиеся имеют высокую компьютерную грамотность.

Таким образом, обучение иностранному языку имеет как преимущества, так и недостатки. Данное обстоятельство натолкнуло на следующие вопросы, которые привело к началу данного исследования:

-Возможно ли повысить уровень английского языка в режиме ДО?

-Каким образом должно строиться обучения английскому языку, чтобы оно способствовало не только повышению уровня языка, но и развитию языковой компетенции студента?

Для достижения цели развития языковой компетенции студентов в рамках дистанционного обучения планируется составление комплекса грамматических упражнений, который будет включен в учебное пособие. Результатом исследования должен стать выпуск учебного пособия для студентов факультетов иностранных языков, который будет направлением на развитие языковой компетенции через закрепление грамматики. Для выявления эффективности разработанного пособия будет проведен эксперимент формирующего и констатирующего, на основе результатов эксперимента планируется доработка и усовершенствование разработанного пособия.

В заключении, стоит подчеркнуть то, что формирование языковой компетенции студентов в условиях дистанционного обучения является актуальным вопросом к рассмотрению и исследованию. На сегодняшний день, количество исследований, занимающихся вопросом формирования языковой компетенции невелико, что делает данное исследование более значительным.

Литература:

1. Стратегия развития образования Республики Казахстан до 2020 года // Педагогический вестник. 2016. – №12, с. 7.
2. Назарбаев Н.А. Казахстанский путь. – Караганда, 2006. – 78 с.
3. Назарбаев Н.А. Указ Президента Республики Казахстан от 29 июня 2011 года № 110 «О Государственной программе функционирования и развития языков на 2011—2020 годы».
www.eni.kz/repository/repository2013/trexyazychie.pdf
4. Закон РК «О языках в Республике Казахстан» (2010) <https://www.nur.kz/1862354-zakon-o-azykah-v-respublike-kazahstan-poasnenia-obzor.html>.
5. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан А. Аймагамбетова от 01.04.2020 г. № исх: 123 "Об усилении мер по недопущению распространения коронавирусной инфекции COVID-19 в организациях образования, в период пандемии".
<http://37-oskemen.mektebi.kz/main/133-prikaz-123-ot-01042020g-mon-rk.html>
6. Закон Республики Казахстан «Об образовании» пункт 9 статьи 11.
https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30118747#pos=91;-132
7. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 8 апреля 2020 года № 1350 дополнительных мерах по обеспечению качества образования при переходе учебного процесса на дистанционные образовательные технологии.
https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39442167.
8. Лайл М. Спенсер-мл. и Сайн М. Спенсер. Компетенции на работе. Пер. с англ. М.: НИРРО, 2005. - 384 с.
9. Статья «Об определении понятий «компетентность» и «компетенция» <https://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=10999>.
10. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000.
11. Статья «Формирование коммуникативной компетенции в обучении грамматики учащихся старших классов» <https://elib.bsu.by/handle/123456789/121139?mode=full>
12. Ян ван Эк «Молодой учёный» №28 (132), декабрь 2016, <https://moluch.ru/archive/132/>.

13.Статья «Синхронная и асинхронная организация учебного процесса в вузе на основе информационно-технологической модели обучения» <https://cyberleninka.ru/article/n/sinhronnaya-i-asinhronnaya-organizatsiya-uchebnogo-protssessa-na-osnove-informatsionno-tehnologicheskoy-modeli-obucheniya>.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПО КУРСУ: «ПРАКТИЧЕСКАЯ ГРАММАТИКА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА»

Жукенова А. К., Тасбулатова Ж.С., Досумова М.М.

НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова» г. Кокшетау

almazhukanova@rambler.ru zhan_tass@mail.ru mdoss1720@gmail.com

Аннотация: Настоящая статья посвящена важной роли английского языка в современном образовании с использованием современных технологий. В данной статье рассматриваются такие определения как компетенция, языковая компетенция, дистанционное обучение.

Ключевые слова: компетенция, языковая компетенция, дистанционное обучение.

Язык является нашим важным источником общения. В мире существуют тысячи языков, но одним из самых распространенных, доминирующих языков в глобальном мире – английский язык, который важен для людей всех возрастов и для всех сфер жизни. Сегодня возросли требования в подготовке выпускников школ, вузов. Подготовить высококвалифицированную всесторонне развитую личность одна из задач, которая стоит перед системой образования страны.

Актуальность в изучении английского языка, связана с востребованностью на рынке труда, профессиональным развитием, конкурентоспособностью. В стремительно развивающемся мире растет потребность профессионально компетентных учителей, способных решать профессиональные задачи.

Одна из целей обучения обновленного содержания высшего образования является – становление у студентов ключевых компетенций.

Термин «компетенция» был введен американским исследователем Н. Хомским. Компетенция в переводе с латинского *competentia* означает круг вопросов, в которых человек хорошо осведомлён, обладает познаниями и опытом. Хомский отметил, что «проводят фундаментальное различие между компетенцией, то есть знанием своего языка говорящим – слушающим и употреблением, (реальным использованием языка в конкретных ситуациях). Только в идеализированном случае ... употребление является непосредственным отражением компетенции [1, с.9].

Ключевые компетенции – ценностно-смысловые, информационные, коммуникационные и иные представляют собой совокупность смысловых ориентаций, знаний, умений, навыков и опыта деятельности ученика по отношению к определенному кругу фундаментальных объектов действительности, необходимых для осуществления личностно и социально-значимой продуктивной деятельности. Опыт продуктивной эвристической деятельности необходим ученику, для того чтобы он стал компетентным в изучаемых областях [2, с. 108].

В рамках Европейского Союза компетенция определяется как совокупность знаний, навыков и установок, соответствующих контексту. Компетентность – это способность адекватно применять результаты обучения в определенном контексте (образование, работа, личностное или профессиональное развитие). Компетентность не ограничивается когнитивными элементами (включая использование теории, концепций

или неявных знаний); она также включает функциональные аспекты (включая технические навыки), а также межличностные атрибуты (например, социальные или организационные навыки) и этические ценности [3, с. 12].

Согласно словарю, профессиональная компетентность учителя – это владение учителем необходимым объемом знаний, умений и навыков, определяющих формирование его педагогической деятельности, педагогического общения и личности учителя как носителя определенных ценностей, идеалов и педагогического сознания [4, с. 62]. Профессиональная компетентность предполагает, что педагог должен постоянно заниматься самообразованием, совершенствовать свои профессиональные качества, самореализоваться.

Основной целью обучения иностранному языку в пороговом уровне является формирование коммуникативной компетенции. В то же время одной из его составляющих является языковая компетенция. Лингвистическая компетенция предполагает овладение определенным объемом формальных знаний и соответствующих умений, связанных с различными аспектами языка: лексикой, фонетикой, грамматикой. При этом возникают такие важные вопросы, как: какие слова, грамматические конструкции, интонации необходимы человеку того или иного возраста, той или иной профессии, чтобы обеспечить нормальное взаимодействие на изучаемом языке. Конечно, слова, грамматические конструкции и интонации изучаются для того, чтобы превратить их в осмысленные высказывания, т. е. имеют четко выраженную речевую направленность. Таким образом, можно сказать, что акцент в обучении делается не на языке как системе, а на речи. Но речь всегда ситуативна, а ситуация, в свою очередь, определяется местом и временем, особенностями аудитории, партнеров по общению, целью общения и т. д. [5, с. 6].

Языковая компетенция, так же, как и лингвистическая компетенция – владение системой сведений об изучаемом языке на его уровнях: фонематическом, морфемном, лексическом, синтаксическом. Если студент имеет представление о системе изучаемого языка и может использовать эту систему на практике, это означает, что он обладает языковой компетенцией. На качество языковой компетенции по изучаемому языку влияет не только степень владения им, но и уровень владения студентами родным языком. Языковая компетенция по мнению Н. Хомского означает способность понимать и производить неограниченное количество лингвистически правильных предложений с помощью усвоенных языковых знаков и правил их соединения. Языковая компетенция определяется как «способность студента строить грамматически правильные формы и синтаксические конструкции, а также понимать смысловые отрезки в речи, организованной в соответствии с существующими нормами русского языка, и использовать их в том значении, в каком они используются носителями языка в изолированном положении» [6 с. 362].

Языковая компетенция – это сложное многомерное понятие, обозначающее совокупность языковых знаний, умений и навыков, овладение которыми позволяет осуществлять иноязычную речевую деятельность в соответствии с языковыми нормами изучаемого языка в различных сферах деятельности, а также способствует развитию языковых способностей обучающихся [7, с. 93].

В. В. Сафонова включает в структуру языковой компетенции следующие компоненты:

- 1) языковые знания о:
 - правилах лексико-грамматического оформления фраз;
 - произносительных нормах оформления иноязычной музыки;
 - интонационно-синтаксических нормах построения изучаемых фраз, дискурса;
 - общих и специфических способах выражения универсальных категорий в родном и иностранном языках;

2) языковые навыки:

-распознавание лексически и грамматически приемлемых высказываний на иностранном языке;

-декодирование языковых понятий и представлений на иностранном языке;

-образно-схематического представление языковой информации о правилах построения и оформления фраз и сверхфразовых единств на иностранном языке;

-фонетическое, лексико-грамматическое, интонационно-синтаксическое оформление высказываний в соответствии с литературными нормами;

3) лингвистические способности к лингвистическому наблюдению и обобщению его результатов в виде правил, таких как вербальных и образно-схематических и языковых алгоритмов [8, с. 12].

Д. И. Изаренков рассматривает языковую компетенцию как знание языковых единиц на всех уровнях, таких как фонетическом, лексическом, словообразовательном, морфологическом и синтаксическом. Важно также знать правила оперирования этими единицами на каждом уровне для построения высокоуровневых единиц. Другой аспект формирования языковой компетенции связан с формированием умения строить неограниченное количество коммуникативных единиц определенной семантики на основе построения языкового материала и правил сочетания языковых единиц [9, с. 55].

В своем выступлении перед молодежью Республики Казахстан Глава Республики Казахстан К. Токаев отметил, что потребность в дистанционном обучении среди молодежи возрастает в связи с бурным развитием технологий и распространением цифровых навыков [10].

Известно, что на нашу новую жизнь сильно влияет эпоха информационных технологий, а технологии играют важную роль в современном развитии человеческого общества. Исходя из этого, необходимо воспользоваться современными технологическими возможностями в решении задачи обучения английскому языку. Одним из преимуществ в образовании является использование интернета, что является одним из широко используемых инструментов в качестве средства изучения иностранных языков.

Развитие дистанционного обучения, которое тесно связано с прогрессом в информационно - коммуникационных технологиях, является прямым следствием возникновения новых образовательных потребностей общества и его стремления использовать более широкие информационные ресурсы и более эффективные педагогические решения. Такие заметные и значимые социальные явления, безусловно, вызывают изменения в традиционных системах образования и могут привести к серьезным последствиям, влияние которых может выйти далеко за рамки сферы образования. Потому не будет большим преувеличением сказать, что открытое и дистанционное образование сегодня играет одну из важнейших ролей в формировании формирующегося глобального информационного общества [11, с. 3].

По мнению Е.С. Полат, дистанционное обучение – это такая форма обучения, при которой взаимодействие преподавателя и студентов и студентов между собой осуществляется на расстоянии и отражает все компоненты присущие образовательному процессу, то есть цели, содержание, методы, организационные формы, средства обучения, реализуемые конкретными средствами интернет-технологий, а также другими средствами, обеспечивающими интерактивность [11, с.28].

Дистанционное обучение позволяет лучшим университетам быть доступными для студентов, которые в противном случае не смогли бы посещать их из-за расстояния, финансов или других обстоятельств. Дистанционное обучение чрезвычайно важно для тех, кто не может посещать программы из-за осложнений со здоровьем. В современном обществе дистанционная форма обучения будет играть значительную роль в системе непрерывного образования. Совершенно очевидно, что традиционное очное обучение не

способно решить многие проблемы не только высшего, но и среднего образования. Современный человек должен уметь выбирать разные формы и способы обучения в разные периоды своей жизни. Исходя из вышеизложенного, дистанционная форма обучения органично интегрируется в систему непрерывного образования [11, с. 9].

Ключевым словом дистанционного образования является интерактивность. В заочном обучении интерактивность носит эпизодический характер. Интерактивность в дистанционном обучении реализуется на двух уровнях: на уровне взаимодействия преподавателей и студентов и на уровне взаимодействия студентов с используемыми средствами обучения, преимущественно электронными средствами. Вторая форма взаимодействия возможна в любой форме обучения [11, с. 14].

В заключении следует отметить, что использование технологий в изучении английского языка стало сегодня реальной необходимостью. Конкурентоспособность студентов в современных условиях зависит от их умения применять приобретенные навыки, умения и компетенции. В этой статье мы кратко рассмотрели роль английского языка в современном образовании и повышении качества изучения английского языка с помощью современных технологий, которые могут быть использованы в обучении для развития языковых навыков учащегося.

Литература:

1. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М.: Московский университет 1972. – 258 с. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/homsk/index.php Дата обращения 18.03.2021г.
2. Хуторский А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения. — М.: Изд-во МГУ, 2003. — 416 с. <http://khutorskoy.ru/books/2003/did-evr/vvedenie.htm> Дата обращения 18.03.2021г.
3. Glossary of Curriculum Terminology, Geneva, Switzerland, UNESCO, 2013 International Bureau of Education (UNESCO-IBE) <http://www.ibe.unesco.org/sites/default/files/resources/ibe-glossary-curriculum.pdf>. Дата обращения 19.03.2021г.
4. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь: для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. — М.: И; М.: Издательский центр «Академия», 2000. 176 с. <https://refdb.ru/look/1940555-pall.html> Дата обращения 19.03.2021г.
5. Соловова, Е.Н. Методика обучения иностранным языкам / Е. Н. Соловова. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – 238 с. <http://learnteachweb.ru/articles/solovova1.pdf> Дата обращения 18.03.2021г.
6. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. А35 Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с. <http://learnteachweb.ru/articles/azimov.pdf> Дата обращения 18.03.2021г.
7. Оглуздина Т. П. Развитие содержания понятия «языковая компетенция» в истории лингвистики и теории обучения иностранным языкам // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2011. – Вып. 2 (104). – С. 91–94 <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-soderzhaniya-ponyatiya-yazykovaya-kompetentsiya-v-istorii-lingvistiki-i-teorii-obucheniya-inostrannym-yazykam> Дата обращения 18.03.2021г.
8. Сафонова В. В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций / В. В. Сафонова. – Воронеж: Истоки, 1996. – 238 с.
9. Изаренков Д. И. Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование на продвинутом этапе обучения студентов-не филологов // РЯЗР. 1990. № 4. – С. 54–57. <http://dspace.zsmu.edu.ua/bitstream/123456789/4268/1/16%D0%AF%D0%BD%D1%83%D1>

%88%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%D0%98%D0%91_151-159.pdf

10. Выступление Главы государства К. Токаева на церемонии закрытия Года молодежи и старта Года волонтера. 10 декабря 2019 г. Полный текст выступления Главы государства на церемонии закрытия Года молодежи и старта Года волонтера (inform.kz) Дата обращения 19.03.2021г.

11. Полат Е.С. Теория и практика дистанционного обучения: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений. – М. Издательский центр «Академия», 2004. – 205 с. https://www.academia-moscow.ru/ftp_share/_books/fragments/fragment_20163.pdf

LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT OF PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE ENGLISH LANGUAGE

Zhunusova S. E. Master of Education
Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau
zhunusova.1982@bk.ru

Phraseological units or phraseologism are interpreted as stable, lexically indivisible, and integral in meaning phrases. In a sentence, phraseological units perform the function of a separate lexeme and represent a complex phenomenon that conveys the brightness, expressiveness and emotionality of speech. All phraseological units carry a national-cultural connotation. V. N. Teliya considers phraseological units as a certain "mirror" in which the linguistic and cultural community represents its own national identity [1, p. 57]. It is phraseological units that impose a specific perception of the world and situations occurring in the surrounding world on native speakers. For example, for the English language consciousness, the model of good health is the violin: fit as a fiddle, while for the Russian language consciousness-the bull: healthy as a bull. Thus, phraseological units abound in national and cultural color. Using phraseological units with the "heart" component, it is possible to describe a large number of things:

1) a certain attitude to something: after one's heart(liking), close to one's heart(close to someone's heart), take smb. to one's heart (enthusiastically accept someone), with allone's heart (sincerely, with all my heart), etc;

2) the emotional and psychological state of a person: break one's heart (get upset), be sick at heart (to be sad, to yearn), have the heart to (dare to do anything), bring smb.'s heart into his mouth (to scare someone to death), so bone's heart out(to cry out), etc;

3) the characteristic of a person: a big heart (a person with a big soul), a heart of gold (a noble person);

4) in addition, such emotional expressions of the Russian language as " вот те на!" or "сжальтесь же!", in English, express the interjective phraseological units " heart alive!" and " have a heart!", respectively [2].

Special attention should be paid to the concept of "language stereotype", which facilitates and simplifies the process of communication [3, p. 409]. For example, everyone is familiar with the expressions "битый час" or "бабье лето" (English versions of which are "a whole hour" and "Indian summer"). The semantics of these phraseological units reflects the long process of forming the culture of the country and the people, conveys the mentality of the people. Thus, when interpreting phraseological units on the basis of comparing their figurative perceptions with stereotypes that reflect the existing national mentality, the content of the national-cultural connotation is revealed: the cultural and national characteristics and values of the people, their

meaning and character. As mentioned earlier, one of the parts of the meaning of phraseology is the national-cultural component. When reproducing a phraseological unit, a certain image created by this phraseological unit (phraseological image) appears in the minds of native speakers. To express the situation of "being in a difficult situation", language means specific to the English and Russian people are used. Russian, for example, describes this situation with the phraseological unit "быть между молотом и наковальней", while English describes a similar situation with the phraseological unit "to be between the devil and the deep blue sea", that is, for the Russian language consciousness there is an image of "anvil", for English – "deep blue sea".

When describing the situation of "insignificance", the Russians use a phraseology with the component "грош" (гроша ломаного не стоит), the English-with the component "farthing" (not worth a brass farthing).

An interesting fact is the contradictory attitude to the same component of phraseology: a certain component can be used in phraseological units both with a negative connotation and with a positive one, while the emphasis is on a variety of characteristics and ideas about this component. An example of such a case is the use of the "dog" component in phraseological units with different meanings:

- * positive connotation: a clever dog, hot dog, etc.;

- * negative connotations: a dead dog (an unnecessary thing), a dirty dog(a scoundrel), a dull dog (a boring person), a gay dog (a person leading a dissolute lifestyle), a lame dog(a loser), a sad dog(a sullen person), etc.

Phraseological units are a sign of the language, and also serve as a sign of culture. Phraseology forms an image, which, in turn, actualizes certain previously formed cultural representations, associations and attitudes that are part of the semantics of the language sign. It is against their background that the perception of phraseology is carried out. The integral, cultural and linguistic meaning of phraseology is created during the acquisition of certain cultural meanings by phraseology [4, p. 152]. One of the main points in the linguoculturological analysis of phraseological units are the codes of culture. Telia defines cultural codes as sign systems that use different material and formal means to encode the same content, which is reduced to the picture of the world, to the worldview of society [5, p. 58]. Cultural codes combine cultural meanings, cultural signs, and the space of culture, they convey all the acquired experience (spiritual and material) of humanity in the process of its life activity. Phraseological units are encoded value content, which is interpreted as a person's idea of the surrounding world, revealing the worldview of a cultural society. Culture codes are considered from different points of view. In function, they are perceived as a way of describing the cultural space; in form –as the fundamental various signs of the spiritual and material world; in their content, they are the realities of the world reinterpreted in ethical and aesthetic categories, bearing certain cultural ideas. There are different classifications of culture codes. One of the main classifications of culture codes is the thematic classification, according to which there are food, natural, zoomorphic, somatic, plant, anthropic, color, subject, etc. codes [6, p. 77]. Thematic codes of culture are perceived as a way of organizing cultural space in order to study it from the point of view of linguoculturology and a model area for the development of a methodology for the interpretation of phraseological units. The cultural interpretation of phraseological units refers both to the internal cultural space (various associations, representations, knowledge and images) and to the external (texts, objects, actions of culture). Thus, the creation of any phraseological unit as a sign of language is based on the metaphorical similarity of the words-components of the phraseological unit and the feeling or state that is expressed in this phraseological unit [7, p. 84]. At the moment, there are various cultural tools that are also a mechanism for encoding certain information. The most characteristic tool is the symbol, which expresses the most important objects and phenomena discovered by man.

Certain components of phraseological units are transformed into symbols due to the regular substitution of cultural meaning.

There are various character components. Let's consider phraseological units with the symbolic component "food" on the example of the component-symbol "bread". Analyzing the existing phraseological units in the language with this component, we can conclude that phraseological units convey such symbolic values as:

- * the symbol of the main food product, which is the main one: bread and butter/cheese, daily bread, loaf and fishes, bread and water;

- * mode of existence symbol: to take the bread out of someone's mouth, eat the bread of idleness, break someone's bread, to make one's bread;

- * symbol of material (non-material) well-being: half a loaf is better than no bread, have one's bread buttered for life;

- * symbol of spirituality: by bread and salt! Thus, phraseological units are directly involved in the formation of a certain picture of the world, reflect the national and cultural specifics of the language and have a symbolic reading.

In the formation of communicative competence in the process of teaching a foreign language, texts of linguistic and cultural content are often used, working with which reveals to students new realities of the country of the language being studied. The selection of texts takes into account the age characteristics of students and within the scope of the topics and issues established by the current educational standard. Thus, the use of authentic texts in the classroom, containing phraseological units with their national and cultural characteristics, can increase the effectiveness of such activities as working with text, and accelerate the formation of students' communicative competence.

As noted earlier, the main goal of teaching foreign languages is communicative competence, which implies several subcompetencies, including socio-cultural and sociolinguistic competencies. The concept of sociocultural competence plays a key role in the theory of intercultural communication. There are many scientific papers that characterize the socio-cultural competence. According to the European Standard for the Study of Foreign Languages, socio-cultural competence is considered as a component of the communicative ability, affecting those unique features of society and culture that are expressed in the communicative behavior of members of society [8, p. 43]. There is no consensus on what constitutes sociocultural competence. Thus, under the socio-cultural competence, a number of researchers understand the knowledge of the socio-cultural context of the language being studied and the experience of using this knowledge in the process of communication [9, p. 135]. In the process of socio-cultural formation, students conduct parallel study of their native and foreign languages, as well as compare their native culture with the values of the peoples of the countries of the studied language. In the structure of socio-cultural competence, it is customary to distinguish three blocks of knowledge: linguistic and cultural knowledge, socio-psychological knowledge and cultural knowledge.

Linguistic and cultural knowledge refers to the knowledge of lexical units with national-cultural semantics, while the emphasis is on the ability to adequately apply these units in situations of intercultural communication [10, p. 220]. It is among the lexical units that convey the peculiarities of the mentality of the people of the country of the language being studied that phraseological units are included along with non-equivalent and background vocabulary, lacunae. Often, when working with authentic texts containing phraseological units, students may encounter a modified stable turnover, the understanding of which is not particularly difficult for native speakers, but will cause some difficulties for students. The difficulty, as a rule, is due to the fact that students do not notice the transformed turn or do not know it at all, so they cannot adequately understand the information contained in the text and evaluate the author's intention [11, p.55]. In this case, the teacher should not only remove the difficulty that has arisen, but also show the predilection of foreigners for wordplay, which plays an important

role in giving the text expressiveness and emotionality. Socio-psychological knowledge includes the possession of moral norms, scenarios and behavioral models that are determined by the specific way of life and national traditions of a particular people, as well as the appropriate use of communicative-directed vocabulary that is widely used in this culture [12, p.64]. The assimilation of knowledge of the cultural block implies the assimilation of historical, cultural and ethno-cultural information and the ability to use it to achieve mutual understanding with the bearers of this culture. Sociolinguistic competence also has a significant impact on communication between representatives of different cultures and reflects the socio-cultural conditions of language use: orientation to social norms of communication between different generations, genders, classes and social groups [13c. 361].

Sociolinguistic competence is the ability not only to use, but also to change language forms depending on the situation, style, nature of communication or the desire to produce a certain effect on the interlocutor [14, p.131]. Sociolinguistic competence in relation to dialect and accent includes the ability to recognize the linguistic features of social strata, place of residence, origin, and occupation. Such features are found at the level of vocabulary, grammar, phonetics, speaking style, paralinguistics, body language. So, phraseological units about student life provide an opportunity to draw a clear line between the vocabulary that is used with teachers and parents (the older generation), and the one that is used when communicating among peers.

Teaching students the art of allegory is a difficult task, since the teacher must continuously find additional sources of regional knowledge. Such an inexhaustible source is phraseological units. In relation to phraseological units, the following stages of the formation of a speech lexical skill are distinguished:

- 1) presentation of a block of phraseological units combined according to some criterion;
- 2) comparison of phraseological units in English and Russian;
- 3) recognition, understanding and memorization of phraseological units;
- 4) the primary use of phraseological units in individual phrases and prepared statements;
- 5) the use of phraseological units in untrained monological and dialogical speech in order to solve a communicative problem [16, p. 45].

In practice, each stage has its own characteristics, so it is necessary to carefully select and compose a set of exercises for teaching phraseological units, taking into account the following requirements:

- 1) the set of exercises should reflect the main stages of the formation of the lexical skill, mentioned above;
- 2) the exercises should be designed taking into account the age characteristics of the students;
- 3) the set of exercises should be formed in the context of the dialogue of cultures, taking into account the linguistic-cultural and communicative approaches;
- 4) the compiled set of exercises should take into account the artificial bilingualism of students [16, p. 34].

In order to comprehend and then memorize the structure of the phraseological units selected for study, language exercises are offered. This type of exercise is used at such stages of lexical skill formation as the presentation of a block of phraseological units combined by a certain criterion; comparison of phraseological units in English and Russian; recognition, understanding and memorization of phraseological units.

In this article, phraseological units are considered as a means of activating the cognitive activity of students, since phraseological units increase the attention of students and contribute to the growth of their cognitive activity, creating a positive emotional background and increasing motivation to learn a foreign language.

Reference

1. Alexandrova E. V. Understanding phraseologism as a national-cultural metaphor. Voprosy kognitivnoy lingvistiki [Questions of Cognitive Linguistics]. 2014. No3. pp. 53-58.
2. Dictionary of English Colloquial Idioms [Electronic resource]. –URL: <https://www.usingenglish.com/reference/idioms/>
3. Scandara P. Phraseology and Culture in English. Boston: Mouton de Gruyter Publishing, 2012. 511 p.
4. Shanskiin. M. Phraseology of the modern Russian language. Moscow: Prosveshchenie, 2015. 271 p.
5. Telia V. N. What is phraseology? Moscow: Nauka, 1966. 186 p.
6. Shekhtman N. A. Practicum on the phraseology of the modern English language. Moscow: Prosveshchenie, 1971. 184 p.
7. Smith L. P. Phraseology of the English language. Moscow: Prosveshchenie, 2011. 207 p.
8. Vasilyeva M. M. Conditions for the formation of motivation in the study of a foreign language // Foreign languages at school, 2011. No2. pp. 41-44.
9. Malko K. O. Formation of linguistic and cultural competence in the process of teaching foreign languages // Innovative Science, 2015. No6-1. pp. 224-226.
10. Shcherbakova T. V. Lingvostranovedcheskiy aspect of the content of teaching foreign languages // Novosibirsk: Interexpo Geo-Siberia, 2012. No6. p. 220-223.
11. Galskova N. D. Sov
12. Belt method of teaching foreign languages: a manual for teachers. Moscow: ARKTI, 2013. 192 p.
13. Borodulina M. K. Fundamentals of teaching foreign languages in a language university M.: Vysshaya shkola, 2014. 118 p.
14. Marushkina N. S. "Gastronomic" phraseological units as a means of forming the concept of food // Teacher of the XXI century, 2012. No2. P. 359-362.
15. Latukhinam.V. Ways of forming sociocultural competence at English lessons in primary school // Privolzhsky nauchnyj vestnik, 2014. No12-1. pp. 130-132.
16. Беляев Б. В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. М.: Смысл, 1965. 80 с.

АСҚАР АЛТАЙ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АДАМ-ҚОҒАМ ШЫНДЫҒЫНЫҢ СУРЕТТЕЛУІ

Зикирина С.Д., қазақ филологиясы, магистрант 2-курс
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Г.К.Кажобаева
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
s.zikirina@mail.ru

Қазіргі уақытта қоғамдағы болып жатқан өзгерістерге орай, оқырман қауымы көбінесе психологиялық, философиялық, тарихи романдарға қарағанда, шынайы өмірдің шындығына негізделген, тарихи-саяси, ақпараттық-интеллектуалдық мәлімет беретін деректі шығармалар жанрына қызығушылық танытады.

Жаңа ғасырдың жаңа тенденциялары өмірде, өнерде, әсіресе әдебиетте айқын көрініс табуда. Қазақ прозасындағы жаңа бағыт туралы Балтабаева Г.С. «Тәуелсіздік

кезеңіндегі қазақ прозасы» атты еңбегінде былай тұжырымдайды: «Соңғы уақыттағы қазақ қоғамындағы түбегейлі өзгерістер рухани көкжиегімізді кеңейтіп, көркем өнердің де жаңа бағыттарына жол ашты. Әрине, бұған дейін де тәуелсіздік тұсындағы әдеби процесс әртүрлі тұрғыдан сөз болды. Алайда осы тұстары әңгімелер мен повестерді арнайы зерттеу нысаны ете отырып, ондағы әлемдік әдебиет тәжірбиесінен туындап жатқан жаңа шығармашылық ізденістер зерттелген жоқ. Әсіресе антропологиялық (көркем және фантастикалық) прозаның, орнаментальді прозаның қазақ прозасына ықпалы мен виртуальдық және мистикалық прозаның элементтері мен бүгінгі прозадағы жалғыздық, айқай, айна сарындарының қазақ қаламгерлерінің тарапынан көрініс тапты.»[1, 4].

Жазушылық дарын – әр адамның табиғатында болатын дарын емес. Өйткені, әдебиетті тек өз үнімен, тілімен, шындығымен ерекшеленетін ерек қаламгерлер ғана жасайды. Оқырманды бірден баурап, жетелейтін шұрайлы тіл, шиыршық атқан оқиғаны бейнелеу мен оқырманға салар ойды беру, ой фантазиясына үңілуге мүмкіндік беру – Асқар Алтайдың жазушылық стилі. Асқар Алтайдың тілі де, шығармалары да Алтай таулары топырағындай құнарлы, әрі көркем. Оқырман оны шығармасының әр бетін оқыған сайын біле түседі. Жазушының шығармаларын оқыған сайын, оқырман жүзінде әр түрлі эмоциялар пайда болмақ. Адам жан-дүниесінің жұмбақ түкпірін, тұңғығын, сырын кейіпкерлер арқылы беріп қана қоймай, өзі кешкендей суреттейді. Жазушы даралығы да осы болар.

Жазушы Толымбек Әбдірайым: «Асқар Алтай! Бұл есімнің бүгінгі қазақ әдебиетінде өзіне лайық орнын ойып алғаны рас. Көзқарақты оқырман оның әр шығармасын асыға күтеді. Солай болуы заңды да! Өйткені, Асқар Алтай қазақтың шұрайлы тіліне жөргегінен жарыған жазушы» [2],– деп болмысы бөлек жазушының шығармашылығын жоғары бағалайды.

Асқар Алтай – әңгіме жанрының шебері. Мәселен, қаламгердің «Шаһид» әңгімесі. «Шаһид» әңгімесіне эпиграф ретінде Доспамбет жыраудың «Хан Мамайдың алдында, Шаһид кештім... өкінбен!» деген өлең жолдары алынған. Осы дәйексөз арқылы оқырманға шығармада не туралы айтылатындығы жөнінде алдын-ала хабар береді. «Шаһид» әңгімесінде тарихи деректер де кездеседі. «Шаһид» әңгімесінде басты кейіпкер өзінің елесімен тілдеседі, елес сыңарына айналады. Сонымен қатар, «Шаһид» әңгімесін оқып отырып, бірден атақты жазушы Г.Х. Андерсеннің «Көлеңке», Е.Л.Шварцтың «Көлеңке» пьесалық ертегілері ойға келеді. Х.К. Андерсеннің «Көлеңке» ертегісінде және Шварцтың «Көлеңке» пьесалық ертегісінде де көлеңкенің адамның екінші жартысы көлеңкелік жағы қараңғылық жасап, өзінің өліміне алып келетінін түспалдайды. Мәселен, Х.К. Андерсеннің шығармасына ыстық өлкеге алыстан келген ғалымның күні бойы ешқайда шықпай қайырымдылық, жақсылық жайлы жазып, зерттеп жүргенінде жанынан бір елі қалмай жүрген көлеңкесімен болған оқиға өзек болады. Үш шығармада да бас кейіпкерлер елестің не көлеңкенің айтқанымен жүріп, ақыр соңында өздерін жоғалтып алады.

Қазіргі қазақ прозасында табиғат пен ғаламзат мәселелерін сабақтастыру үрдісі жалғасын тауып, туындының кейіпкері болған хайуанаттар мен жануарлар мінез-құлқын, олардың ой-болмысын, өмірге деген көзқарасын, талпынысын адам болмысымен сабақтастыра суреттеу орын алды. Бұл тақырыпта жазылған А.Алтайдың «Қаладағы құтпандар», хикаятын атауға болады. Аллегориялық тәсілде жазылған аталған шығармада бес иттің өмірі, олардың түйсіктері, тіршілік тыныстары қазіргі қоғаммен сабақтастырыла жан-жақты суреттеледі.

Асқар Алтайдың «Қаладағы құтпандар» хикаятында қала саябағында баспанасыз қаңғыған иттердің кезбе тіршілігі баяндалады. «Қаладағы құтпандар» хикаяты әдебиеттегі шығармалардан өзгерірек. Шығарманың негізгі кейіпкерлері – Ала төбет, Тік құлақ, Сары тазы, Торшолақ және Ақ қанден. Шығармада әр иттің қанғыбастыққа

дейінгі өмірі сипатталады. Автор иттердің бұрынғы өмірі мен қазіргі күйін салыстыра отырып, оны қоғам тағдырымен сабақтастырады. Кезбе тірлігі арқылы иттер екі аяқтылардың небір жауыздықтары мен арамза әрекеттеріне куә болады. Сонымен қатар, шығармада адамдық құндылығын жоғалтқан қоғам перзентін далаға тастаған саналы адамның безбүйректігі мен қоғамының жағымсыз тұстарын түйсікпен өмір сүретін жануарлардың көзімен суреттелген. Сол сияқты, Мұхтар Мағауиннің «Тазының өлімі» шығармасында қазақы ауылдың өмірі, ауыл тұрғындарының тұрмыс-тіршілігін арқау еткен. «Тазының өлімі» хикаятында қазақ тазысы жақсы жағынан сипатталса, Асқар Алтай хикаятында Сары тазы ұры, сұғанақ, мейірімсіз ит. Екі жазушы да тазының санасында жүріп жатқан барлық ой ағымын адам баласының ойлау деңгейіне көтере, сабақтастыра суреттеген. Хикаятта тазыдан басқа да иттердің бірнеше тұқымы көрінеді. Сары тазының алымды серігі – Ала төбет. «...Әсіресе, Ала төбет. Ол Сары тазыға ашулы. Бұған қарамастан құтыруын. Әттең, сирағы ұзын! Жүйрік. Қашса –құтылар, қуса – жетердің тап өзі...»[3, 42]

Бұл хикаяттың ерекшелігі қоғамның ең зұлым әрекеттерін көрсетеді. Мәселен, құтпандарды студенттер жатақханасын азық іздеп торуылдағанда қыз бен жігіттің мәйітін тауып алуы. Қоғамның беталысы арсыздық пен жыртқыштық түйсікке ауысып бар жатқаны түңілдіреді. Шығарманың шарықтау шегінде құндақтаулы сәбиін қатқак аязда аялдамада қалдырып кеткен көкек ананы көреміз. Саналы адам болып саналатын қоғам иесі тағы жауыздық, тіпті артына қарайламаған тасжүректік танытты. Аштықтан құтпандар періште-сәби үшін бірімен-бірі таласты. Сәбиді жақын маңда ойнап жүрген қыз-бозбалалараман алып қалды. Осының барлығын жазушы А. Алтай шебер әрі шынайы суреттейді.

«Казино» әңгімесінің басты кейіпкері Жошы – ол да қоғамның бір мүшесі. Бірақ басқалардан еректеу, әкесі генерал. Алатаудың етегінен кереметтей котежд салып тастаған. Шешесі мен әкесінің арасы жақсы емес өзі. Жошы бала кезінен ай сайын әкесінің жіберіп тұрған ақшасымен өзін бұзған адам. Ойына келгенін істеп жүрген адам. Бірақ мына өмірге ырза емес, қалайда өлгісі келеді. Себебі, жас кезінде күйзелітер бір оқиға болған. Соның әсері де бар. Ол көлікте келе жатқанда көзіне бір елес келеді. Қасына отырып алып, әңгімелесетін кезі болады тіпті. Өмірде мұндай нәрсе болмауы мүмкін. Бірақ, адамның өзінің жан-дүниесімен арпалысуынан туған елес. Осы кейіпкерді Асқар Алтай ақтап ала алмайды. Осындай кейіпкерлерді беру арқылы қаламгер «біз қайда бара жатырмыз?» деген сұраққа жауап іздейді, оқырманға ой салады. Ал, «Лайбаран» әңгімесінде қарапайым азамат өмірдің қиыншылығына шыдай алмай, қаңғыбас болып кетеді. Онда да иттің киесі жүреді. Иттің аузына кергішті салып отырып, қой сияқты бауыздап союы сияқты эпизодтардың барлығы айналып келген кезде өмірдің шындығы.

«Лайбаран» атты әңгімесінде кезінде өзінің алдағы мақсаты бар Әкөн есімді жігіт Семейдегі медицина институтына оқуға түседі. Алайда, ырың-жырың жүріс, ырду-дырду думан жас, лапылдап жанып тұрған жігітті қызыл «Талас» шарабы мен мөлдіреген түссіз «Водкаға» құмартады. Аяғы бір курстың өзін аяқтамай жатып әскерге кетіп тынады. Әскерден келген соң оқуын жалғастырмайды. Бұл баяғы жүрісіне қайта басады. Сөйтіп жүріп Нұрайнаны жүкті етеді. Ащы суға жаны құмар болған соң отбасының шыркы бұзылып, сұлуы көп, жылуы жоқ Алматы асып, есіл-дерті екі стақан араққа ауған өзі секілділерге қосылып, тапқан таянғанын «түссіз суға» жұмсайтын БОМЖ-дың өзі болып шығады. Өзімен бірге өскен, сыныптасы Сейсен қаладағы базарда үсті-басы кір-қожалақ, сақал-мұрты өсіп кеткен Әкөнді қапыда көріп қалып, жабыса кетіп, айдаладағы аядай аудан Аяғөзге алып келіп, Иван-кочегарға табыстайды. Ваня-кочегар мұны қазандықтағы ыстық суға шомылдырып, бу бұлауынан кейін 200 грамм «ақанды» жұтқызып жіберіп, майға қуырылып піскен семіз, бірақ тарамыстау етті қарбыта соқтырып, жылы оратып, жеке бөлмеге жатқызып тастаған. Бір-екі мәрте ғана шарап

көтерген, санасы сауығып қалған Әкөнді ертесі күні түнде кочегар ит аулауға өзімен бірге сыртқа алып шықты. Міне, осы күннен бастап дәу орыс пен Әкөннің арасында кикілжің туа бастады. Бұл Ваня-кочегардың итті Акон бауыздасын деуі еді. Әкөн болса бірден «жоқ» деп бас тартқан. Асқардың бұл әңгімесінің кейіпкері Әкөн екі әлемнің арасында дүбара күйде жүреді. Жас шағындағы намысшыл, таза қалпынан жүре пайда болған араққа деген тәуелділіктен айырылып, санасы уланып «БОМЖ»-дық әлемге бой ұрады. Бұл кейіпкеріміздің жүре қалыптастырып алған өзіндік әлемі. Ал, аздап тиымнан соң санасы серги бастаған Әкөннің, көңіл түкпіріндегі сезімдері оянып, қайта қалпына келе бастағандай еді. Баз баяғы табиғи әлемінің көкжиегі көрінгендей.

Бұл шығарманы оқыған уақытта, таң қалдырғаны орыс Иван-кочегардың Әкөнді аздыруы емес, сол Иван-кочегарға Әкөнді табыстаған досы Сейсен. Біраз уақыт өтсе де, Әкөннің хал-жағдайын білуге тырыспауы. Әрине, Әкөн кінәлі, Сейсен оған қол ұшын беруге тырысты. Бірақ Сейсеннің досын танымас адамға табыстауы досына деген салбырттылығы. Тегінде, қазаққа қазақ демеу бермесе, қазақтың қамын қазақ ойламаса, кейінгі тағдырымыз не болмақ? Қай әңгімесін алып қарасаңыз да қоғамның ащы шындығын көрсетіп береді. Жазушының қай әңгімесін алсаңыз да бүгінгінің ащы шындығын жазған. Жазушы өмірдің ақиқатын айта отырып, өмірдің көлеңкелі жақтарымен күресуі керек.

1987 жылы жазылған «Дегелеңдегі қызыл күн» әңгімесі жүректі елжіретіп, мұңдататын шығармалардың бірі. Әңгіменің басты кейіпкерлері – Айтуар мен Қажымұрат. Шығарма баяндаушы Айтуар мен атаман Қажымұрат арасындағы достықтан басталады. Бір күні ауыл үлкендерінің бірі жақында бомба жарылатынын, сондықтан ауылды түгел көшіретінін айтады. Арада бір апта өтеді. Қажымұрат Айтуарды тау етегіне барып, арқарды көру үшін оятады. Екеуі құла тайға мініп, тау басына аттанады. Тау басына жеткенде, Дегелеңде жарылыс болады. Ақырында, тау басында тұрған Айтуар қорқып жартаст түбіне отыра кетеді, ал Қажымұрат атом бомбасының жарылысын абайсызда көзбен көріп қалып, сәуле ауруына шалдығып, көзі көрмей қалады. Әңгіме соңында ата-анасы Қажымұратты емдеу үшін Алматыға алып кеткендігі туралы айтылады. Оқиға осылай аяқталады.

Әңгіме атом бомбасының жарылысынан зардап шеккен Қажымұраттың аянышты тағдырына негізделеді. Семейдегі атом жарылыстары қанша адамның тағдырын бұзып, соруна қалды. Қанша адам бақытты болу, еркін өмір сүру мүмкіндігінен айрылды? Улы жарылыстардың тетіктері табиғатқа залал келтіріп, Әңгіменің идеясы – Семей ядросынан зардап шеккен адамдар мен табиғат туралы баяндау. Бір ғана Қажымұрат бейнесі арқылы жарылыстан зардап шеккен халықтың мұңын көрсетті.

Сол сияқты, Д.Рамазанның «Соңғы дем» әңгімесінде де Семейдегі атом жарылысынан зардап шеккен халық туралы айтылады. Әңгімеде Дегелеңге қарасты ауылда тұратын Нұрбек пен Гүлжанның, жарымжан болып туған немересі бар Қаншайым әженің өмірлері баяндалады. Әңгіме барысы осындай: Нұрбектің Дегелең маңынан шөп шапқан кезде салқындап алайын деп көлге шомылып, одан жара шығып, іріңдеп, төсек тартып қалады, ал Қаншайым әжейдің немересі бөбешігі екіге айырылып, танауының тесігі таңдайынан шығып, жарымжан болып туады. Ақырында, Нұрбек ауруынан айықпай қайтыс болады. Біріншіден, бұл тақырыпта жазылған туынды халық тағдырын бейнелейді, екіншіден, табиғат, экологиялық апат мәселесін алға тартады.

Қазіргі уақытта қоғамдағы болып жатқан өзгерістерге орай, оқырман қауымы көбінесе психологиялық, философиялық, тарихи романдарға қарағанда, шынайы өмірдің шындығына негізделген, тарихи-саяси, ақпараттық-интеллектуалдық мәлімет беретін деректі шығармалар жанрына қызығушылық танытады. Жаңа ғасырдың жаңа тенденциялары мен әлемдік аренадағы оқиғалар өмірде, өнерде, әсіресе әдебиетте айқын көрініс табуда.

Асқар Алтайдың жариялаған соңғы туындыларының бірі – Вирус-мутант новелласы. Әңгіме сюжетке негізделген, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынас шырмауға толы. Аталған шығарма шетелде жазылатын шығармалардан, көрсетілетін кинолардан еш кемшілігі жоқ. Шынайы, әрі ХХІ ғасырдың бағытына сай жазылған. Новелланың сюжеті борт-жолсерігі Қарлығаштың кезекті рейсінен үйіне келуінен басталады. Қарлығашпен бірге ілесе келген, чемодан ішінен бір сүйрік тарақан шығып, босағадағы ағаш жапсарына еніп кетті.

«Босаға жақтауынан елеусіз енген сылыңғыр жәндік жіңішкелеп жүріп отырып, көрші пәтердің қабырғалас ас бөлмесінен шықты. Сезімтал мұртшасы алдамапты. Айшылық алыс шетелден әп-сәтте ұшақ қанатына байланып жеткен тарақан бірден-ақ ас үйдегі жат тұқымдастарымен араласып кетті. Мұртшаларымен ымдасқандай жанаса тиісіп, иіс-қоңыстарымен алмасып, алғашында өзара тосырқасса да, тәндері үйренісе келе жабайы құландай үйірлесіп кетті. Босағадан енген босқын бірақ сырқат еді...» [4].

Ендігі тағдырымыз қаланың елеусіз бір қуысынан бейғам оянып келе жатқан, тинамдай ғана тіршілік иесінің «байлаулы бұқадай бұзық» мұртында тұрғанын аңдай алдық па?! Мыңжылдық қарғаның қарқылы бізді оята ала ма?

Қорыта келе, Асқар Алтай шығармаға арқау болған тақырып пен идеяны ашуда қоғамдық өмір көрінісі, қоғам бейнесі мен табиғат көрінісінің қым-қуыт иірімдерін, қоғамның жаман-жақсы жағдайларын салаластыруда сәтті пайдаланады. Бұл жазушы шеберлігін, стилін танытатын қасиеттердің бірі. Сол қасиет тек өмір мектебінен өткен, одан алған тәлімін шығармашылықпен сабақтастыра алған жазушының қолынан ғана келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Балтабаева Г.С. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы: Оқу құралы. / Г.С. Балтабаева – Алматы. ҚазМемҚызПУ, 2012. – 273 бет.
2. Толымбек Әбдірайым «Көкбөрі рухты суреткер» мақаласының электронды нұсқасы: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/3532>
3. Алтай А. Киллер сауысқан. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: «Арда+7», 2013. – 400 б.
4. https://adebiportal.kz/kz/news/view/askar_altai_virusmutant__22637
5. Алтай А. Казино. Абсурд әлем новеллалары. – Алматы: Атамұра, 2008. – 368 бет.

БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЛАРЫНДА ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Калмаганбетова Гулайым Тастановна «Педагогика және психология» мамандығының 1 курс магистранты

А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті Көкшетау қаласы

gulaim.72@mail.ru

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында мемлекеттік саясат негізінде ең алғаш рет «Әр баланың қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы жеке адамның дарындылығын таныту» сияқты өзекті мәселелер енгізіліп отырғаны белгілі. Дарынды

балаларға білім беруді әр ғылымның бүгінгі дәрежесіне сәйкес жүргізу бір жағынан қоғамға талантты мамандар даярлауда тиімді болса, екінші жағынан қоғамға ерекше дарынды балалардың тек өзінің интеллектуалдық дамуын қамтамасыз етеді.

Жас жеткіншектің бойындағы табиғат берген ерекше қабілетті, дарындылықты тани білу, оның одан әрі дамуына бағыт-бағдар бере білу ерекше қиын іс.

Алайда әр баланың жеке қабілетін анықтап, оны сол бағытта жетелеу-ұстаз парызы. Баланы заманына қарай икемдеп, өз заманының озық өнегесін оның санасына сіңіре білу, оларды шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту-бүгінгі күннің басты талабы.

Дарындылық мәселесін зерттеушілердің еңбектері көп болғанымен, дарындылықтың мән-мағынасы жөнінде олар ортақ бір пікірге келе қоймады. Сондықтан да, біз баланың дарындылығы деп, оны өз құрдастарымен салыстырғанда бірдей жағдайда білім игеру деңгейінің шоғырлығымен аса ерекше байқалатын шығармашылық қабілетінің байқалуы деп түсінеміз.

Дарындылыққа педагогикалық энциклопедияда төмендегідей анықтама берілген: «Дарындылық-белгілі бір әрекет саласында ерекше жетістікке жеткізетін адам қабілеті дамуының жоғары деңгейі». Дарындылық дегеніміз – адамдардың қабілеттерін жете жақсы дамуының жоғары сатысы. Осы қабілеттілік арқылы адамдар көптеген жақсы жетістіктерге жете алады. Дарындылық – сапалы қабілеттердің өзіндік бірлесуі: оның арқасында іс-әрекет жақсарады. Көптеген ғылымдардың ойынша дарындылық, қабілеттілік және талант бір ұғымды білдіреді. Оларды бірдей негізде сәтті іс-әрекетте топтастыруға әрекет жасады.

- Нышандардың іс-әрекеттік негізінде қабілеттілік қалыптасады;
- Әдейленген дарындылық-сапалы өзіндік қабілеттердің бірлесуінде іс-әрекет сәттілігі құрылады;
- Жалпы дарындылық – қабілеттілік кең шеңберіндегі іс-әрекеттер;
- Іс-әрекет сәттілігін белгілейтін жеке адамның басқа адамдарынан айыратын ерекшеліктер

Ерекше қабілетті балаларға қамқорлық жасау – ежелден келек жатқан дәстүр. Республикамызда ашылған көптеген колледждер мен лицейлер – негізінен дарынды балалар үшін ашылған оқу орны. Мұндай оқушылар ел болашағына, оның интеллектуалдық қуатына баға жетпес резерві. Сондықтан да жер-жерден бұларды іздеп табу – аса мәнді мейірбанды, гуманистік іс. Оларды мәпелеп, қамқорлық алу – баршамызға ортақ, бүкіл халықтық шара, өйткені таланттар қай кезде де қандай да іздесе таптырмайтын ұлттың рухани байлығы.

В.Крутецкий өзінің математикалық қабілеттіліктің құрылымын зерттеген еңбегінде: «Егер қабілеттіліктер деген ұғымды жеке психикалық қасиеттер деп түсінсек, онда дарындылық дегенді адамның ерекше қабілетінің жиынтығының бірлігі деуге болады», - деп тұжырымдады. Дарындылық ұғымымен қатар шығармашылық, талант, данышпандық, қабілеттілік ұғымдары да бар. Шығармашылық-өзінің жаңашылдығымен, өзгешелігімен ерекшеленетін өнім алуға мүмкіндік жасайтын, жеке тұлға бойындағы қабілеттіліктің, білім мен біліктіліктің болуы. Талант-қабілеттіліктің ең жоғары деңгейі. Данышпандық-қоғам өмірінде тарихи маңызы бар, шығармашылықпен сипатталатын дарындылықтың жоғары деңгейі.

Қабілеттілік – белгілі бір іс-әрекетте ең тәуір нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін адамның жеке-дара психологиялық ерекшелік деңгейі. Дарынды баланың бойынан табылатын асыл қасиеттердің, өмірге құштарлық, биік ізгіліктің бәрінің кілті – мыңды жығатын білімде.

Адами ойлау, ізденімпаздың-табиғаттың адамзатқа берген тамаша сыйы. Бұл қабілет барлық адам бойынан табылары да сөзсіз. Қабілет іс-әрекеттің белгілі бір түрін ойдағыдай нәтижелі етіп орындауда көрінетін адамның жеке қасиеті. Дегенмен табиғат оның бәріне бірдей етіп бөлмей, біреуге көптеу, біреуге аздау, ал үшіншілеріне мүлдем

жарапай тарататыны анық. Қазірге дейін ғылым мен тәжірибеде дарындылық туралы екі түрлі көзқарас бар. Біреулері кез келген бала дарынды, тек уақытында нақты қабілетін анықтап дамыту керек. Ал қарсы көзқарастар дарындылық өте сирек құбылыс, жалпы адамдардың өте аз тобына ғана тән. Сондықтан, дарынды балаларды іздеу алтын түйірін іздегенмен бірдей дейді. Бұл көзқарастар тұқымқуалаушылық пен тәрбиенің дарындылықтың дамуындағы рөлін талқылаудың жауабы.

Балалардың келешегі жөнінде ойланбайтын, балалардың қабілетті, дарынды, талантты болып, болашақ қызметтерінде үлкен жетістіктерге жетуін армандайтын ата-аналарды табу өте қиын. Бірақ сөйте тұра солардың барлығы бірдей қабілет деген не, оны қалай дамытуға болады және бұл жұмыста жанұя қандай міндет атқару керек дегенді біле бермейді. Қабілеттілік туа бола ма, жоқ әлде жүре бола ма? Олар тұқым қуалай ма, жоқпа? Қабілеттілік барлық балада бірдей дамыту мүмкін бе? Оған қалай жетуге болады? Міне, бұл сұрақтарды ата-аналар жиі қояды.

Қабілеттілік жалпы ақыл қабілетті және арнайы қабілет болып бөлінеді. Жалпы қабілет негізінен ойлауға қатысты болып келіп, оның аңғарғыштық, ойланғыштық, дербестік, сыншылдық, икемділік т.б. қасиеттерінен көрініп отырады. Жалпы қабілет адамның өзін ой-әрекеттерінің түрлі салаларынан көрсете білуге мүмкіндік жасайды. Жалпы қабілеті дами білген оқушы математика, әдебиет сабақтарын бірдей жақсы игеріп, мектеп шеберханасы, тәжірибе алаңы, лабораториядағы түрлі еңбек тапсырмаларын да сәтті орындап отырады. Қабілет, дарындылық, талант қалай пайда болады? Олардың табиғаты қандай? Туа болған қасиеттер мен жүре игерген қасиеттер арасындағы қатынас неде? Бұл сұрақтардың бәрі де қазіргі психология ғылымының шұғылданатын мәселелерінің ең күрделісінен саналады.

Психологтардың басым көпшілігі қабілеттілік әрекет үстінде оқытып, тәрбиелеу негізінде қалыптасып, дамиды деп есептейді.

Шығармашылық дарындылық белгілерінің тізімдерінің сараптамасы мінез – құлық аспектілерімен байланысты сипаттамалардың бар екендігіне көз жеткізуге мүмкіндік береді. Қазіргі кезде дарынды балалардың ерекшеліктері мен бейімділігін және мінез-құлқын сипаттайтын бірнеше тізімдер бар. Мысалы, әлемге әйгілі Б.Кларктың кітабында дәл осындай бес тізім бар. Олар баланың ойлау, шығармашылық қабілеттерін және өнер саласындағы (ән, би, драма т.б.) қабілетін сипаттайды. баланың шығармашылық дарындылығының сипаттамалары нәтижесінде мына сипаттамаларды атап айтуға болады:

- Зерттеу кезінде білімге ерекше құштарлық танытатын жоғарғы қажеттілік;
- Ақыл-ойдың жоғары қажеттілігі;
- Тек кешегі мен бүгінгі ғана емес, болашақ абстрактылы идеялар мен теорияларға қызығушылығы;
- Белгілі бір іс-әрекетке, кәсіпке аса қызығушылық таныту, бір іспен шұғылдану;
- Өз бетімен белгілі бір мақсатқа жетуге табандылық көрсете білу.

Шығармашылық қабілеттің дамуы әрбір балаға қажет екендігін, әр Тұлғаның қоғам дамуында өз орны бар екендігін біле отырып, дарынды балалардың тек өткенге емес, болашаққа да қызығушылығымен, іс-әрекеттердің жаңа тәсілдерін көбейтуге қабілеттерімен ерекшеленетіндігін атап өту қажет. Сонымен бірге бұл жеке тұлғалық дамудың мақсаттарына да жауап береді. Бұл жөнінде К.Урбан былай деп тұжырымдаған: «Қазіргі заман талабына сай шығармашылық қабілеттің дамуына бағытталған білім дегеніміз – аз уақыт ішінде мол идея қорын алу емес, керісінше, жеке тұлғаның толық дамуын қамтамасыз ететін іс».

Мектеп балаларымен жұмыс істеу – ерекше маңызды педагогикалық проблема. Яғни осындай жұмыс істеу бағыттары арқылы бала белгілі бір шеберлікке жеткен соң, оның шығармашылық қабілеті дамиды, өзіндік идеясы туып, үлкен ізденіс пайда болады. Дарынды баланың бойындағы дамыған сана белсенділігі мен таным белсенділігі, тума

қабілеті. Ол қабілет мектепте сан алуан ғылыми салалардан білім алу арқылы және ұстаздардың көмекгі арқылы ашылады және дамиды. Осындай жұмыстарды үнемі жүргізу шығармашылыққа баулуға, шәкірт бойындағы талант көзін ашып, тілін байыту, қиялын ұштау мен өз бетінше ізденуге әсерін тигізеді. Дамыта оқытудың басты мақсаты – баланы оқыту отырып, оны шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту.

Оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, шығармашылық бағытта жан-жақты дамытуда, дамыта оқыту технологиясының тиімділігі ерекше. Дарынды балаларды анықтау-баланың дамуын таңдаумен байланысты ұзақ процесс. Осы айтылғандарды ескере отырып, дарынды балаларды анықтаудың мынадай ұстанымдары тұжырымдалды:

1. Баланың қызығушылығы мен бейімділігіне барынша сәйкес келетін қызмет аясында баланың іс-әрекетіне талдау жүргізу.
2. Дамытушылық ықпал ете отырып, баланың психологиялық кедергілерін жоюға мүмкіндік беретін тренингтік әдістерді пайдалану.
3. Баланың дарындылық белгісін оның психикалық дамуының нақты деңгейінде ғана емес, сондай-ақ оның болашақтағы даму мүмкіндігін де есепке ала отырып бағалау.
4. Жұмыс нәтижесін талдау, бақылау, әңгімелеу, мұғалімдер мен ата-аналардың сипаттамалық бағалары.
5. Түрлі ақпарат алу көздерін пайдаланып, бала қабілеттерін кең көлемде қамтуға мүмкіндік беретін баланың мінез-құлқы мен іс-әрекетін жан-жақты бағалаудың кешенді сипаты. Білім беру жүйесінде жаңаша мазмұн беру арқылы жан-жақты дамыған шығармашыл, рухани ой-өрісі кең жеке тұлғаны тәрбиелеу міндеті тұр.

Осы айтылған тұжырымдарды қорыта келе, дарынды балалардың қабілетін дамытудың келесі жолдарын іріктеп алуға болады:

1. Сабақтар, ОҚҒ-ның жұмысы;
2. Пәндік үйірмелер;
3. Тіл мерекесі;
4. Абай оқулары;
5. Олимпиадалар;
6. Интеллектуалдық ойындар, дебат (пікір сайыс) клубы;
7. Ғылыми-практикалық конференция (ізденімпаздық жұмыс, зерттеу жұмысы, рефераттар қорғау, жоба қорғау);
8. Оқушылардың білім деңгейлерін арттыру (мұражайға бару, белгілі адамдармен кездесу);
9. Шеберлер байқауы (ақындар айтысы, шешендер сайысы, би үйірмесі, шебер қолдар үйірмесі);
10. Оқушылардың аудандық, облыстық, республикалық шығармалар, жобалар байқауларына қатысу.

Заман талабына сай қазіргі білім беру үрдісінде түбірлі өзгерістер болып жтқаны белгілі.Әр мұғалімнің басты міндеті – рухани бай, жан-жақты дамыған, дарынды, бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу.

Оқу үрдісі уақыт талабымен қаншама өзгермесін, тек ұстаз ғана оның мазмұнын оқушы санасына сіңіре алады.

Қазіргі кезде балалар дарындылығын арттыру үшін өміріне көптеген жұмыстар ұйымдастырылды.

Яғни баланы оқыту мен тәрбиелеуде түрлі ізденіс жұмыстары арқылы дарындылықты анықтап олардың дұрыс қалыптасуына жағдай жасау керек. Дарынды, қабілетті балалар өзінің бойындағы ерекше қабілеттері арқылы ең жоғарғы нәтиже жеткен балалар.

Қорытындылай айтарым, оқушылардың дарындылығын айқындап, біліміне, ойлау қабілетіне сай деңгейлеп оқытып, ғылыми ізденіс қабілеттерін қалыптастыруымыз керек. Ендеше бізге ой-өрісі жоғары дамыған, зерделі ұрпақ керек екенін естен шығармауымыз

керек. Бұл-ұстаздарға, барлық жұртшылыққа жүктелетін ауыр да абыройлы іс. Еліміздің білімді, саналы азаматтарын тәрбиелеп шығарудан артық, ұстаз үшін бақыт болмаса керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Елубаев А.О. Дарынды оқушыларды тану ерекшелігі – Дарын, 2009. №5, 112-116б.
2. Ерматов Ш.Р. Дарынды балаларға арналған мектеп оқушыларының шығармашылық белсенділігін дамыту туралы/ Білім-образование, 2009. №5, 3-5б.
3. Акменбетов Қ.Ж. Дарындылықтың теориялық негіздері // Педагогика мәселелері, 2009. №2, 130-134б.
4. Бекжанова М.Б. Дарынды балалармен жұмыс – заман талабы // Қазақстан орта мектебі, 2009. №5/6, 18-25б.
5. Омарқұлова С.А. Дарынды баламен жүргізілетін жұмыстардың әдістері мен түрлерін жетілдіру // Мектептегі технология, 2009. №5, 3-4б.
6. Темірбаева С. Дарынды оқушылармен жүйелі жұмысының маңызы // Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл, 2009. №7-8, 11-12б.
7. Тоқтарбаева Р. Дарынды оқушыларды ғылыми жұмысқа баулу // Тәрбие туралы, 2010. №6, 7-9б.
8. Шырынбаева Г.К. Оқушы дарындылығын анықтау теориясына негізделген мұғалім қызметі // Қазақ тілі: әдістеме, 2010. №3, 2-4б.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АБЫЗ БЕЙНЕСІ

Койшина Г.О., Смагулова Н.К
«7М02301- Филология» білім беру
бағдарламасының 2-курс магистранты, ф.ғ.к., доцент
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
gulimor@mail.ru

Ғасылар көшіп, мың жылдықтар ауысқанымен мына ұлы далада түпкі тінін жоғалтпаған көшпелі өркениеттің көпшілікке бағдар берер темірқазықтай бұлжымас ұлттық ұғымдары қалды. Абыз атауы – көріпкелдік пен көрегендік, сұңғылалық пен сезімталдық, даналық пен даралықтың бар бітімін бір өзіне сыйдырып тұрған сондай ұғымның бірі. Таста қалған тарих пен бабадан балаға жеткен ауыз әдебиетте абыз – ел тұтқасы. Сондай-ақ, ол ізіне ерген халықтың тағдырына жауапты, жортуыл мен жорықтың сәуегейі, тіпті қажетті тұста құтты қонысты айқындау функциясын да атқарған.

Академик Ә.Марғұланнның айтуы бойынша «абыз – түркі халықтары тәңірі сенімінде болған көне дәуірдегі бірегей мәдени-әлеуметтік жүйенің өкілі. Абыз тайпа, ұлыс өміріне, ел басқару ісіне, жорық жайына араласып отырған саяси тұлға» [1: 39].

Түбі бір түркілер тілінде, шағатай тіліндегі жазбаларда «аба» сөзі аға, ата, әке, ұлы мағынасын береді. Сонда, аба – ұлағатты адам, киелі әрі қасиетті тұлға. Сондай-ақ, көне таңбаларды танып, келер күнді дөп болжар сәуегей мен ел билеушілерге ақыл айтар синкретті болмыс. Тіпті тұңғыш профессионал тілші ғалым Қ.Жұбановтың абызды ғасырлар сағасында жырақтап бір-бірінен дараланған бір қатар өнер атаулының түп атасы деп таниды. Бұл пікірді ауыз әдебиетін зерттеуші Б.Уахатов одан әрі өрбітіп: «Абыздар да бір кезде шамандар секілді каста дәрежесінде саналып, өзінің ерекше бөтен

білімді, көрегендігімен өзге жұрттан биік жоғары тұрған» деп келтіреді “Халықтың ескілікті наным-сенімінен туған өлеңдері” атты мақаласында [2: 136]. Өз кезегінде Е.Тұрсынов арынды ақын, өшпес мұра қалдырған өткір тілді өжет жырау, сәні мен салтанаты жарасқан сал мен сері, болмысы бөлек бақсы мен айтқаны айнымас болжаушы, абыздардың түп тегі бір.

М.Әуезов жоғарыда айтылғаннан бөлек абыздың мынадай да ел тағдырын шешер қызметтерді қатар атқарғанына тоқталады: Хан шеше алмас түйткіл мен жымын білдірмес жұмбақ, бұлдыр келешек болса да шешімді абыздар айтатын. Бейбіт күндерде берекесі кетіп, арасы алапайдай бүлінген қарындасты табыстырып, тұйыққа тап болып, тарыққанда жол табатын, кемеңгер көшбасшы сонымен қатар әлеуметтік заңгер тұғын [3: 196-197]. Басқасын былай қойғанда жер таңдау мен көшу, шайқас пен татуластық тағдырында да хан ең алдымен абыздың ақылына жүгінетін. Хан аузынан шыққан ұшқары сөз болса, жөнге салатын да осылар. Көп елге хан жарлығын орнату керек болса, айтар сөзі ем болатын дуалы ауыз да олар.

Қазақтың арғы тарихынан бері саралайтын болсақ, абыз атанған тұлғаның бір өзінен сұңғыла сәуегейлік, кестелі сөз зергері, келешекті дөп болжау, қысылтаяң шақта жол бастай да, қол бастай да білетін бар қасиет түгел біте қайнасқандай. Әрі бұл феномен көне түркі дәуірінен бастап, ұлт болып ұйысқан қазақ хандығына дейін алтын арқауы үзілмей, қайта керсінше кемелденіп жеткенін көреміз.

Жоғарыда айтқанымыздай абыз үшін қоғамның саяси-әлеуметтік мүддесі шешуші әрі бәрінен маңызды. Себебі абыз қауымды ұйыстырушы тұтқа болар тұлға. Біз мұны түркі қағанаты тарихында абыздық қызмет атқарған Тоныкөк бейнесінен анық көреміз. Орхон жырларындағы Тоныкөк қанқұйлы жорықтардың куәгері, әрі сол жанкешті соғыстар туралы жыр, өшпес мұра қалдырған эпикалық өнер иесі – жырау. Тоныкөк – ақылды қолбасшы, шешуші жорықтарда қол бастаған ерен батыр.

Тура осындай дара – көшпелі тұрмыстың әлеуметтік жүйесін реттеуші, ақылгөй дана тұлғаның бірі – «Қорқыт ата». Ол да қоғамның әлеуметтік мәселелерін шешуде шарифат сияқты діни қағидалар емес, төре мен жарғылар, салт-дәстүрлер үстемдік етеді. Көрнекті ғалым, қорқыттанушы Шәкір Ыбыраев «Қорқыт – көреген қасиетті, болашақты болжайтын қарт» [4: 24], – деген.

Одан беріде Кетбұғаны «Абыз» деуге толық негіз бар. Өйткені ол заманында туған жерінің тыныштығы үшін алыс сапарға аттанып, сонау қияндағы Палестина жерінде Құлағу Елханымен бірге өз саясатын жүргізген – мемлекет қайраткері. Бұл туралы Серік Тілеубаев: «Жошы Қыпшақ даласына енген сонау 1218 жылдан ары Кетбұға оның әскерінің қолбасшысы, ақылманы деңгейіне дейін өрлеп, ең сенімді әрі ұлы биі атанған. 1207 жылы Жошы жорығын одан ары Сібірдің «орман халықтарын» бағындыру кезеңінен ол мына бақимен қоштасқанға шейін сенімді серігі болды. Ең қанқұйлы жорықтар мен сын сағаттарда Жошы хан қолының маңдай алды қосынының тізгінін қолында ұтсаған», – деп жазады «Ана тілі» газетінде жарық көрген «Елінің қамқоры болған» (16 қаңтар, 2014 ж.) мақаласында [5].

Дала философы, ойшылы, ақыны, данышпаны, көріпкелі, абыздың бірі де бірегейі – Асан қайғы. Ол жарты әлемді бауырына басқан Алтын Орданың кемелденген шағында-ақ, оның басына күн туарын, алып империяның кезі келгенде ыдырайтынын ерте білген сұңғыла саясатшы. Елге нәубет қайдан келерін, кіріптарлық күйге түспеу қамында не істеу керектігін алғаш болжаған көріпкел еді. Мысалы, ұлы жыраудың «Қырында киік жайлаған» атты тамаша толғауының мазмұнына үңілсеңіз, сөз астарына ой жүгіртсек, бір-бірімен хандыққа таласып, қырылысып, елдің шырқын бұзған Алтын Орда хандарының әрекетіне наразылығы бірден байқалады. Желмаясын мініп халқына құтты қоныс, жайлы жер іздеген Асан қайғы аңсаған «Жерұйықты» ақыры тауып, сол құтты қонысқа ел қондырды. Ғалым Ғарифолла Есім “Қазақ ренесансы” еңбегінде Асан атаның

«Жерұйық» деген мақсат-мұратын мемлекетті ұйыстырудағы ұлттық идея екенін айтады [6].

Абылай ханның ақылшысы, ұлы мемлекет қайраткері, Алты Алаштың ақылман қариясы, көмекей әулие атанған Бұқар жырау Қалқаманұлы да – абыз. Сәбит Мұқанов: «Бұқар жыраудың сөздері ХҮІІІ ғасырдағы қазақ тіршілігінің энциклопедиясы» деп дәп айтқан. Ақиқаттың алдында ханнан да қаймықпайтын ол жалған сөйлемейді. Тіптен Бұқар жырау – мемлекеттің басты идеологы. Оның айтқан жырлары үлкен ой, терең тағылымға және де елді жұдырықтай жұмылдыра алатын құдіретке ие. «Хан қасында би ақылды болса, қара жерден кеме жүргізеді» деген содан қалса керек.

Қазақ шежіресінде ертеде өткен абыздар атын тізбектей кетсек: Сабырбай абыз, Нысан абыз, Сары абыз, Құрманбай абыз, Мәстек (Құдайберген) абыз, Ботан абыз, Қойлыбай абыз, Дәнсат абыз, Құрманбай абыз, Өтеміс абыз, Қараман абыз, Шаншар абыз, Көшербай абыз бен Байқонақ абыздарды атай аламыз.

Абыздардың эстетикалық түйсік-талғамымен астарлы да айрықша дүниетанымының нәтижесі болған болжаушылық қасиеті – қазақ әдебиетінде де көрініс тапты. Бұған Ш.Құдабердіұлының «Қалқаман-Мамыр» поэмасындағы Әнет баба бейнесі мысал бола алады. Шығармадағы Әнет баба бейнесі – ішкі иірімдері мен тартысы мол трагедиялық образ ретінде шебер суреттелген. Ел тұтқасы ретінде сипатталатын дана қарт Қалқаман мен Мамыр арасындағы ғашықтық хикаясы төңірегіндегі тартыстың тікелей басы-қасында жүреді. «Әнет бабаң – Арғынның ел ағасы, Әрі би, әрі молла, ғұламасы. Орта жүзге үлгі айтқан әділ екен, Сол кезде тоқсан беске келген жасы» деп бейнеленеді.

Шығарманың шарықтау шегінде былай тартсаң – арба сынып, былай тартсаң – өгіз өлер қысылтаяң тұс бар. Осы тартысты тұстан жол тауып шығу Әнет бабаға да оңай емес. Даланың жазылмаған заңын да аттауға болмайды. Жазықсыз қан төгу де обал. Сондықтан бұл іске көкжиектің ар жағында не барын көңіл көзімен көре білген абыз қарияның, елді аузына қаратқан бидің екі жасқа ара түсіп, айып төлеу арқылы сауға сұрауы өте орынды әрі табылған шешім болатын. Өйткені ол – адалдық пен әділдіктің жоқтаушысы ретінде бейнеленеді. Көздеген түпкі мақсаты елдің бірлігі, ғашықтардың аман да бақытты өмірі еді. Сайып келгенде, біздің айтпағымыз Әнет баба – халқының басындағы қуанышты, күйінішті ахуалдың бәрін арқалаған жиынтық бейне. Сондықтан халықтың трагедиясы оның басындағы трагедия ретінде қабылданды [7].

Шәкәрімнің абыз бейнесі айшықты суреттелетін келесі шығармасы – «Еңлік-Кебек» дастаны. Абайдың бастамасымен жазылған. Тіптен, ұлы ақын нақты тапсырып, өзі көңіл таразысында сын тезіне салып, бағдар сілтеген. Оқиғасы 1770-1780 жылдар тұсында Шыңғыс тауы атырабындағы Бөкенші өзені мен Кіші Орда тауының сілемінде өрбіген. Енді шығарма желісіне келсек: ...Кебек батыр алдағы болашағын болжау үшін Нысан абызға бал аштырады. Қарт абыз жігіттің ажалы беймәлім қара жартастың түбінде биік қабак, сұрлау қыздан боларын айтады... Осы қысқа ғана үзіктен Нысан абыз бейнесінің шығарманың идеялық мақсатын ашуда елеулі орны барын анық байқауымызға болады. Себебі, Нысан абыз – тылсым күш пен ақыл, көрегендік қасиеттің иесі. Айтқаны айнымай келетін құдіретті жан. Абыз алдындағы Кебекке барынша мейірбан болады. Ақын сөзден зер төгіп, Нысан абыздың бейнесін ерекше етіп сомдап кеткен: «Дауысы мұңлы. Жанға жақын қоңыр үнді. Осы дауысымен-ақ, алдына келгеннің бойын шымырлатады. Өзге бір әлемнен хабар алғандай, мұқият тыңдап, ғайып көріп тұрғандай» деп сипаттайды оны автор [7].

Сәбит Мұқанов «ақынның ақыны» деп таныған Мағжан шығармаларын да абыз образдарын көріп, жазбай тани аламыз. Мына бір ғана үзіндіге үңілсек: «Бір күні шошып тұрып көргендей түс, Кесіп ап, қарағайдан қылды қобыз, Қыл тағып, қобызына сөйлетіп ед, Алтайды күңіrentіп шықты лебіз» деп ақын Қорқыттың ұйықтап жатып, түсінде қобыздың жасалуы жөнінде аян көргенін кестелі сөзбен келісті етіп өрнектеген.

Абыздың ерін тұлғасын айшықтай түсу үшін ақын: «Сол күнде бір ер бопты алты алашта, Қаны бір қалың елмен, жаны – басқа. Елікпей ес білгелі еш нәрсеге, Өзіңдей үйірілмеген албырт жасқа» деп келтіреді. Ерекше атап айтқымыз келетіні Мағжан поэмасында Қорқыт тек аңыздық бейне болып қалмайды. Қазақы дүниетаным мен санасының мәйегі, дана ойшыл, қауымның рухани ұстазына айналған күй атасының айрықша болмысы теңдессіз етіп сомдалады: Өмірдің жұмбағын шеше алмай, әбден тұйыққа тірелген, сонда да мойынсұнбаған Қорқыт тек қобызға жұбанды. О дүниеге де мұңдасымен бірге аттанды. [8].

«Қорқыт» атты осы поэманың түпкі тіні – толассыз күрес. Өлімге жеңістік бермей, ажалмен арпалысқан Қорқыт – Мағжанның бойындағы өршіл, өлмес рухтың өзіндей.

Ақынның «Оқжетпестің қиясында» поэмасында да абыз бейнесі айшықты суреттеледі. «Хан Кененің абызбен жүздесуі шебер сипаталады. Тіптен сәл сескенген хан «Аруақ!..» деп сесекеніп те қалады. Алдынан күміс сақал қарияны көреді. Бір сәт абдырып қалған Кенесарыны елдің ері әрі жолбарысым деп жігерлендіреді. Ондағы кестелі деген жыр шумақтары абыздың бейнесін көз алдыға алып келгендей... Көркемдік тәсілдерді осылайша шебер қолданған автор көздеген ең негізгі мақсатына жазбай жетеді әрі қазақ танымындағы абыздың заңғар бейнесін сөзбен сомдап, суреттей кетеді.

Абыз бейнесін Кеңес заманы тұсындағы кейбір шығармалардан да көз шалып қаламыз. Мәселен Мұқағали Мақатаевтың «Райымбек» поэмасында ақыл мен парасаттың, намыс пен ар-ұяттың асқарында Қабай жырау аталады.

Мұқағали сол тұстағы елінің басындағы трагедияны абыз бейнесін сипаттау арқылы да жеткізді. Шығарманы дұшпан ойрандаған далада боздаған бозторғайларды қызғыштан қорғап жүрген Қабай жыраудың қайғы мен шерден шөккенін көреміз. Көз көргеніне көңілі сенбей, қарт Қабай жырау «Тәңірім мұны түс қыла көр» – деп жаратқанға жалбарынады. Ол тіптен бүкіл қазақ халқының мұңын айтып, зарын төгіп тұрған жинынтық бейне іспетті. Қабай қарт өзі көрген ауыр қайғыдан қан жұтып, қайтуға беттеген болатын. Кенет құлағы баланың дауысын шалады. Кері бұрылса, кекілді бала еңкілдеп, жанары жасқа толып тұр. Сондағы жыраудың қалай қуанғанын тілмен тек шебер ақын ғана дөп жеткізе алғандай. Жыраудың маржан сөздері үзіліп барып сөнген үміттің шырағын қайта жаққандай: « – Сен ғанасың, құлыным, сен ғанасың, Мен де көпке бармаспын, сен қаласың. Ойран болған орданың орнына кеп, Отау тігіп оттарын сен жағасың». Осыдан-ақ, автордың жинақтап келіп шығарған образы – абыз бейнесіне қандай мұрат пен міндет жүктегенін көреміз. Осы поэмадағы абыз бейнесінен қырдағы көшпелі елдің қазақтың ақыл – парасаты, санасының сергектігі мен зердесінің ашық екенін байқайсыз. Өйткені, автор осы абыз аузына сөз салып, елінің кейбір кісі қынжылтар қылығын да айтып салады: «Бірі өрге, шіркіннің енді бірі еңіске тартады да тұрады. Бәрі басшы, өзінше бәрі де би. Жалғыз сәтте бәрінің берекесі қашып, бірлігі ыдырады. Қазақтың шіркін осы бір әдеті қалса екен» – деп түйіндеп, елді бірлікке шақырады [9].

Шындап келсек, поэмадағы Қабай жырау өмірде болған. Мұқағали осы кейіпкердің де көркем образын жасауда тарихи шындық пен көркем шындықтың ара айырмасын білдірмей, үйлесімді түрде келтірген.

Саралай келіп, жоғарыда айтылған, түрлі авторлар қалынан туып, әрқилы заманның сұрқылтайы болған сұңғыла абыздар образы ғылым тілінде «архетип» деп аталады. Архетип дегеніміз – адам санасында сақталып келе жатқан бастапқы образ. Философиялық сөздікте: грекше «арғы, бастапқы образ» деген мағынаны береді. Кейінгі антикалық философияда (Филон, Александрийский, т.б.) «бейне, идея» деп түсіндіреді. Архетип жалпы адамзаттық рәмізділіктің негізіне, шығармашылық жасампаз қиялдың нәр алатын бастауына жатады.

«Архетип» ұғымын ғылымға енгізген – К.Г.Юнг. Оның пайымында мәдени тұлғаның рухани-шығармашыл қазынасы қауымдық тылсымнан құралады. Әрбір халық

өз мәдениетін еркін дамытуға мүмкіндік алған кезде архетиптеріне жиі оралады. Архетип шығармашылық жасампаз қиял негізінде пайда болған, жалпы адамзаттың даму тарихында үстем болған көне бейнелер. Сонау көне түркі дәуірінен бері сан ғасыр, тіптен мың жылдан астам уақыт бізбен бірге жасасып келе жатқан әдебиетіміздегі «Абыз» архетипі түптеп келгенде: образды жинақтаушылық пен типологиялық тұрақтылықтан туған. Әр ұлттың әдебиетінде архетиптің өз мағынасы болады. Бүгінгінің сөзімен айтар болсақ, ол біздің ұлттық мәдени кодымызда жасырылған айрықша бейне деуге толық негіз бар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Алматы, 2011. 1-том. – А – А. – 752б.
2. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Ғылым, 1974 – 288б.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991 – 240б.
4. Ыбыраев Ш. «Қорқыт ата» энциклопедиялық жинақ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999 – 800 б.
5. Тоғанбай қажы Құлманов «Кетбұға абыз» (электронды ақпарат көздерінен) <https://obk.kz/news/social/history/item/118623-ketb-a-abyz>
6. Есім Ғ. Қазақ ренессансы. – Алматы: ҚазАқпарат, 2011 – 112б.
7. Құдайбердіұлы Ш. шығармалар жинағы, Алматы, 2009.-280-291б.
8. Жұмабаев М. Шығармалары. I том. Алматы: Жазушы, 2013 – 376б.
9. Мақатаев М. «Аманат», Алматы: Атамұра, 2002 – 213б.

ҚҰЖАТТЫҚ ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Құралай Мұхамади
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Kuralay.mukhamadi@gmail.com

Қарасай Нұрбибі Жеңісханқызы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
Karasainurbi@gmail.com

Түйін сөздер: құжат, құжаттық лингвистика, тарих, оқулық, басқару құжаттары

Бүгінгі таңда «құжат» пен «құжаттама» терминдері қоғамның кез келген саласында қолданбалы маңызы зор тілдік бірлікке айналып отыр. Мекемелер, әлеуметтік топтар арасындағы қарым-қатынас жүйесінің сипатын айқындап, әлеуметтік үдерістердің нақтылы жай-күйі мен өзгерістерін көрсететін дәлел екені белгілі. «Құжат» термині дәлелдеу мағынасын білдіретін латынның «documentum» сөзінен шыққан. Бертін келе оның екі жаңа мағынасы пайда болды: біріншісі - тар мағынасында төлқұжат, жеке куәлік секілді тұрмыстық заттарды айқындаса, екінші кең мағынада кез келген нәрсені куәландыратын, растайтын барлық нәрсе (өнер туындысы – дәуірдің құжаты) мағынасына ауысты [1,12-б.].

Нарықтық қатынасқа көшу, ақпараттық қоғамға айналу, КСРО кезеңіндегі құжаттардың толығымен күшінің жойылуы құжаттанудың қалыптасуын, дамуын зерделеуге сұранысты арттыра бастады. Құжатқа деген қажеттілік қолданбалы тіл білімінде жаңа бағыт «Құжаттық лингвистиканың» тууына себепші болды. Құжаттық

лингвистика – зерттеу нысаны құжаттық мәтін, құжат ретінде тануға болатын сөйлеу туындыларын құрастыруда, өңдеуде және қолданылуында жүзеге асырылатын тілдік, бірізділендіруші және стандарттаушы ережелер әрекетін ескере отырып қолданылуының, құрамы мен құрылымының ерекшеліктері болып табылатын теориялық және қолданбалы тіл білімінің бір тармағы [2; 55-6]. Зерттеуші С.П.Кушнерук құжаттық лингвистика - қазіргі заманғы құжаттық коммуникацияның тілдік ерекшеліктерін, символдық құралдардың құрамын, құжаттық мәтіндерде олардың ұйымдастырылу ерекшеліктерін, құжаттық мәтіндердің құрылу заңдылықтарын зерттейтін қазіргі тіл білімінің бөлімі деп анықтама береді. Оның мақсаты ресми іс қағаздар стилінің талаптарына сай қызметтік құжаттарды дұрыс құрастыра білуге, редакциялауға баулу екенін атап көрсетеді. Құжат дайындаушының лингвистикалық білімі, деңгейі жоғары дәрежеде болуы керек. Құжат мәтіні ұғымы – құжат лингвистикасы ұғымдарының жүйесінде негізгі болып табылады деп сипаттайды [3,53-б.].

Аталмыш саланың тарихы мен қалыптасуы, теориялық-методологиялық мәселелерін жүйелі түрде зерттеу әлі жолға қойылмаған. Дегенмен С.М.Мәшімбаев, А.Н.Сокова секілді ғалымдар құжаттанудың тарихын зерттесе, Н.С.Ларьков, В.Д.Банасюкевич, Э.А.Бардаев зерттеу еңбектерінде теориялық-методологиялық мәселелері қарастырды. Ғалым Э.А.Бардаев кең тараған жалпы ғылыми әдістерге модельдеу, суреттеу, жүйелік, анализ, функционалдық, синтез, құжаттарды біріздеу, формализация әдістерін жатқызады. Ғылыми өлшемдік, сараптап бағалау, контент-талдау, библиографиялық, формулярлық талдау, психоллингвистикалық әдістерді арнайы әдістерге жатқызады. Ал Н.С.Ларьков жалпы ғылыми әдістердің өзгеше тізімін ұсынып, синтез, анализ, функционалдық, жүйелеу, қорытындылау, жіктеу, абстрактіліктен нақтылыққа өту, салыстыру деп санап көрсетеді де арнайы әдістерге стандарттау, құжат құндылығын анықтау, құжаттарды бірізділеу әдістерін жіктейді. Отандық ғалымдардан алғашқылардың бірі болып А.С.Ысқақ «Қазақстанда іс жүргізу және құжаттану: тарихы мен зерттеу әдістері (XIX ғ. – XXI ғ. басы)» атты диссертациялық еңбегін жариялады.

А.Алдашева, Ә.Жақып, Ж.Дүйсембаева, Л.Дүйсембекова, А.Хазимова, А.А.Сапарбекова, М.К.Жақыпов, М.Қасымбеков, Н.Ерғазиева, Б. Сүлейменова, Ф.Оразбаева, Қ.Мұхамади секілді қазақ ғалымдары ресми іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізуге байланысты ғылыми зерттеулер жүргізіп, еңбектерін аталмыш саланың өзекті мәселелеріне арнаған.

Сонымен қатар, Е.Н.Роготневаның «Документная лингвистика», С.П.Кушнеруктың «Лингвистика документной коммуникации: теоретические аспекты», «Современный документный текст (проблемы формирования, развития и состава)», «Официально-деловой документ как знакомая матрица» Н.В.Муравьеваның «Документная лингвистика», С.В.Чаусованың «Документная лингвистика» секілді орыс ғалымдарының еңбектерінде «Құжаттық лингвистика» тақырыбы толық ашылып, терең зерттелген. Е.Н.Роготневаның «Документная лингвистика» кітабында «құжат» терминіне, олардың түрлеріне, қолданылу ерекшеліктеріне, іскерлік қағаздар мен құжаттар тілінде кеңінен қолданылатын сөздерге тоқталады. Еңбекте басқару құжаттарының 60-қа жуық түрі бар екендігі жөнінде айтылады. Ал қызметтік құжаттарды функционалдық мәні бойынша бірнеше үлкен топтарға бөледі: жеке, директивалық және өкімдік, әкімшілік-ұйымдастырушылық, ақпараттық-анықтамалық, іскерлік хаттар, қаржылық және есептік құжаттар.

Әр құжаттың белгілі бір мәтіндік формасы бар. Мәтіндерді жазудың бес түрі бар: сызықтық жазба (Өмірбаян, өтініш, сенімхат және т.б.), трафарет (анықтамалар, келісімшарттар, келісімшарттар және т. б.), кесте (қаржылық мәлімдемелер және т. б.), сауалнама (кадрларды есепке алу жөніндегі жеке парақ және т. б.), ұқсас мәтіндер (бұйрықтар, шешімдер, қаулылар және т. б.).

1. Қызметтік құжаттардың тақырыбы мен мазмұнына сәйкес терминдер мен кәсіби сөздер. Заңға байланысты дипломатиялық және бухгалтерлік терминдер (импорт, келісім-шарт, кешіктіру, үстеме ақы, ұсыныс, сұраныс және т.б.).
2. Көбінесе әкімшілік-кеңсе тілінде қолданылатын сөздер (тиісті, төменде қол қойылған, алдын-ала жазылған, нақты (осы) және т.б.).
3. Қандай да бір іс-әрекетке немесе қарым-қатынасқа байланысты зат есімдер (жалға алушы, куәгер, жұмыс беруші, талапкер, жауапкер және т.б.) секілді адамдардың атаулары.
4. Ресми-іскерлік стильге тән атаулы типтегі тіркестер (біржолғы жәрдемақы, жоғары органдар, белгіленген тәртіп, алдын-ала қарау және т.б.). [1, 13 – б.]

Орыс ғалымы С.П.Кушнерук «Документная лингвистика» еңбегінде іскерлік құжаттар тілі қисынды, дәл, қысқа болуы қажеттігін, шұбалаңқы, ауызекі сөздерді, эмоционалды-эксперссивті сөздер мен фразеологизмдерді, ресми стильге тән емес тілдік құралдарды пайдалану функционалдық-стильдік норманың бұзылуы болып саналатынын айтады [3, 38-б.].

2000 жылы Ләззат Дүйсембекованың авторлығымен «Қазақ іс қағаздар тілінің тарихы», «Іс қағаздары», «Іс қағаздарын екі тілде жүргізу» деген үш бөлімнен тұратын «Іс қағаздарын қазақша жүргізу» атты оқу құралы жарық көрді. Қазақ іс қағаздар тілінің тарихына кеңірек тоқталып, XVIII-XIX ғасырдағы қазақ даласында қолданылған ресми іс қағаздарының тілі, алғашқы қазақ газеттерінің ресми іс қағаздар стилін қалыптастырудағы рөлі, XIX ғасырдың II жартысындағы әкімшілік орындарының бұйрық-жарлықтары, эпистолярлық стиль материалдары, 1920-1930 жылдардағы іс қағаздар тілі секілді тақырыптарды қамтыған. ҚР Үкіметінің 1998 жылғы 14 тамызындағы N 769 қаулысына сәйкес ЖОО бағдарламаларына енгізілген «Қазақ тіліндегі іс қағаздарын жүргізу» курсына арналған алғашқы еңбектердің бірі және ресми іс қағаздардың тарихына терең зерттеу жүргізіп, сатылай талдаған бірден бір оқу құралы екендігі даусыз [4].

Ф.Оразбаева, Қ.Мұхамади авторлығымен 2005 жылы шыққан «Мемлекеттік тілдегі іс қағаздар» атты еңбекте іс қағаздардың ең жиі кездесетін түрлеріне түсінік беріліп, оларды дұрыс жазу мен қолдану үлгілері көрсетілген. Іс қағаздар стилінің өзіндік ерекшеліктері, тарихы, оларды игерудің емлесі туралы мағлұматтар беріліп, іс қағаздар тарихына қатысты мәліметтер іс құжаттар тарихын зерттеп, зерделеп жүрген тілші-ғалымдардың еңбектерінен алынған үзінділермен бірге ұсынылған [5.].

2006 жылы В.Салагаев пен Б.Шалабайдың авторлығымен «Іс қағаздарын жүргізу. Составление деловых бумаг» атты екі тілде жазылған оқу құралы жарық көрді. Бұл еңбекте басқаруға арналған құжаттардың үлгісі (анықтама, бұйрық), олардың сипатамасы, жеке адам басына қажетті құжаттарға (арыз, өтініш, қолхат т.б.) анықтама берілген. Оқырмандарға ыңғайлы болу мақсатымен қазақ және орыс тілінде жазылған. Кітаптың соңғы бөлімінде іс қағаздар терминдерінің қысқаша сөздігі ұсынылған. Құжаттарды топтастыру, ұйымдық құжаттар, еңбек қатынастарын ұйымдастыру секілді тақырыптарды қамтып, шетел ғалымдарының еңбектерімен салыстыра отырып жазылған [6].

Г.О.Байжанова, Г.А.Маймақова авторлығымен 2007 жылы «Іс жүргізу» атты оқу құралы жарық көрді. Еңбекте құжатнама жүйесі, құжаттың құрылымы, жеке құжаттардың ерекшелігі, іс жүргізу технологиясы секілді тақырыптар қарастырылған. Сонымен қатар, оқу құралының екінші бөлігі ресми іс қағаздардың орыс тіліндегі нұсқасына арналған [7].

М.Пірімбетованың «Іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізу» атты оқу құралы 2007 жылы жарыққа шықты. Бұл еңбектің ерекшелігі қазақша іс қағаздарының тарихы терең зерттеліп, XVIII ғасырдан бастап бүгінге дейінгі ресми іс қағаздарының стиліне талдау

жүргізілген. Ресми құжаттардың стильдік ерекшеліктері, ескерілуі тиіс басты емле қағидалары 17 тармақшаға бөлініп мысалдарымен бірге ұсынылған [8].

2008 жылы М.Ғ.Жүкенова «Іс қағаздарын жүргізу» оқу құралын жарыққа шығарды. 7 тараудан тұратын еңбекте құжатнаманы басқару, істер номенклатурасы, құжаттау, құжаттардың мәтініне қойылатын талаптар секілді мәселелер баяндалады. Әрбір құжаттың үлгісін ұсынып, теориялық ақпараттарын, ерекшелігін түсіндіріп өткен [9].

2011 жылы М.Қ.Мәмбетова «Құжаттық лингвистика» атты 38 беттен тұратын оқу-әдістемелік құралын жарыққа шығарды. Еңбекте аталмыш курсқа сипаттама беріп, оның мақсаты мен міндеттеріне тоқталады, тапсырмалар, пәнге байланысты қысқаша терминдер анықтамалығын ұсынылған. «Құжаттық лингвистика» тақырыбына арналған еңбектер саусақпен санарлық, зерттеу жүргізгенде қазақ тіліндегі еңбектерден «Ресми іс қағаздарын жүргізу» тақырыбындағы еңбектерді басшылыққа аламыз. Салғастырмалы әдіс арқылы орыс тілді ғалымдардың зерттеу жұмыстарына жүгінеміз [10].

Қазақ даласында ресми іс қағаздар XVIII ғасырдан бастап қолданысқа енген. Оған орыс әкімшілік орындарына, патшаға жазған қазақ батырлары мен хандарының құжаттары дәлел. Бүгінгі күнмен салыстырғанда құжаттардың жазылу стилінде айтарлықтай өзгешеліктер бар. Қазақ халқының әлеуметтік, экономикалық, саяси жағдайын бейнелейтін қатынас хаттар екі ел арасындағы ұлтаралық байланысты дәнекерлеуші қызметін атқарды. Құжатнама тарихында алғашқы құжат ретінде тіркелген хат – Қайып ханның 1716 жылы жолдаған өз елшілерінің Ресеймен бейбітшілікте болуы туралы жолдамасы еді. 1718 жылы І Петр патшаға жоңғарларға бірлесе тойтарыс беру үшін әскери көмек жіберу туралы өтініші де сол заманның ресми іс қағаздары саналады. Бұл құжаттардан стильдік өзгешелік, тілдік бірліктердің орынсыз қолданылуы, орфографиялық емшелердің ескерілмеуі секілді қателіктерді кездестіруге болады. Жазба тілінде тұрақты эпитеттерді, тұрақты тіркестерді, синтаксистік құрылымы мен грамматикалық тәсілдерді дұрыс қолданбау көп ұшырасады. Мысалы, ресми іс қағаздары қазақша жазылса да дала сөзінің орнына сахара, қала сөзі шаһар, крепость, мекеме сөзі мехкеме, әскер сөзі ғаскер нұсқасында, салық сөзі баж ретінде қолданылған. Шені жоғары, лауазымды кісілерді мадақтайтын эпитеттердің жазылуы - сол дәуірдің лексикалық құрамындағы ерекшелік. Мысалы, хұрмету, құдретлу, ғизатлу, биік мәртебелі, шафағатлу секілді эпитеттер, арабтың «ұлы мәртебелі», «жоғары мәртебелі» деген сөздерін де жиі ұшырастырға болады. Өткен ғасырдағы ресми іс-қағаздардағы тағы бір ерекшелік – амалды, көңіл-күйді, ішкі сезімді білдіретін үстеу, сын есімдердің парсы, араб тілдерінде берілуі (аян, бір ауыздан, сыйлық т.б.). Қағаздар тілі мен ауызекі сөйлеу тілінің арасындағы мұндай айырмашылықты ғалым М.П.Вяткин хаттарды татар молдаларының жазғандығын, олардың патша үкіметіне жұмыс жасайтын тыңшы болғандығын, сол себептен татар тілінің сөздері көп кездесетіндігін жазады. Бұл пікірді І.Кеңесбаев та қолдап, парсы, шағатай, араб, татар тілдерінің элементтерінің жиі кездесетіндігін, эпистолярлық стиль осылайша ерекшеленгендігін баяндайды.

«Қазақ тіліндегі ресми іс қағаздары тілінің қалыптасуы және дамуы» атты диссертациясында Н.И.Ерғазиева қазақ ресми іс қағаздарының қалыптасуын үш кезеңге жіктеп қарастырады. Бірінші кезең XVIII –XIX ғасыр аралығын қамтыса, екінші кезең XIX ғасыр мен XX ғасырдың бастапқы кездерін, үшінші кезеңді кеңестік дәуір кезіндегі ресми іс қағаздар деп бөліп қарайды.

Ғалымдар түрлі болжамдар, зерттеулер ұсынғанымен, кеңсе тілі тарихы әлі күнге толық зерделеніп, шегіне жетпеді. Тарихынан сыр шертетін оқулықтар, «Құжаттық лингвистикаға» байланысты сөздіктер, оқу құралдары да аз. Мемлекеттік тілдің, жазба тілінің құлаштап қанат жаюына, қолданыс аясының кеңеюіне құжат тілінің тигізер әсері мол. Сонау хан жарлықтарынан, Патша үкіметінің орыс тілінен аударылып енгізген заңдары мен қатынас қағаздардан бастау алатын ресми іс қағаздар, оның тарихы

зерттеуге сұранып тұрған тың тақырыптардың бірі. Өткен шақта кеткен еншіні бүгінгі күні жаңғыртып, лингвистиканың бір ірі саласы ретінде орнын айшықтау бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Е.Н. Роготнева. Документная лингвистика. Издательство Томского политехнического университета, 2011. -84 б.
2. Лингвистикалық бағыттағы салалық терминология сөздігі. – Алматы, 2019. Қазак университеті. – 112 б.
3. С.П.Кушнерук. Документная лингвистика. Волгоград, 1999 – 96 б.
4. Л.Дүйсембекова. Іс қағаздарын қазақша жүргізу. –Алматы: Ана тілі, 2001ж. -207б.
5. Ф.Оразбаева, Қ.Мұхамеди. Мемлекеттік тілдегі іс қағаздар. - Алматы, 2005. -128 б.
6. В.Салагаев, Б.Шалабай. «Іс қағаздарын жүргізу.Составление деловых бумаг». — Алматы: Раритет, 2006. — 208 б.
7. Г.О.Байжанова, Г.А.Маймақова. Іс жүргізу. «Фолиант» баспасы. Астана, 2007. -184 б.
8. М.Пірімбетова. Іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізу. – Астана, 2007. –117 б.
9. М.Ғ.Жүкенова. Іс қағаздарын жүргізу. – Астана, 2008. -185 б.
10. М.Қ.Мәмбетова. «Құжаттық лингвистика». – Алматы, 2011. – 38 б.

РОЛЬ НАУЧНОГО ТЕКСТА ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Маукеева А.О., магистр пед.наук

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

Байгушикова А.М., старший преподаватель

Евразийская Юридическая Академия имени Д.А. Кунаева, г. Алматы

baygushikova@inbox.ru

maukeeva2012@mail.ru

По программе дисциплины «Профессионально ориентированный русский язык» казахских отделений университета изучают научный стиль и его особенности. В рамках изучения научного стиля студенты обучаются конспектированию, реформированию, аннотированию, рецензированию учебно-научных текстов, составляют планы к ним.

В методике обучения русскому языку выделяют три цели обучения: коммуникативная, образовательная и воспитательная. Коммуникативная цель является ведущей на всех этапах обучения, так как главная задача учебного процесса – научить студентов русскому языку как средству общения.

Главная коммуникативная цель – научить студентов читать специальную литературу, говорить на профессиональные темы, письменно излагать информацию по специальности, т.е. помочь им овладеть русским языком как средством получения знаний по профилю вуза. Определенная роль отводится также развитию у студентов логического мышления, а именно совершенствованию уже сложившихся умственных операций и умений логично строить собственное высказывание на русском языке.

Совершенствование сложившихся умственных операций реализуется в работе с языковым и текстовым материалом. Так, например, умение анализировать развивается при изучении лексических, фонетических и грамматических единиц русского языка и сопоставлении их с аналогичными единицами русского и родного языков, а также при

таких видах работы с текстом как нахождение основной информации предложения, абзаца, текста. Умение классифицировать и сопоставлять совершенствуется при работе с грамматическими и лексическими единицами, а также при чтении и слушании двух близких текстов на близкие темы [1, 62].

Занятия по русскому языку способствует также развитию умения логично выражать свои мысли в устной и письменной форме. Это осуществляется в процессе выполнения ряда заданий, связанных с составлением и реализацией плана высказывания. Исследования показывают, что студенты должны оперировать не отдельными словами или набором слов, не отдельными предложениями или набором предложений, а более сложными крупными единицами.

Одна из задач преподавания русского языка в вузе – обучить профессионально-ориентированному чтению, научить студентов овладеть научно - техническими знаниями, используя все средства неродного языка путем совершенствования языковой и коммуникативной компетенции на основе научного стиля, языка специальности. Чтение представляет собой один из важнейших видов речевой деятельности, которая направлена на извлечение информации из письменно фиксированного текста. Чтение не только служит для практического овладения русским как неродным языком, но и является средством изучения языка и культуры, а также средством самообразования. Кроме того, чтение способствует развитию и других видов коммуникативной деятельности.

В связи с этим в современной методике обучения чтению, интерпретации прочитанного и на этой основе изложению своих мыслей отводилось всегда важное место. В процессе чтения или слушания текста важно научить видеть главную мысль текста, его логическую структуру, особенности употребления слов и предложений. Необходимо испытывать и возбуждать внимание обучаемого беспрестанными вопросами, стимулировать проникновение в смысл читаемого, советовал К.Д.Ушинский в своих сочинениях, касающихся освоения родного языка [2,56].

На продвинутом уровне, когда перед студентами стоят сложные коммуникативные задачи, целью обучения в области говорения является связная речь (текст), поэтому возникает необходимость провести более четкую классификацию внутри различных форм речи и определить последовательность их изучения.

По русскому языку целью обучения для студентов продвинутого уровня выбрано развитие и совершенствование коммуникативной компетенции на основе научного стиля, языка специальности. Соответственно предусматриваются следующие задачи:

- отличать научный стиль, его основные жанры и их функциональное назначение;
- сформировать умения и навыки работы с научной литературой, с текстом научного стиля;
- составлять конспекты различного типа на основе содержания научного текста;
- составлять вторичные тексты научного жанра: аннотации, резюме, рефераты, доклад;
- сформировать умения и навыки составления собственно научного изложения (введение, заключение по содержанию реферата; отзыв/рецензия);
- составлять тезисы на определенную тему для устного выступления (для презентации доклада, для участия в диалогах, полилогах);
- правильно использовать навыки владения устной и письменной научной речью (участие в дискуссиях, конференциях, круглых столах и др.);

После определения цели и задач обучения подбираются материалы по лексическим (и грамматическим) темам для содержания курса. Например, лексические темы представлены следующим образом: «Наука, человек, общество», «Наука и ее подвиды», «Из истории науки», «Роль науки на современном этапе», «Наука и современные технологии», «Наука вчера, сегодня и завтра», «Этапы научного познания»,

«Открытие в области моей специальности», «Роль моей специальности в развитии будущего Казахстана» (см Силлабус).

Использование учебно-научного текста, в котором интегрируются, объединяются, синтезируются все элементы языковой системы, дает возможность научить студентов пользоваться вторым языком не только как средством общения, но и как средством познания мира, овладения будущей специальностью [3, 437].

Являясь главной единицей обучения, текст выполняет в процессе практического овладения русским языком определенные функции. Во-первых, он выступает как эталон речевого произведения, которое, необходимо уметь создавать в продуктивных видах речевой деятельности, во-вторых, как целостное речевое произведение, которое нужно уметь понимать в рецептивных видах речевой деятельности. Кроме того, текст является источником расширения языковых знаний и основой для тренировки языкового материала [4,113].

Знакомство с научным текстом начинается с названия, заголовка. Осмыслить его – значит сделать первый шаг к пониманию материала, который предстоит прочитать. Заголовок актуализирует имеющиеся у студента представления по данной проблеме. Прочитав его, обучаемый сопоставляет с ним известные ему знания, выстраивает предположения о круге поднимаемых в тексте вопросов. Предварительная работа анализа заголовка текста наводит студента на мысленный ответ на вопросы:

- Что мне уже известно об этом?
- Что можно предположить, исходя из предыдущих знаний?
- Что может быть нового, неизвестного в этой статье для меня?

Как видим, на подготовительном этапе работы, ориентированный на основной вид деятельности – анализ научного текста, студент уже настраивается на внимательное чтение нового материала. Один из наиболее распространенных приемов такой работы – объяснение смысла названия текста, попытка дать собственный заголовок прочитанному. Такая мыслительная работа позволяет выстроить логическую цепочку собственных рассуждений, обоснованных по изучаемой проблеме, пройти тот же путь интеллектуальных размышлений, что и автор.

Но распознать содержание статьи по одному названию достаточно сложная задача. Поэтому следующий этап – анализ научного текста, который предлагает мысленное прогнозирование ответов на вопросы типа:

- Что нового можно узнать, прочитав эту статью?
- Какие актуальные, важные проблемы в ней излагаются?
- Какую цель ставит перед собой автор?

Такое обдумывание текста формирует познавательный интерес, обостряет восприятие текста, настраивает на определенный уровень интеллектуальных трудностей, связанных с познанием нового, способствует формированию стремления как можно глубже разобраться в учебном материале, построить собственную версию, гипотезу разрешения профессиональной проблемы.

При работе с научным текстом основную смысловую нагрузку несут ключевые слова и фразы. Определить их – необходимая основа для понимания учебного материала. Ключевыми являются те слова и предложения, которые несут основной заряд текста, раскрывают его главную мысль. Выделение ключевых слов, фраз в тексте сопровождается активной мыслительной работой, поскольку выявляются взаимные связи, зависимости, причины следствия, устанавливается сходство и различие с уже известным материалом, выясняется правдоподобие и реальность излагаемых суждений и фактов. Отсюда и вытекает выполнение заданий, которые помогут осмыслить текст. Для текста мы предлагаем такие задания как: назовите тему и микротемы текста; определите вид коммуникативной задачи текста; постройте модель-схему текста.

Одной из основных задач обучения русскому языку студентов неязыковых специальностей вуза является формирование у них умение осуществлять информационный поиск профессионально значимой информации на русском языке. Студент по окончании курса русского языка должен владеть профессионально-ориентированными навыками и умениями, всеми видами научной обработки текста для самостоятельной работы.

Сегодня методика обучения чтению текстов по специальности основывается на деятельном подходе, т.е. овладение чтением научных текстов должно определяться профессиональными потребностями и, как следствие, соответствующей деятельностью. Чтение текстов по определенной отрасли знаний является видом речевой деятельности, воспроизводящей одну из реальных форм общения и ведущей к получению обучающихся профессионально-значимой информации.

Общеизвестно, что текст признан и является всеобъемлющей коммуникативной единицей обучения. В рамках методик обучения языка специальности в основе лежат общие методологические подходы к работе с текстом. Это обучающие тексты, тексты для развития речи, тексты для подготовки самостоятельной работы, тексты для контроля знаний, умений и навыков и упражнения тренировочного, закрепляющего и контрольного характера, которые подбираются с учетом факультета и будущей специальности студентов.

Итак, текст может выступать и как объект наблюдения за языковыми фактами, и как источник расширения языковых знаний, и как образец для воспроизведения, и как материал для тренировки. Таким образом, учебный текст может быть предназначен как для усвоения специально отобранной информации, так и для получения нового образовательного продукта.

Подводя итог вышеизложенному, можно отметить, что являясь главной единицей обучения, текст выполняет в процессе практического овладения русским языком определенные функции. Во-первых, он выступает как эталон речевого произведения, которое, необходимо уметь создавать в продуктивных видах речевой деятельности, во-вторых, как целостное речевое произведение, которое нужно уметь понимать в рецептивных видах речевой деятельности. Кроме того, текст является источником расширения знаний и основой для тренировки языкового материала. Студентам следует запомнить, что «сфера применения научного стиля очень широка. Это один из стилей, оказывающий сильное и разностороннее влияние на язык, так как непрерывный научно-технический прогресс вводит во всеобщее употребление огромное количество терминов» [5,184].

Опыт подтверждает, что знания полученные студентами через структурно-семантический анализ научного текста способствует: восприятию, анализу, обобщению информацией; повышает уровень владения русским языком во всех видах речевой деятельности, способствуют воспринимать язык как важнейшее средство общения, и главное, помогает ориентироваться в системе понятий и терминов в научных текстах по специальности; в перспективе уметь логически верно, аргументировано и ясно строить как устную, так и письменную речи; и наконец, владеть современными информационными методиками повышения языковой компетенции.

Литература:

1. Вишнякова Т.А. Обучение русскому языку студентов-нефилологов. М.: Русский язык, 1980. – 152 с.
2. Ушинский К.Д. избр.пед.соч.: В 2-х т. – М., 1971. – Т.2. С. 246.
3. Адскова Т.П., Бухарбаева К.Н. Концепция личностно ориентированного подхода и ее реализация при обучении второму языку. – Алматы, 2004. – С. 437.

4. Добраев Л.П. Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания. – М., 1982. – С. 113
5. Солганик Г.Я. Стилистика текста: Учебное пособие. – Москва: Наука, 1997. – 252 с.
6. Ахмедьяров К.К. Русский язык: Учебное пособие (3-е издание). – Алматы, 2010. – 217 с.
7. Мухамадиев Х.С. Профессионально-ориентированный русский язык. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 214 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУДИОКНИГ ПРИ РАЗВИТИИ НАВЫКОВ ПРОИЗНОШЕНИЯ УЧАЩИХСЯ.

Мижутите К.В.

Научный руководитель: Жукенова А.К., к.ф.н, доцент кафедры Английского языка и
методики преподавания

НАО Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Kriss_mi99@mail.ru

Навыки аудирования формируются поэтапно под пристальным контролем учителя. Сначала учитель тренирует у учащихся механизмы аудирования, преодолевает трудности аудирования и только на последнем этапе можно выявить уровень сформированности навыков и умений аудирования текста. Работа по формированию умений аудирования иноязычного текста предполагает строгий учет возрастных и индивидуальных особенностей со стороны учителя [1; с. 40-44].

Опираясь на данную гипотезу, мы пришли к выводу, что она подтвердилась благодаря использованию разработанного комплекса упражнений, эффективность которых отражена в результатах контроля уровня сформированности навыков аудирования, а именно в испытуемых.

Целью данного исследования является рассмотреть влияние аудиокниг на учебный процесс при развитии навыков произношения учащихся в средней школе.

Для достижения поставленной цели необходимо выполнить следующие **задачи**: изучить и проанализировать научно-методическую литературу по теме исследования; исследовать процесс восприятия речи с точки зрения психологии; изучить теоретические основы обучения аудированию на среднем этапе; выделить основные трудности понимания иностранного языка на слух; определить способы преодоления трудностей; рассмотреть новые интенсивные подходы к обучению аудированию; предложить упражнения и методические приемы обучения аудированию. Процесс обучения аудированию должен носить системный характер.

Объект исследования – аудиоупражнения.

Предмет исследования – использование аудиоупражнений для развития навыков произношения учащихся.

Исходя из общей цели, объекта и предмета исследования, в данной статье ставятся следующие конкретные задачи:

- раскрыть понятие аудиокниги;
- описать как аудиокниги влияют на развитии навыков произношения учащихся;
- проанализировать насколько эффективно восприятие материала учащимися на слух;
- выяснить как правильно подходить к составлению аудио-упражнений для учащихся.

Аудирование может выступать как независимый вид речевой деятельности (например, длительное восприятие и распознавание отчетов, лекций и других устных

выступлений) или вступать в диалогическое общение как его рецептивный компонент, то есть быть одной из сторон говорения. В отличие от разговора, аудирование - это рецептивный вид речевой деятельности [2; с.177-189].

Основная форма его потока – внутренняя, невыраженная, и тем не менее слушатель через каналы обратной связи влияет на акт общения. В книге каждого уровня используются лексика и грамматические формы, понятные учащемуся, овладевшему этим уровнем. Чтобы перейти на следующий уровень разговорной речи и слушания, учащемуся может потребоваться одна / две аудиокниги или более, в зависимости от громкости самой аудиокниги и личных характеристик ученика. Анализ организации обучения аудированию в зарубежных учебниках и учебных пособиях позволили выделить три основных этапа работы с аудиотекстом: предтекстовой (pre-listening), текстовой (while-listening) и послетекстовой (post-listening /comprehension check) [3; с. 6-11].

Выбор аудиотекстов определяется следующими показателями:

- жанрово-стилистическое разнообразие текстов;
- соотнесение текста с конкретной темой и ситуацией общения;
- насыщенность изучаемыми грамматическими и лексическими явлениями;
- ориентированность на реализацию коммуникативных намерений студентов.

При выборе учебных аудиоматериалов также учитывается следующее:

- потребности, интересы учащихся (элементы новизны и т.д.);
- соответствие аудиотекста критериям нормативности и частоты использования словарного запаса;
- социальные реалии, отражающие характерные особенности речевого поведения;
- наличие текстов, отражающих разнообразие английского диалекта, регистров, звучание голоса людей разных социальных, профессиональных, национальных принадлежностей, возраста и пола.

С раннего детства процесс развития памяти ребенка осуществляется по нескольким направлениям. Во-первых, механическая память постепенно дополняется и заменяется логической. Во-вторых, непосредственное запоминание с момента превращения в опосредованное, связанное с активным и осознанным использованием различных мнемонических средств и приемов запоминания и воспроизведения. В-третьих, произвольное запоминание, преобладающее в детстве, у взрослого превращается в произвольное. На средней стадии произвольное и произвольное запоминание уравниваются друг друга. Впечатления, которые человек получает об окружающем мире, оставляют определенный след, сохраняются, фиксируются и, если необходимо и возможно, воспроизводятся. Эти процессы называются памятью [4, с. 58-70].

Как было сказано выше, у человека есть три типа памяти: произвольная, логическая и опосредованная. Первое связано с широким волевым контролем запоминания, второе - с использованием логики, третье - с использованием различных средств запоминания, преимущественно представленных в виде предметов материальной и духовной культуры. Кратковременная, долговременная и оперативная память используются непосредственно во время прослушивания. Кратковременная память, обеспечивающая сохранение поступающей информации на всех этапах процесса восприятия, вплоть до ее обработки и получения части информации в долговременной памяти. Последний предназначен для хранения слышащих артикуляционных образов слов, словосочетаний и синтаксических конструкций, правил и схем их связи. Благодаря этому понимание фразовой структуры и коммуникативного типа предположения. Кроме того, кратковременная память необходима для сравнения восприятий, следующих друг за другом через определенный интервал [5; с. 238-258].

Чтобы речевое сообщение было правильно понято, слушатель должен удерживать слова и фразы, связывать то, что он слышит в данный момент, с тем, что он слышал раньше, переводить последовательные серии входящих сигналов в одновременные. Эти функции выполняет оперативная память, которая отличается невысокой точностью и малой помехоустойчивостью. Кратковременная память и оперативная память выполняют служебную роль. Они помогают записывать некоторую информацию в долговременную память, и успех этой функции зависит от качественного и количественного отбора, от способа введения материала и его фиксации. Для облегчения понимания текста проводились упражнения по устранению психологических и лингвистических затруднений с помощью антиципации (предвосхищения содержания по названию текста) и понимания информации, а также понимания значений незнакомых слов.

Во время исследования составлялись упражнения, подходящие возрастным характеристикам учеников. Разработаны упражнения, помогающие обнаружить уровень сформированности аудирования текста на иностранном языке. На этом этапе применялись упражнения для обучения восприятию речевого потока и ответно-вопросные упражнения, которые поспособствовали решению поставленных целей. Эти упражнения были ориентированы на развитие навыков понимания текста.

Наличие визуальной поддержки (текста) при аудировании позволяет одновременно закрепить навыки чтения. Использование текста во время аудирования является нарушением методического принципа, но может быть оправдано одновременным развитием навыков чтения и аудирования. Многие ученики успешно справились с предложенным материалом, в результате чего были выявлены хорошие показатели в уровне сформированности умений и навыков прослушивания текста на иностранном языке [6; с. 208-224].

Как известно, при недостаточном формировании составляющих процесса прослушивания он протекает с большими трудностями. В процессе восприятия были выявлены трудности, связанные с языковыми трудностями, точнее с незнанием словарного запаса, а также трудности, связанные с такими психологическими факторами, как особенности слуховой памяти. Преодоление этих трудностей - продолжение наших исследований в будущем.

Обучение аудированию является очень актуальным на сегодняшний день, так как без формирования аудитивных навыков невозможно речевое общение. Понятие «аудирование» включает процесс восприятия и понимания звучащей речи. Результатом аудирования является овладение учащимися иноязычной речью [7; с. 46-57].

Так же процесс аудирования связан с такими психическими процессами как: восприятие, мышление, воображение и тремя видами памяти-кратковременной, долговременной и оперативной.

В ходе исследования были использованы различные методы и приемы обучения, которые стимулировали познавательную активность учащихся. Использование данных методов и приемов оказались эффективными.

Литература:

1. А.Э.Бижанова. Методы обучения сегодня // ИЯШ. 2018. №1(97). - С.40-44.
2. Н.Д.Гальскова, Н.И.Гез. Цели обучения аудированию. Система упражнений для обучения аудированию. Издательский центр «Академия», 2005. – С.177-189.
3. Система упражнений, используемых для обучения аудированию // ИЯШ. 2017. №2(86). -С.6-11.
4. Настольная книга преподавателя иностранного языка - справочное пособие. – Минск «Вышэйшая школа», 1999. - С.58-70.

5. Методика обучения иностранным языкам в начальной и основной общеобразовательной школе: Учебное пособие для студентов педагогических колледжей (Под ред. В.М.Филатова). – Ростов н/Д: «Феникс», 2004. - С.238-258.
6. Методика обучения иностранному языку: учебник и практикум для академического бакалавриата / под ред. О.И.Трубицкой. – М.: Издательство «Юрайт», 2019. - С.208-224.
7. Обучение связной иноязычной речи в средней школе. Под ред. И.Ф. Комкова. Мн., «Нар. Асвета», 1970. - С.46-57.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА БІРЛЕСКЕН ТОПТЫҚ ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мурзагельдина Куаныш Рахимовна
Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Әлеуметтік педагогика пәндер кафедрасы
«Педагогика және психология» мамандығының 1 курс
магистранты

Бүгінгі күннің өзекті мәселесі – елімізді мекендеген өзге ұлт өкілдерінің мемлекеттік тілді игеруі. Әлеуметтік сұранысқа негізделген мемлекеттік қажеттілікті нысана еткен оқыту жүйесіндегі қазақ тілінен берілетін білім нәтиже бергенде алға басады.

Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқыту жалпыға міндетті мемлекеттік білім стандарты, базистік оқу жоспары, тілді оқыту тұжырымдамасы және мемлекеттік оқу бағдарламалары негізінде жүзеге асырылады.

Өзге тілді мектептердегі қазақ тілі мемлекеттік білім стандарттарына сай жалпы білім беретін мектептің үш сатысында да міндетті пән деп саналады. Әр саты бойынша дайындалған оқу бағдарламаларында қазақ тілінен берілетін білім мазмұны мына ұстанымдар негізінде құрастырылған:

1. Тақырыптық ұстаным. Бұл жерде қазақ тілін практикалық бағытта оқыту көзделеді. Барлық грамматикалық формалар сөйлеу моделі арқылы диалогтік, монологтік сөйлеу түрінде лексикалық тақырыптар арқылы практикалық жолмен меңгеріледі.
2. Жүйелілік ұстаным. Дидактикалық ұстаным бойынша тілдік материалдар жүйелілік ұстанымға негізделіп құралып, жеңілден ауырға қарай күнделікті қарым-қатынас жасау мақсатында сөйлеу тіліне қарай іріктеліп беріледі.
3. Оқушының ана тілін негізге алу мақсатында коммуникативтік қарым-қатынас жасауда баланың ана тіліндегі білім мен сөйлеу дәрежесі негізге алынады.
4. Қызметтік ұстаным. Бұл ұстаным бойынша қазақ тілін функционалдық дәрежеде меңгеруде қандай грамматикалық формаларды меңгеруге болады деген мәселе ескеріледі.

Осы ұстанымдарды тірек ете отыра, бағдарламада оқушы сөйлеп үйрену үшін қандай грамматикалық формаларды меңгеруге білуге тиіс және оған қажетті лексикалық, грамматикалық минимумдар жүйесін жасау, сөйлеу моделдерін беру, тағы басқа мәселелер ескеріліп, әр сыныпта оқылатын материалдар оқушының сөйлеу, ойлау қабілеті мен тілін дамытуға бағытталады.

Коммуникативтік әдіс – оқушы мен мұғалімнің тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатыны, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен

әдістемелік категорияларға тән басты белгілер мен қағидалардың басты жүйесінен тұратын, тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілдік қарым – қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі.

Коммуникативтік стратегияға кіретін моменттер:

- 1.әңгімелесушінің зейін қойып тыңдауын қадағалау;
- 2.«Бәрі түсінікті» деген сигналы арқылы толық түсінуді қамтамасыз ету;
- 3.«Мен дұрыс түсіндім» сигналы арқылы әңгімелесушінің толық түсінігін қамтамасыз ету;
- 4.сөз жетіспеушілігін сөз тіркестері мен түсініктемелер, аудару арқылы шешу;
- 5.грамматика жетіспеушілікті сөз құрылымын қысқарту немесе ауыстыру, ана тілінің элементін фразалық құрылымын көшіру, қате кеткен жағдайда өзін-өзі түзеу.

Коммуникативтік ойлау іс-әрекетіне дайын болатын когнитивтік құзырлық коммуникативтік құзырлықтың керекті компоненті болып табылады. Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың тіл-ойлау қабілетін дамытатын жағдайлар:

1. мәтінмен жұмыс;
2. мәселемен жұмыс;
3. ойын жұмыстары;
4. электрондық оқулықтармен жұмыс.

Ойлау – сөйлеуді керек ететін кез келген жағдайда үш компонент өзара байланысады: шешілетін мәселе, білімдердің барлығы, зерттеу.

Коммуникативтік оқыту тілдік әрекетінің барлық түрінде қалыптасады – тыңдауда, сөйлеуде, оқығанда, жазғанда. Жалпы барлық лингвистикалық, әдістемелік әдебиеттерде сөйлесім әрекетін төрт түрге бөліп қарастырады: сөйлеу, оқу жазу, түсіну. Коммуникативтік оқыту: ОҚУ, СӨЙЛЕУ, ТЫҢДАУ, ЖАЗУ – ауызша өзара қатынас, жазбаша өзара қатынас, бір уақытта дамиды. Жоғарыда айтылғандай коммуникативтік оқытудың сөйлеу әрекетінің барлық түрінде де қажеттілікпен қатысып тұрғаны көрінеді. Өйткені ол ауызша да, жазбаша да қарым-қатынас жасаушылардың бір-бірін тілдік қабылдауы мен түсінгенін қамтамасыз етеді. Орыс мектептерінде қазақ тілін оқытудың басты мақсаттары – оқушылардың дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдыларын қалыптастырып, мемлекеттік тілді әр түрлі жаңа технологиялар арқылы игерту. Қазақ тілі мұғалімінің негізгі міндеті – қазақ тілі сабақтарын мазмұны мен форма жағынан қызықты, тиімді өткізу. Қазақ тілі сабақтарын тиімді өту мақсатында коммуникативтік оқытуды технологиясын қолданамын. Жаңа білім стандарттарына сай, мынадай талаптарға сүйеніп жұмыс істеу керек деп ойлаймын:

1. сөйлемдерді қолданып сұхбат жүргізу;
2. мектепте және өзін қоршаған ортаны танып білу;
3. оқушыларды қазақ тілінде сөйлеуге үйрету, дағдыландыру;
4. синтаксистік сөйлемдерді құрастыра білу.

Бұл талаптарға сүйеніп жұмыс істеу үшін әр түрлі сабақ түрлерін өткізу керек. Сабаққа дайындалған уақытта формаларды (ұжымдық, топтық т.б.) іріктеп алу қажет. Көрсетілген формалар арқылы оқушылардың білімін, іскерлігін, дағдысын тексеру үшін түрлі белсенді тапсырмалар енгізу қажет. Пәннің мазмұны, яғни сабақтың дидактикалық элементтерінің жүйесі: сөйлеу, оны тыңдау, сөйлем құрау, аудару, оқу, жазу құралы керек.

I. Тіл материалдары (фонетика, лексика, грамматика) үш бағытқа бөлінеді:

Лексикалық бағыт – айтылуын меңгеріп, мағынасын кездесетін жағдайлар арқылы тілді тез игеру.

Фонетикалық бағыт – дыбыстың айтылуы мен жазылуын меңгеру. Әр сыныпта қазақ тіліне тән дыбыстарды қайталап, сипаттап, сол әріп бар сөздерді қайталап, ір сабақта бір дыбысқа тиянақтап тоқталу қажет.

Грамматикалық бағыт –оқушылардың ерекшелігіне сай сурет бойынша жұмыс, мазмұнын айту, сөйлем құрастыру.

II. Этномәдениет материалдары – тіл мәдениеті, ұлттық ойындар, тағамдар, ән күй, үй жабдықтары туралы әңгімелеу. Жеңілден ауырға принципі бойынша жүзеге асады. Айтылған технологияларды 5-11 сыныптарда қолданамын.

Әр жаңа тақырып бойынша мәтінді меңгеру кезінде балалар топқа бөлініп, әр біріне бес міндет беріледі:

Мәнерлеп оқу

Түсіну

Сұрақтар қою немесе диалог құрау

Сызба арқылы өз ойларын айту

Грамматика

Мысалы, 5 сыныпта «Мектеп спортзалы» мәтінін меңгеру кезінде балалар топ ішінде бес міндетті бөлісіп алады. Грамматикалық тақырып: «Демеуліктер». Дайындыққа 10 минут беріледі.

Уақыт өткеннен кейін 1 оқушы мәтінді мәнерлеп оқиды, екіншісі – мәтін бойынша түсінгенін айтады, үшіншісі – мәтін бойынша сұрақтар қояды, топ ішіндегі оқушылар оларға жауап береді немесе екі оқушы диалог құрайды, келесі оқушы мәтін бойынша сызба құрайды, мысалы: соңғысы – төл сөздің ережесін айтып мысал келтіреді. Сөйтіп топтағы әрбір оқушы қамтылып, сабаққа белсенді қатысады. Осы уақыт ішінде мен оқушыларды келесі кесте бойынша қадағаладым:

Диалог құрау

Монолог

Оқу техникасы

Бақылау

жұмыстары

Мотивация

(психологтар зерттеуі бойынша).

Қорытып айтқанда, коммуникативтік оқыту арқылы оқушылардың танымдылық қабілеттері, танымдық үрдістері дамып, сөздік қоры молаяды, оқытуда жағымды әрекет қалыптасады. Бұның бәрі дамығаннан кейін оқушының қиялы мен ойлауы, есі мен қабылдауы, зейіні дамып қалыптасады. Танымдық қабілеттер, танымдық үрдістер әрбір технология барысында дамиды. Ал қажеттелікті қанағаттандыру әр түрлі әлеуметтік жағдайларда бағыт-бағдарды жоғалтпау, адамдардың эмоционалдық жағдайлары мен жеке тұлғаның ерекшеліктерін анықтау, олармен қарым-қатынастың теңбе-тең түрлерін тандау, өзара іс-әрекет үрдісінде сол түрлерін іске асыру, зейіндерін қадағалау және айқындау, көпшілік алдындағы жағдайларда іс-қимылын білу, өзіне зейін аударту, психологиялық қатынас орнату, сөйлеу мәдениеті дамиды. Ал сөздік қорының дамуы мәтінмен жұмыс істегенде, белгілі бір мәселені шешкенде дамиды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Пассов Е.И. "Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению". М., 1977г.
2. Пассов Е.И. "Основы методики обучения иностранным языкам". М., 1977г.
3. Әрінова Б.А. Озық технологияларды қолданудың коммуникативтік компетенция қалыптастырудағы орны. «Қазақ тілі Қазақстан мектебінде», 2008, № 1, 11-13 б.
4. Ерназарова З.Ш. Саналы коммуникативті оқыту әдісі. «Қазақ тілі: әдістеме» 2007, № 4, 20-23 б.
5. Қасбаева Г.С. Мемлекеттік тілді коммуникативтік бағытта оқыту жолдары «Қазақ тілі Қазақстан мектебінде» 2008, № 5, 17-22 б.

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕГІ ТЕМПЕРАМЕНТТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТЫ

Мусина А.Е., магистрант

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к, доценті, Ағылшын тілі және ОӘ кафедрасының
меңгерушісі Рыспаева Динара Сарсембаевна

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

assemgul11@gmail.com

Қашықтан оқыту әрдайым назар аудартқызыған, бірақ оның артықшылықтардан гөрі кемшіліктері көбірек болды, өйткені қашықтан оқытудың пайдасы, оның қаншалықты қол жетімді және тиімді екендігі туралы үнемі пікірталастар туындаған. Әсіресе қашықтан оқыту әлем пандемиядан өтіп жатқан соңғы оқиғаларына байланысты маңызды болып келеді. Қашықтан оқыту білім беру нарығында өз орнын алып және дәстүрлі оқытуға балама ретінде сенімді түрде орналастырылатын салаларды нақты ажыратуға болады.

Қазіргі уақытта COVID - 19 пандемиясының аясында әлеуметтік-психологиялық, экономикалық және жоғары білім беру саласына да сөзсіз әсер еткен өзекті болып отыр. Бұл фактілер коронавирус инфекциясының алдын алу үшін қашықтан оқытуға көшкен жоғары оқу орындарының жұмысына тікелей қатысты. Әлемдегі эпидемиологиялық жағдайды ескере отырып, қазіргі уақытта қашықтан оқыту формасы ең оңтайлы деп айта аламыз. Әрине, оның өзіндік ерекшеліктері бар, олар аудиториялық жұмыс формасынан түбегейлі ерекшеленеді. Қашықтан оқыту процесіне көп уақыт қажет, өйткені бұл оқу курстарын өте егжей-тегжейлі ұйымдастыруды қажет етеді. Студенттің оқудағы жетістіктеріне әсер ететін негізгі фактор психологиялық жайлылықтың жағдайы екенін атап өткен жөн. Оқу жағдайларының күрт өзгеруі, ең алдымен, оның әл-ауқатына, өзін-өзі бағалауға, өмірге қанағаттануға, өзін-өзі тануға әсер етуі мүмкін, бұл өз кезегінде психологиялық денсаулықта үлкен маңызға ие.

Қашықтан оқытудың білім алушының психологиялық әл-ауқатына теріс әсері пәндер бойынша оқу үлгерімінің нашарлауына және оқу уәждемесінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Қазіргі уақытта "психологиялық әл-ауқат" феноменін ғылымның көптеген салалары, соның ішінде психология белсенді зерттейді. Я.И. Павлоцкаяның [1, 22 б.] пікірінше, бұл құрылымға тәуелсіздік сияқты компоненттер кіреді; сау тұлғааралық қатынастарды құру мүмкіндігі; ішкі психологиялық жайлылық жағдайы; өз өмірінің де, басқа адамдардың өмірінің де құндылығын түсіну; әлеуметтік қызығушылықтың болуы; өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылу және қабілеттілік; эмпатия; қоғамдағы сәтті бейімделу.

Шетелдік қашықтан оқыту әдістемесі туралы айтатын болсақ, ең алдымен бағдарламаның мазмұны мен әдістемелік бөлімінен бастау керек. Шетел тілін қашықтан оқыту арнайы негізде жүргізілуі керек екенін ескеруіміз керек, өйткені дайын білім оқушыларға ғана беріліп қоймайды, сонымен бірге білім алушылар оқу-танымдық іс-шаралар негізінде білім алу барысында білім алуға талпындырылады. Шетел тілін қашықтан оқыту бірқатар дидактикалық мәселелерді тиімді шешеді. Ең алдымен мұғалімнің рөлі өзгеруде, оның басты міндеті мұғалімнің жеке басының дамуына, оның шығармашылық ізденісіне қолдау көрсету және бағыт беру болып табылады. Оқушымен қарым-қатынас бірлесіп құру және ынтымақтастық принциптері негізінде құрылады. Сондай-ақ кез-келген білім беру бағдарламаларын қашықтан жүзеге асыруға болады. Осы жағдайларда қазіргі кезде қалыптасқан оқу-тәрбие жұмысының ұйымдастырушылық формаларын қайта қарау сөзсіз: дербес өзіндік жұмыстардың ұлғаюы және ізденушілік және зерттеушілік сипаттағы практикалық және шығармашылық жұмыстардың көлемінің ұлғаюы [2]. Ағылшын тілін үйрету кезінде жас ерекшеліктеріне байланысты психофизиологиялық ерекшеліктерді ескеруді де

ұмытпаған жөн. Шет тілдеріндегі қашықтықтан оқытудың айрықша маңызды ерекшелігі - студенттің телекоммуникациялық байланысы тек оқытушымен және тренинг бойынша серіктестермен ғана емес, сонымен қатар ана тілінде сөйлейтін серіктестермен де байланыс мүмкіндігі [3]. Бұл кезде оқушылардың жеке психологиялық ерекшеліктерін ескеру маңызды. Темпераменттің әр түрінің ағылшын тілін меңгеруде күшті және әлсіз жақтары бар деген қорытынды жасауға болады. Жедел нәтижеге жету үшін темпераменттің таза түрінде өте сирек кездесетініне назар аударып отырып, оларды зерттеу нысандары мен әдістерін таңдау кезінде оларды ескеру қажет. Темперамент типіне қарамастан, кез-келген адам тілді меңгеруде сәттілікке жете алады, ең бастысы - тілек, сонымен қатар жүйелі еңбек пен оның не үшін қажет екенін түсіну. Бұл олардың қажеттіліктеріне сәйкес келетініне көз жеткізу үшін жеке психологиялық ерекшеліктеріне, яғни, әр түрлі темпераменті бар студенттерге онлайн режимінде оқытуды қалай құруға болады деген мәселе туындайды.

Психологияда темперамент адамның мінез-құлық мен іс-әрекетінде көрінетін психиканың жеке қасиеттерінің жиынтығын түсінеді. Дәл осы қасиеттер жалпы психологиялық белсенділікті, белсенділіктің қарқыны мен ырғағын, эмоционалдылықты анықтайды, сонымен қатар есте сақтау, зейін, қабылдауға әсер етеді. Кейбір адамдарда психикалық белсенділік біркелкі жүреді, олар тыныш, теңдестірілген, кейде баяу, олардың қимылдары сараң және орынды. Басқалары, керісінше, өте мобильді, тыныш, шулы және жанды. Осылайша, темперамент адамның не істейтінін емес, оны қалай жасайтынын анықтайды.

В. С. Мерлин, адам психикасының динамикалық сипаттамаларын арнайы зерттейтін ірі отандық психолог: "Екі өзенді елестетіп көріңіз: біреуі тыныш, екіншісі – жылдам, таулы. Біріншісінің ағымы әрең байқалады, ол тегіс, су өткізеді, оның жарқын жарылыстары, дауыл сарқырамалары, жарқыраған шашырауы жоқ. Екінші ағын - керісінше. Өзен тез ағып кетеді, ондағы су дірілдейді, қайнайды, жарылып кетеді және тастарға соғылып, көбік сынықтарына айналады" [2, б. 332-339] мұнда екі өзеннің де, дауыл мен тыныштықтың да бір – біріне тәуелсіз ағып жатқандығы көрсетілген. Бірақ қарапайым, күнделікті өмірде-отбасында, жұмыста, университеттегі сабақтарда, достармен және т.б. әр түрлі адамдардың психикалық өмірінің әртүрлі "ағындары" біріктіріліп, эмоциялар, сарқырамалар мен бұрылыстар пайда болады, өйткені жалпы "ағындардың" әрқайсысы өзінің өзіндік құндылығы мен өзіндік ерекшелігін сақтауға тырысады. Демек, әрқайсымыздың мінез-құлқымыз бен басқалардың темпераментінің ерекшеліктерін білу және қарым-қатынас, өзара әрекеттесу және қарым-қатынас процесінде бір-біріміздің әлсіз және күшті жақтарымызды ескеру қаншалықты маңызды.

Темперамент типтерінің психологиялық сипаттамалары төменде келтірілген келесі негізгі қасиеттермен және қашықтықтан оқытудағы оқу әрекеттерімен анықталады:

Сангвиникалық оқушылар белсенді және көпшіл. Олар белгілі бір тәуекелмен байланысты болса да, жаңа қиындықтарды қабылдағанды ұнатады. Тұлғаның бұл түрі харизматикалық және оптимистік. Бұл сангвиниктерді топтарының қалаған нәтижеге жетуге деген ынтасын арттыратын тамаша көшбасшыларға айналдырады. Сангвиниктердердің тағы бір ерекшелігі – олар кез-келген жағдайда жалығудан аулақ болады. Бәрінен бұрын онлайн-оқытуда біртектілікті қорқады. Өз іс-әрекеттерді жоспарлау және оның сапасын бақылау, қызықсыз материалмен жұмыс істеуге үйрету, басталған жұмысты аяғына дейін жеткізуге үйрету. Сангвиниктерді қашықтықтан оқытуда оқуды жақсарту үшін: Сангвиниктерге онлайн сабақтарға толықтай қатысуы үшін әртүрлілігі мен үйлесімі қажет. Оқытудың әртүрлі қалауына сәйкес келетін және оларды таңдауға мүмкіндік беретін ресурстарды қосқан дұрыс. Тұлғаның бұл түрі өзінің шығармашылық қабілеттерін көрсетуді, сондай-ақ көшбасшы рөлін қабылдағанды ұнатады. Сыныптастарының көңілін көтеруге және шабыттандыруға мүмкіндік беретін

онлайн сабақтарды біріктіру қажет. Мысалы, топтың бірлескен жобасын басқару. Оларға модельдеу және тармақтау сценарийлері арқылы тәуекелге баруға мүмкіндік беру керек. Осылайша, олар өз қателіктерінен сабақ ала алады.

Флегматикалық студенттердің темпераменті сабырлы және ұстамды. Олар бейбітшілікті сақтағанды ұнатады және басқаларға жанашырлық таныта алатындығымен танымал. Олар әрқашан қақтығыстарды сәтті шешуге және өз тобының мүшелері арасындағы үйлесімділікті сақтауға тырысады. Басқаша айтқанда, олар топта бітімгер болуға тырысады. Мұғалімнің назарын флегматикалық темперамент оқушылары да аударуы керек, өкінішке орай, оларға жеткілікті көңіл бөліңбейді – олар сабырлы, ешкімге кедергі жасамайтын, сенімді, сондықтан оларды арнайы жұмыс объектісіне айналдыруға негіз жоқ сияқты. Бірақ флегматиктерге оған жетіспейтін қасиеттерді дамыту керек – белсенділік, оның белсенділікке, инерцияға немқұрайлылық танытуына жол бермеу керек. Мұғалім флегматикалық студенттердің іс-әрекетін көбірек жандандыруы керек, оларда пайда болуы мүмкін немқұрайлылықты жою үшін, мұндай студенттерді көбінесе сабақта белгілі бір қарқынмен жұмыс істеуге ғана емес, сонымен бірге олардың өздері мен жолдастарының не істейтініне эмоционалды көзқарас тудыруы керек. Жауапқа ойлануға қосымша уақыт беру керек, олардың сұралатындығын ескертіңіз, жағдайға тап болмаңыз: "жылдам сұрақ – тез жауап", анық емес тұжырымдарды тез түзетуді талап етпеңіз. Флегматиканы қашықтықтан оқытуда оқуды жақсарту үшін: флегматикалық студенттер мәселелерді шешуде өте жақсы және күнделікті мәселелерді шешу үшін стандартты емес ойлау қабілеттерін қолданғанды ұнатады. Әріптестерімен шешім табу үшін жұмыс істеуге мүмкіндік беретін топтық жұмысты қосу керек. Оқушылардың бұл түрі сыртқы эмоцияларын білдіруді ұнатпайды. Алайда, олар терең сезінеді және жеке деңгейде олармен байланысты онлайн оқытуды іздейді. Олар жанашыр бола алатын кейіпкерлердің қатысуымен нақты әңгімелер мен жеке мысалдар қосыңыз. Оларға оқу тапсырмасына назар аудару үшін тыныш оқу ортасын қамтамасыз етіңіз. Қарама-қайшылықты суреттерден немесе оларды ыңғайсыз сезінетін мазмұннан аулақ болыңыз.

Меланхолиялық студенттер әрқашан өз ойларына еніп, оқу тақырыбын ойластырып, әр бөлшекті талдайды. Олар алдыңғы екі жеке тұлғаға қарағанда жабық және назарда болудан аулақ болады. Дегенмен, меланхоликтер көбінесе өздерінің әлеуетін толық ашуға тырысатын перфекционисттер болып табылады. Оларға ұнайтын тәртіп, олар тәуекелге барғысы немесе белгіленген тәртіпке қарсы шыққысы келмейді. Меланхолиялық студенттерге жұмсақтық, әдептілік, сезімталдық әсер етуі керек. Мұндай студенттерге қойылатын шамадан тыс қатандық пен талаптардың күрт артуы одан әрі өнімділікті төмендетеді. Сабақта мұндай студенттерді жиі сұрау керек, олардың жауаптары кезінде тыныш орта жасайды, мақұлдау, мадақтау, жігерлендіру маңызды рөл атқарады. Меланхолиялық темпераменті бар студенттерде әлеуметтік белсенділік арқылы оларды біртіндеп ұжымға енгізу арқылы қарым-қатынасты дамыту қажет. Жауап беру кезінде оны алаңдатпау керек, белсенділіктің өзгеруін, зейіннің тез ауысуын талап етпеу керек. Жаңа ғана зерттелген материалға жауап беруге мәжбүрлеміз, жауап беруге көбірек уақыт беріңіз.

Қашықтықтан меланхолиялық оқытуда оқуды жақсарту үшін: хаос пен тәртіпсіздіктен арылыңыз және меланхолиялық студенттерге оңай жүруге болатын онлайн курсын беріңіз. Олар әр ұсақ-түйекке назар аударады. Сондықтан әр суреттің, графиканың немесе мәтіннің өзіндік мақсаты бар екеніне көз жеткізіңіз. Бұл типтегі студенттер тәуелсіз. Осылайша, олар әдетте жеке қарқынмен жүруге мүмкіндік беретін жеке оқу бағдарламаларын ұнатады. Меланхоликті онлайн-сабақтар өткізуге немесе егер олар дайын болмаса, топты басқаруға мәжбүрлеміз. Оның орнына оларды әлеуметтік медиа топтарына және әлеуметтік өзара әрекеттесуді жеңілдететін онлайн-пікірталастарға қосыңыз.

Холерикалық студенттерде жаттығу арқылы артта қалған тежеу процесін дамытуға, өзін-өзі тежеу қабілетін, жағымсыз реакцияларды дамытуға тырысу керек. Мұндай студенттердің жұмысында жұмыстағы дәйектілікті, дәлдікті және тәртіпті тәрбиелеу керек, олардан холериктің монотонды және ауыр жұмысты ұнатпайтынын есте сақтай отырып, барлық тапсырмалардың жақсы орындалуын талап ету керек. Жұмысқа деген құштарлық, энергия мен белсенділік, холериктің ақылға қонымды бастамасы көтермеленуі керек; балаға өз қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік беру.

Холерикалық студенттердің темпераменті өзін-өзі қамтамасыз етеді, олар сенімді және мақсатты. Олар практикалық және жетекші орынға ие болу үшін барлық мүмкіндікті пайдаланады. Тұлғаның бұл түрі де өте қисынды және прагматикалық. Кейде эмоционалды болуы мүмкін, бірақ олар "жүреппен емес, баспен ойлауға" бейім. Холериктер әлеуметтік ортада жақсы жұмыс істейді, бірақ мазмұнды пікірталастарға қатысқысы келетін пікірлестермен ғана.

Холерикалық қашықтықтан оқытуды жақсарту үшін: холерикалық студенттер білім алмасып, өз тәжірибелерімен құрдастарымен бөлісе алатын әлеуметтік оқыту негізінде оқыту немесе тәлімгерлік бағдарламасын жасаңыз. Ашық сөйлесулер оларды өшіруге мәжбүр етуі мүмкін, өйткені олар оңай сөйлесуден гөрі "мазмұнды" пікірталастарды қалайды. Нақты артықшылықтарға назар аударып және оларға өз білімдерін іс жүзінде қолдануға мүмкіндік беріңіз. Бұл модельдеу түрінде немесе тіпті қауіпсіз ортада жағдайды жоғалтуға мүмкіндік беретін кейстер түрінде болуы мүмкін. Холерикалық студенттерді өз мақсаттарын қоюға және оларды нақты қадамдарға бөлуге шақырыңыз. Есіңізде болсын, холериктер – бұл интернеттегі оқуда құрылым іздейтін мақсатты өзін-өзі үйрететін адамдар.

Осылайша, қазіргі заманғы әлемнің өзгермелі шындығындағы бағыттардың бірі қазіргі заманғы ЖОО-ның оқыту ортасында қолжетімді интерактивті технологиялар мен қашықтықтан оқыту жүйелері арқылы оқыту болып табылады. Қашықтықтан оқыту қоғамның жалпы ақпараттандырылуына және компьютерлік және желілік технологиялар арқылы көру және есту анализаторлары арқылы алынған ақпаратты өнімді қабылдайтын заманауи Z ұрпақ ("цифрлық ұрпақ") үшін өзара әрекеттесудің осы түрінің табиғилығына байланысты оның болашағын көрсетеді. Ұсынылған жұмыс тәжірибесі қашықтықтан оқыту режимінде оқытудың келесі қиындықтарын көрсетеді: қатысудың төмен мотивациясы, қатысуды бақылау мәселесі және т.б. Әрине, мақсатты аудитория арасында сіз оқушылардың темпераментінің барлық 4 түрін таба аласыз. Осылайша, оқушылардың барлық түрлеріне ұнайтын онлайн оқытуды құру қажет. Әрине, интернеттегі оқуға арналған мазмұнды олардың қажеттіліктері мен білім кемшіліктерін ескере отырып жекелеңдіру үшін аудиторияны зерттеу керек. Оқу стратегиясы тұлғаның осы түрлерін оқытудың жоғарыда аталған барлық ерекшеліктерін ескеретініне көз жеткізу керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Павлоцкая Я.И. Психологическое благополучие и социально – психологические характеристики личности: монография. – Волгоград: Издательство Волгоградского института управления – филиала РАНХиГС. – 2016. – С. 22.
2. Левина, Т.Ф. Использование ИТ (дистанционного обучения) в преподавании иностранных языков.
3. Курбонов А. М. Роль дистанционного обучения иностранным языкам. Молодой ученый. — 2015. — №8. — С. 969-971.
4. Немов Р.С. Психология. Т.1 М., 1995. С. 332-339 .

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫ АРҚЫЛЫ БАСҚА ҰЛТ ӨКІЛДЕРІН ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ.

Нургалиева Макфуза Нурташевна
№21 мектеп –лицейі, Көкшетау қаласы
nurgalieva.makfuza@mail.ru

Қоғамның қазіргі даму кезеңі мектептегі білім беру жүйесі мен ұрпақ тәрбиесінің бейнесімен көрінеді. Білім беру жүйесіндегі үнемі жанарулар мен түбегейлі өзгерістер жасалынып жатыр.

«Мектептің тірегі де, тіреуі де оқыта білетін мұғалім» деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, мұғалімге де оқушыға да, қоғам талабына сай міндеттер жүктелуде. Соның ішінде мұғалімге қойылар талап ерекше. Ұстаздың бүгінгі бейнесі білімділік, парасаттылықпен қатар заман талабына сай болуымен ерекшеленеді.

Оқытудың әр түрлі жаңа технологиялары жасалып, білім беру мекемелерінің тәжірибесіне енуде. Қазіргі білім беру саласында оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, жас ұрпаққа заман талабына сай жан-жақты білім беру мүмкін емес. Бұл бағытта білім берудің әртүрлі нұсқаудағы мазмұны, құрылымы ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әртүрлі оқыту технологиялары оқу мазмұны мен оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор.

Осы тұрғыда қазақ тілін орыс сыныптарында нәтижелі үйрету үшін оның оқыту әдістемесін жетілдіру, түсіну-бүгінгі күннің маңызды мәселесі.

Себебі еліміздің мәртебесінің биік болуы қоғам мүшелерінің келешек ел қожасы – жас ұрпақтың белсендігі мен іскерлігіне тікелей байланысты болмақ. Қазіргі таңда еліміздің келешегін, нағыз тікелей ұлтжанды, өз елін сүйетін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, қастерлейтін ұрпақты тәрбиелеу – біздің басты парызымыз.

Жас жеткіншектерді тәрбиелеуде, білім беруде алдына қойған басты мақсат: Білім беру мен тәрбие үрдісіне инновациялық қызметті енгізу арқылы білім сапасын арттыру, өз ұлтының тарихын, мәдениеті мен тілін қастерлейтін және оны жалпы азаматтық деңгейдегі рухани құндылықтарға ұштастыра білетін тұлға тәрбиелеу.

Әрбір сабақ мұғалімнен үлкен қажырлы еңбекті, ізденісті, шеберлікті, шығармашылықты қажет етеді. Әйтпесе оқытуда қажетті нәтижеге жету мүмкін емес болар еді. Сонымен бірге тартымды сабақтың, ондағы оқушыларға берілетін саналы білімнің кепілі – оқытудың тиімді тәсілдерін қолдануда да дер едім. Қазіргі уақытта өздерімізге белгілі сабақтарымызда пайдаланып жүрген жаңа технологиялардың бірі – сын тұрғысынан ойлау. Бұдан бірнеше жыл бұрын, оқу үрдісіне енгізілгеніне көп болмаса да, қандай пәнде болмасын, соның ішінде қазақ тілі мен әдебиеті пәнінде де СТО-ның тиімділігі мол.

Атап айтар болсам:

- Оқушылардың өздігінен жан-жақты білім алуына жағдай жасалады;
- Сабақ кезеңінде уақытты ұтымды пайдаланады;
- Оқушылардың өзара пікір алысуына мүмкіндік жасалынады;
- Мұғалім мен оның оқушылары арасындағы ізгілік қарым-қатынастар орнауы және т.б.

Жастарды жан-жақты білімді, мәдениетті азамат ретінде тәрбиелеудегі негізгі міндеттердің бірі – оқушылардың жалпы тілін дамыту және жоғары дәрежедегі тіл мәдениетін жетілдіру болып қалады.

Тіл мәдениетіне тіл тазалығы тіл дәлдігі, ойдың анықтығы, мазмұн тереңдігі, сөздерді дұрыс айту, дұрыс жазу нормалары, сөйлемдерді дұрыс құру, ойларын дәл жеткізе білу шеберлігі, сөйлеу, тыңдау әдептілігі мәселелері жатады. Тіл мәдениеті саласында оқушылардың пікірі, ойлы көзқарасы, ауызша және жазбаша түйіндеулері көбірек талап етеді. Қазақ тілін оқытудағы жалпы мақсат – оқушыларға ана тіліміздің ғасырлар бойғы сұрыпталып келген көркемдігі мен әсем өрнегін, лексикалық байлығын таныту, қазақ тілінің қуатын, құдіретін, шешендігін жас ұрпақ бойына дарыту, мемлекеттік тіл мәртебесін көтеру. Қазақ халқының өткені мен бүгінгісін салыстыра отырып, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін тануға мүмкіншілік жасау.

Танымдық қасиеттерін арттыра отырып, оның мәдениетін дәріштеуге тәрбиелеу. Осы салада мектеп оқушыларына арналған «Көкжиек-Горизонт» , «Алматыкітап» баспаларынан шыққан оқулықтарда бағдарлама бойынша берілген.

Мен осы тақырыпты оқушыларға түсіндіруде сын тұрғысынан ойлау әдісі тәсілдерін қолдандым. Сабақта мұғалім ұйымдастырушы рөлін атқарып, меңгеріп, шығармашылықпен ізденістерін дамытады. Оқушылар өзара сөйлесе, пікір алыса отырып, қарым-қатынасқа түседі. Шығарманың ұлттық, жергілікті ерекшеліктерін атап, оның мазмұнын түсіндіріп, өмірмен байланысын ашып, оқушылардың шығармашылық жұмыс істеу қабілетін қалыптастырады.

Атап айтқанда, сабақта қолданылған стратегиялар оқушының жеке тұлғасын дамытуға, оқуға деген қызығушылығын арттыруға, сөздік қорын молайтуға, оқушының ауызша және жазбаша тілін дамытуға, тұлғаның қиындықты жеңе білуіне, сыйласу, өзара адамгершілік қарым-қатынас жасай білуіне бағытталады.

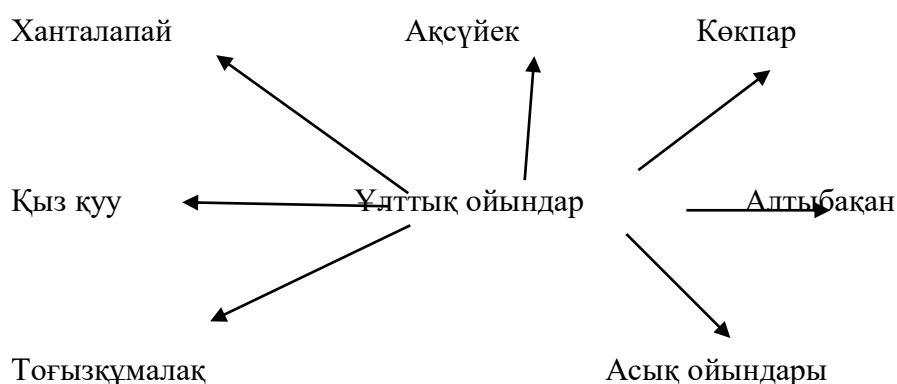
Шығармашылық негізінде оқушыларға тапсырмалар беріледі. Сын тұрғысынан ойлауды дамытатын стратегиялар қолданылады.

Мысалы: Қызығушылықты оятуда ой қозғау арқылы сол тақырыпқа әкеледі.

Мысалы: 4 сынып, Қазақ тілі сабағы.

Тақырыбы: «Ұлттық ойындар».

Ұлттық ойындарды топтастыруға тапсырма бердім.

Тақырыпқа байланысты топтастыру өте жеңіл. Оқушылар өз ойларын бөлісе отырып, бірін-бірі толықтырып топпен бірге жұмыс істейді. Топтастыру арқылы

оқушылардың сөздік қорының молаютындығын, бұрынғы білетіндеріне қоса жаңа ақпараттар алғандарын байқадым.

Бес жолды өлең стратегиясын қолданды.

Ақсүйек
тазаланған кептірілген
тығады айтады іздейді
Ақсүйекті балалар ойнайды
Ұлттық ойын

Тоғызқұмалақ
қызықты көңілді
алады қояды ойнайды
Тоғыз құмалақ өте қызық ойын
Ұлттық ойын

Ханталапай
бояулы көңілді
үйіреді саналады соғады
Ойынға он асық алынады
Ұлттық ойын

Бұл тақырыптарды оқып, талдай отыра қазақ халқының бойындағы адамгершілік, кішіпейілділік, қарапайымдылық, әдептілік, сыйластық, асыл қасиеттерді айшықтай отырып өзге ұлт өкілдерінің бойына сіңіру.

Менің сабақтарым орыс сыныптарында қазақ тілі болғандықтан, басқа ұлт өкілдерінің оқушылары қойылған сұрақтарға жауап беріп, өз ой-пікірлерін еркін жеткізе алмайды. Осы тұрғыда бұл бағдарламаның рөлі өте маңызды. Оқушылар сабақ барысында қызу араласады, белсене қатысады, еркін сөйлейді, ойларын еркін жеткізеді. Стратегиялар сабақ мазмұнын терең ұғынуға және оқушылардың пікір таластыру қабілетіне, оны бағалай, қорытындылай білу дағдыларын қалыптастыруға зор мүмкіндік береді. Мысалы: Мазмұнды ашу жолында түртіп алу стратегиясы арқылы мәтінді терең түсініп талдайды, ұғынады, жаңа ақпарат алады. Мәтінді қайта оралып оқиды. Оқушылардың осындай жолдар арқылы мәтіндері өзі оқыған әңгімелерінің түсініп оқығанын тексеруіне және ойын қашан да болса еркін айтуына басшылық етеді.

Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасының түрлі стратегиясын қолданғанда оқушылар оны аса қызығушылықпен қабылдады. Қолданған стратегиялар жаңа ақпараттарды бұрынғылармен байланыстырып, ойлаудың дамуына негіз болды. Бұны қарама-қарсы элементтер стратегиясын қолданғанда байқадым.

Мысалы: 4 сыныпта қазақ тілі. Сабақтың тақырыбы: «Ұлттық ойындар». «Қыз қуу», «Асық ойнау» ойындарын салыстырып, талқылап, әр оқушы өз ойын ортаға салды.

Асық ойнау

3-4 метр жерден
Асықты атып құлату керек.

Қыз қуу

Жігіт пен қыз атқа мініп, бірін-бірі қуады.
Жігіт қызға жету керек.

Көп асық ұтып алу.
Ұпай жинау.

Жігіт қызға жетсе, қызды сүйеді.
Жігіт қызға жетпесе, қыз жігітті қамшымен
соғады.

Венн диаграммасы стратегиясын қолданғанда салыстыра отыра ортақ пікір шығарады.
Мысалы: 6 сыныпта қазақ тілі. Сабақтың тақырыбы: «Ұлттық тағамдар».

Оқушы шығармашылық жұмыспен айналысқан кезде қарапайым нәрседен ой туғызып, өз ойын еркін айта да, жаза да білуге тырысады. Шығармашылықпен эсселерін қорғады. Жазған эсселері: «Ұлттық ойындар», «Тоғызқұмалақ», «Наурыз мейрамы», «Ұлттық тағамдар» және тағы басқалар. Осы бағдарламаны қолдану барысында жазу арқылы оқушыларым ойлауды үйренді, сабақта орта, өз пікірлері қалыптасты. Оқушы кеңесші, үйретуші, зерттеуші. Ойынның дамуын қадағалаушы. Толғаныс жасай алатын, білімін қолдана алатын тұлға.

Қорыта келгенде, айтарым мектеп ұлттық мәдениетті сақтау кепілі, тәрбие ордасы. Ұрпақ тәрбиелеу болашақ қоғамның қамын ойлау. Ұлттық мәдениет арқылы келешек қоғам иелерін жан-жақты, мәдениетті, ақылды мен парасатты, сезімі мол азамат етіп тәрбиелеу жалпы ұстаздар борышы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ж. Даулеткереева, Г.Б. Муханғалиева 4 сынып, Қазақ тілі, Алматы кітап, 2019 жыл.
2. Ф.Ш. Оразбаева, Ж.Т. Дәулетбекова, А.Қ. Рауандина, Р.С. Рахметова, А.Н. Юсуп 6 сынып, Қазақ тілі Көкжиек-Горизонт, 2018 жыл.
3. Ф.Ш. Оразбаева, Ж.Т. Дәулетбекова, А.Қ. Рауандина, Қ.С. Жайлаубаева 8 сынып, Қазақ тілі Көкжиек-Горизонт, 2018 жыл.
4. Б. Сапаралы, Ж. Дәуренбеков «Той» Алматы «Өнер» 1993 жыл.
5. Е. Сағындыков «Қазақтың ұлттық ойындары», Алматы «Рауан» 1991 жыл.
6. С. Кенжеахметұлы «Қазақтың дархан дастарханы» Алматы кітап, 2007 жыл.

ЛИНГВОАКСИОЛОГИЯ В СВЕТЕ НАУЧНЫХ ИЗЫСКАНИЙ

Омарова Н.Г., Анищенко О.А.

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

nurlugul@list.ru, olga_alex62@mail.ru

Ценность и оценка являются ключевыми понятиями аксиологической проблематики в языке, составляя предмет интереса аксиологической лингвистики, или лингвоаксиологии.

В настоящее время данное направление в языкознании проходит этап своего становления и развития. Решение аксиологических задач в современной лингвистике приобрело особую актуальность в связи с осознанием значимости ценностных категорий и концептов для деятельности личности в пространстве культуры, языка и речи [1, 132].

Становление аксиологической лингвистики как самостоятельного направления связано с именами ученых-лингвистов, представителей волгоградской лингвистической школы В.И. Карасика, Г.Г. Слышкина, Н.А. Красавского, Е.В. Бабаевой и др.

Целью аксиологической лингвистики является выявление ценностных смыслов, существующих в обществе, на основании анализа оценочных суждений.

В качестве материала для лингвоаксиологических исследований выступают лексические и фразеологические единицы, текстовые фрагменты и целые тексты, в содержании которых устанавливаются оценочные суждения, из которых можно вывести лежащие в их основе те или иные ценности [2, 13].

Ценности пронизывают все сферы человеческой жизни. Ценности как высшие ориентиры поведения людей составляют ценностную картину мира, которая является частью языковой картины мира [3, 98]. В процессе познания и в процессе общения человек выражает свое отношение к постигаемому миру, придавая объектам окружающего мира определенную степень значимости «любого рода: биологической или психологической, утилитарной или моральной, интеллектуальной или эстетической. Значимость определяется установлением специфического отношения к чему-либо в поле действия так называемой «шкалы оценочности»: хорошо – нейтрально – плохо» [4, 99].

Ценность предполагает активность человека, осмысляющего действительность и придающего ей оценочные характеристики. «Оценка прогнозирует интеллектуальную и практическую деятельность человека и человечества, определяет пессимистическое или оптимистическое отношение к жизни благодаря разному положению объектов на шкале оценок в восприятии говорящего» [5, 16].

Многие исследователи рассматривают понятие ценность в неразрывной связи с категорией оценки. Основой изучения категории оценки в лингвистике послужили логико-философские исследования, где под оценкой обычно понимают суждения о ценностях. «Как категория языка оценка одной стороной обращена к мышлению человека, его когнитивной деятельности, другой – к его практической деятельности, социальной и культурной реальности» [6, 5].

Оценка как ценностный аспект значения присутствует в самых разных языковых выражениях. Особое внимание в логике оценок исследователи уделяют структуре оценочных построений и различным оценочным выражениям. «В языке отражается также взаимодействие действительности и человека в самых разных аспектах, одним из которых является оценочный: объективный мир делится говорящими с точки зрения его ценностного характера – добра и зла, пользы и вреда и т. п., и это вторичное членение, обусловленное социально, весьма сложным образом отражено в языковых структурах» [7, 5].

Структура оценки, определяемая Е.М. Вольф как модальная рамка, которая «накладывается на высказывание и не совпадает ни с его логико-семантическим

построением, ни с синтаксическим», включает ряд обязательных компонентов: субъект оценки, объект оценки, оценочный предикат, аспект оценки, оценочный стереотип и шкалу оценок. Субъект оценки – это эксплицитный или имплицитный элемент оценочной модальной рамки, представляющий человека или социум, с точки зрения которого дается оценка.

Объект оценки – это компонент оценочного высказывания, представляющий собой фрагмент окружающей среды, который оценивается. Оценочный предикат – это тот компонент высказывания, на котором основана структура оценки, характеризующаяся рядом признаков, которые отражают специфику оценочного отношения субъекта к объекту [8, 73]. В структуру оценки, выраженной в языке, входят также оценочные мотивировки, классификаторы, указывающие на аспект оценки, различные интенсификаторы и деинтенсификаторы [7, 11-13].

В лингвистике сложилось широкое и узкое понимание категории оценки. Е.М. Вольф считает, что в узком смысле необходимо различать оценку как противопоставление по признаку «хорошо / плохо», «от квалификации вообще, более широкого понятия, куда входит как собственно оценка, так и ряд других свойств, в том числе параметрических («большой/маленький», «узкий/широкий» и т. п.)» [7, 8]. В большинстве работ логического и лингвистического содержания исследователи прибегают к узкому пониманию оценки (Н.Д. Арутюнова, З.К. Темиргазина, Т.Б. Радбиль). Исследователи следуют определению оценки, которое с лингвофилософской точки зрения, выражает ценностное отношение между субъектом и объектом в аксиологических понятиях «хорошо», «плохо». А.А. Ивин понимает оценку в широком смысле – как нечто, «вытекающее из сопоставления предметов и явления между собой в определённом отношении или сопоставления некоторого предмета с избранным образцом» [9, 25].

Оценка является одной из важнейших лингвистических категорий, которая принимает непосредственное участие в организации языкового общения. В истории лингвистических исследований сформировались различные методологические концепции, содержащие аксиологический компонент: **логический (лингвофилософский) аспект** изучения оценки (Н. Д. Арутюнова, И. А. Ивин, М. Брожик); **функционально-семантический** – Е.М. Вольф, Н.М. Лукьянова, Г.Ф. Гибатова, Т.В. Маркелова; **функционально-стилистический** – Ш. Балли, В.В. Виноградов, В. Н. Телия, Д. Н. Шмелев, Г.О. Винокур, И.В. Арнольд, И. А. Стернин, В. И. Шаховский; **функционально-прагматический** – Ю.Д. Апресян, Э. А. Столярова, М. А. Ягубова, О.В. Гуськова, В. Н. Цоллер, Темиргазина З.К.; **национально-культурный** – А. Вежбицкая, Ю.Д. Апресян, Т.В. Писанова, Е.В. Бабаева, Ж.А. Джамбаева и др.

Для представителей **логико-философского направления** объектом изучения является соотношение языковых и аксиологических структур (А.А. Ивин, Н.Д. Арутюнова).

Категория оценки имеет лингвистическое проявление, прежде всего, в системе слов, семантика которых содержит оценочное значение. Представители **функционально-семантического** направления вслед за Е.М. Вольф рассматривают категорию оценки как функционально-семантическую и ставят целью изучения систему разноуровневых средств языка, выполняющих оценочную функцию (Н. А. Лукьянова, В.В. Лопатин, Т.В. Маркелова, Г.Ф. Гибатова и др.).

В трудах Е.М. Вольф отмечено, что ценностные отношения закреплены в языке в семантических (а иногда и синтаксических) структурах. Автор считает оценку универсальной языковой категорией, которая может быть «соотнесена как с собственно языковыми единицами, так и с семантикой высказываний в очень широком диапазоне значений» [7, 8].

Т.В. Маркелова, предлагая функционально-грамматическую трактовку оценочных высказываний и слов с оценочной семантикой, рассматривает категорию оценки, а также средства выражения оценочного значения в высказывании на синтаксическом, лексическом, деривационном уровнях. В работах Г.Ф. Гибаевой исследуются лексико-фразеологические и синтаксические средства выражения общих и частных оценок.

Сторонниками **функционально-прагматического** подхода изучается целый комплекс проблем, связанных с функционированием оценочных средств языка. З.К. Темиргазина в докторской диссертации «Оценочные высказывания в современном русском языке» предлагает системное **семантико-прагматическое** описание оценочных предложений русского языка, отражающих ценностную картину мира, которая является фрагментом русской языковой картины мира [6, 14]. Исследователи В.И. Шаховский, В.Г. Гак, В.Н. Телия связывают оценочную проблематику с коннотативным аспектом семантики языковых единиц и изучают роль коннотативных оценочных компонентов в различных семантических структурах и процессах.

Ю.Д. Апресян, Г.Н. Складарская ставят своей целью лексикографическое описание коннотативных компонентов, связанных с оценкой. И.А. Стернин, Л.В. Сметенская, Т.А. Трипольская изучают оценку как явление дискурсивного характера.

Национально-культурный аспект оценки описан в трудах Т.В. Писановой, А. Вежицкой, Ю.Д. Апресяна, Е.В. Бабаевой, А.В. Еременко. Так, Т. В. Писанова в своей диссертации «Национально-культурные аспекты оценочной семантики» рассматривает когнитивные и культурные аспекты сублимированных оценок – эстетических и этических. В работе анализируются взаимоотношения языка и культуры через призму когнитивной организации оценочного содержания слов и словосочетаний, обозначающих природные и приобретенные качества человека. Лексические средства, выражающие эстетические и этические оценки, рассматриваются как продукт таксономической деятельности человека, которая опирается на духовные и практические ценности общечеловеческой культуры и национальных культур [10, 7].

Рассмотренные подходы лингвистического изучения оценочных значений, дополняя друг друга, создают полное представление о роли оценки в языке. Проанализированные аспекты исследования категории оценки и оценочных средств языка не являются исчерпывающими. Многоаспектные подходы изучения данных языковых категорий определили истоки методологии лингвистического описания данного феномена.

Литература

1. Казыдуб Н.Н. Аксиологические системы в языке и речи // [Вестник Иркутского государственного лингвистического университета](#). Серия Филология. 2009. № 2. – с. 132-137.
2. Карасик В.И. Аксиологическая лингвистика: перспективы развития // Ментальность и изменяющийся мир: коллективная монография: к 75-летию проф. В.В. Колесова / отв. ред. М.В. Пименова. – Севастополь: Рибэст, 2009. – С. 13–20.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
4. Радбиль Т.Б. Язык и мир: Парадоксы взаимоотражения. 2-е изд. Москва, Изд.дом ЯСК: Языки славянской культуры, 2017. – 592 с.
5. Маркелова Т.В. Семантика оценки и средства ее выражения в русском языке: Учебное пособие по спецкурсу. М.: 1993. – 125 с.
6. Темиргазина З.К. Лингвистическая аксиология: Оценочные высказывания в русском языке: монография. – 2-е изд., стер. – М.: Флинта, 2015 – 247 с.

7. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. Изд. 2-е, доп. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 280 с. (Лингвистическое наследие XX века.)
8. Махинова О.А. Оценочный потенциал французских прилагательных // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова, 2013. –Том 10. № 4. – с. 72-76.
9. Ивин А.А. Основания логики оценок. М., 1970. – 230 с.
10. Писанова Т.В. Национально-культурные аспекты оценочной семантики: эстетические и этические оценки. Автореферат дис. ...д-ра филол.наук. М.: 1997. – 39 с.

COMPREHENSION OF JOKES IN B2-LEVEL ENGLISH TO FOSTER CRITICAL CULTURAL AWARENESS IN THE ENGLISH CLASS

Ulzhan Sartpay, Master student of English philology
Suleyman Demirel University, Almaty
gulaj@mail.ru

Currently, many researchers and teachers of foreign languages point to the need to develop intercultural competence – students' understanding of the mentality and features of everyday life of citizens of the country of the language being studied. According to Sternin et al. (2003) it is recognized that intercultural competence is as crucial an aspect of language learning as linguistic competence, because cultural paradigms, norms, and values determine the nature and content of communication. As part of the development of intercultural competence, emphasis is placed on obtaining country-specific knowledge. However, in addition to mastering the knowledge of the country, it is necessary for students to understand the norms of behavior and mentality of the inhabitants of the country of the language is being studied. Underestimating the importance of these components of culture can create cultural barriers to communication and significantly complicate communication [1].

(Pavlenko, 2015). Humorous literature of the countries of the studied languages is an extensive stratum of culture that cannot be ignored when teaching a foreign language, in particular, when teaching socio-cultural competence in the process of teaching English as a linguistic specialty, since English humor is less of a literary genre, and more of a way of life for Englishmen. In our opinion, one of the important layers of culture necessary for unhindered communication is humor. Verbal humor in any society is a way to Express emotions and establish contact between people. National humor reflects both cultural and historical realities, values, and traditions of society, so understanding national verbal humor provides the key to understanding foreign culture [2]. In understanding British culture, the ability to understand humor is particularly important, since humor is one of the cornerstones of British culture. According to the British researcher Kate Fox [3], humor is the default mode of English, permeating all aspects of communication.

The great Goethe said: "Humor is one of the elements of genius". And he is undoubtedly right, because it is impossible to imagine a society that does not know sadness and tears, however, as well as a society without a sense of humor. One of the previous researches in this field was provided by Hidayet Tuncay [4] within his dissertation. The author conducted research at Higher School of Foreign Languages İstanbul Arel University in which he focused on the research survey based on three headings: culture - based, language - oriented and meaning - based. According to the results, Tuncay concluded that using jokes may bring some

advantages and disadvantages to the classroom as well as the teacher's teaching performance. Hidayet Tuncay [4]. outlined some advantages:

- it breaks the ice during teaching
- it reduces TTT (teacher talking time), but increases STT (a student talking time)
- it can contribute to a positive learning environment
- it also helps students improve communication skills
- learner inhibitions quickly disappear and it helps develop a positive self-esteem
- for a limited time, it helps teachers stay away from the routine use of a coursebook
- it may also bring a new insight for a teacher's teaching performance
- Finally, it enables students to make use of foreign language skills.

In contrast, using humor in English as a Foreign Language classroom has some limitations that both teachers and learners should overcome as follows:

- it requires an effective joke-telling skill that most teachers are afraid of
- it requires subskills such as cultural understanding and catching the punchline in the first instance
- jokes should be refined by teachers and classified
- due to meaning ambiguity and a play on words, some jokes may be difficult to understand
- Some jokes are thought provoking and the teacher should be patient enough to motivate students to comprehend hidden meanings.

In despite of disadvantages, if the teacher uses appropriate jokes according to students' level, it can help to improve several skills including listening, speaking, and reading.

Other researchers [5]. compared the effectiveness of using humor in the online and a traditional EFL classroom. According to Smith and Wortley (2017), when humor is appropriate and delivered as part of the teacher's natural personality, students can create more powerful connections with the material and the teacher himself. As education continues to develop in both online and more traditional settings, the use of humor requires approval and integration into the learning process.

Safonova (2006) rightly argues that if you cannot teach a sense of humor, you can teach the language of humor, which is part of the "socio-cultural portrait" of the country of the language being studied. Understanding the language is only half of the task; in fact, you need to be able to feel it. National humor provides a great opportunity to feel the subtleties and peculiarities of the language, as well as to eliminate of some stereotypes that do not reflect the reality.

English humorous texts are difficult to understand for another reason: they reflect the attitude of the English to their cultural values. To learn to understand English humor, you need to know and understand English culture. Understand-means that "a person, meeting in the world around him with something new for himself, includes this new, comprehending it, in the already known and familiar to him, i.e., in the structures of knowledge already existing in his consciousness" [6]. Those who understand are limited by the cultural and historical tradition in which they live and by their own experience.

In his work "Semantic mechanisms of humor" Raskin [7] .introduces the concept of script, that is, the context that is fixed in the minds of carriers of culture and a certain social experience. A scenario is a cognitive concept because it contains information about something. The purpose of Ruskin's semantic theory of humor was to find the conditions that would be necessary and sufficient for the text to be funny. Thus, according to Ruskin, a comic message produces a laughable effect if two conditions are met simultaneously:

1. The cognitive basis of the text is two different scenarios;
2. These two scenarios are opposite to each other

In addition, humor as a universal phenomenon refers to the layer of subjective culture, which has psychological features and includes personal values and patterns of thinking. According to Brockhaus and Efron [8]., humor is, first of all, a special worldview based on the rule of thought. Subjectivity of thought is the domain of humor. This is, in a certain sense, the mood and state caused by the contrast between the world of the ideal and the world of reality, expressed in a humorous representation of life, representing a special image of the worldview. There are three types of humor: mood humor, image humor, and character humor. There are also three degrees of humor: positive humor (optimistic); negative humor (satirical); and moderate humor (ironic).

According to Medgyes[9]. Students studying a foreign language are happy to use humorous materials in the classroom. He believes that humor should be included in the program because it, as a conductor of authentic cultural information, provides a bridge between cultures, creates conditions for the practice of language in an authentic context, while relieving the tension of the audience. According to the author, humor enriches the educational material, which increases motivation and develops creative thinking.

In his research on the problem of teaching students of linguistics to perceive humorous texts Yarmina [10]. notes that the lack of understanding of English humor to students for whom English is a specialized subject is the result of an insufficiently formed "sociolinguistic competence". Developed sociolinguistic competence necessarily includes familiarization of students with the realities of the British way of life, their knowledge of the etiquette norms accepted in British society, understanding of the deep values of English society.

In this study, the two groups at the same proficiency level (B2) were compared. Each group consisted of 20 students. Firstly, a pre-test of 40 questions testing the target vocabulary knowledge was implemented to experimental and control group with no prior announcement. The pre-test was in the form of multiple choice questions. Then, for experimental group 6 jokes were selected. Within these jokes critical cultural awareness words were randomly selected as the target words of the study. Two pairs of jokes were formed and each pair had the 20 of the target words. For the control group two translation sheet of 20 isolated sentences, each of which covered the same set of target vocabulary items was prepared. The teaching process was implemented in two sessions, on the same day for two consecutive weeks. In each session the experimental group was taught 3 jokes including cultural vocabulary items. In contrast, control group was taught the same 20 target words through translation sheet[11].

To measure the performance of both groups, a pre-test, a post-test, and a retention test were administered to the experimental group and to the control group. The goal of the pre-test was to obtain base-lines which will enable us to compare and evaluate the results of the post-test. The goal of the post-test, which was administered after the culture teaching process, was to verify the first hypothesis and to compare the students' improvement in their passive vocabulary which was taught by means of 47 two approaches. The goal of the retention test (delayed post-test) is to test the second hypothesis.

The pre-test was administered to the both groups on the same day. The raw pre-test scores of the experimental and the control group were used to calculate the means and the standard deviations of the groups. The average scores of the experimental group were calculated as 22.6 ± 5.29 , the control group as 22.10 ± 6.15 . A Mann-Whitney U test analysis of the pretest for the experimental and control group was computed, the z value being 0.30 at the 0.05 level of significance. The comparison of the mean scores of pre-tests of both experimental and control groups showed that they were more or less at the same level of proficiency in terms of the culture awareness[12].

The post-test scores of the two groups were compared after the instruction. The post-test was administered to the same groups after the vocabulary teaching process. Its goal was to compare the groups' improvement in critical culture awareness. There was a significant difference within the experimental group as a result of the z value (-21.192) calculated by

Wilcoxon test. In other words, the experimental group increased their culture awareness knowledge on the post-test as well.

After the instruction given to the groups in two different ways, the Post-test and retention test were administered to the groups. The quantitative results indicate that both groups performed better after instruction. However, the experimental group performed significantly better on the post- and the retention tests than the control group. The experimental group showed greater meaningful progress from pre-test to post-test and maintained this considerable level of achievement at the time of retention testing one week later. This progress signifies a substantial improvement in the experimental group's ability to learn and retain critical culture awareness through jokes.

References:

1. Brockhaus F. A. Encyclopedic dictionary. Moscow: Ekomo, 2004. 832 p.
2. Fox K. Watching the English. The Hidden Rules of English Behaviour. – London: HODDER & STOUGHTON, 2004. – 157 p.
3. Haleeva I. I. Intercultural communication / Effective communication: history, theory, practice: dictionary-reference; edited by M. I. Panov. M.: Olymp, 2004. 958 p.
4. Kulinich M. A. Linguoculturology of humor (based on the English language). – Samara: Publishing house SamGU, 1999. – 180 p
5. Medgyes P. Laughing Matters. Humour in the language classroom. Cambridge Handbook for Language Teachers. Cambridge University Press, 2005.
6. Pavlenko N. G. English humor as a means of forming socio-cultural competence / / Educational environment today: development strategies: materials of the II international conference. scientific-practical Conf. (Cheboksary, June 5, 2015). - 2015. - No 1 (2). - 365-367 p.
7. Raskin V. Semantic Mechanisms of Humor. Dordrecht: D. Reidel, 1985.
8. Safonova V. V. socio-Cultural approach to teaching languages of international communication: socio-pedagogical and methodological dominants // To the anniversary of I. A. Tsaturova: collection of scientific articles. Taganrog, 2006. Pp. 109-120.
9. Smith, D.V., Wortley, A. (2017). "Everyone's a comedian." No really, they are: using humor in the online and traditional classroom. Journal of Instructional Research. Volume 6.
10. Sternin I. A., Larina T. V., sternina M. A. an Essay on English communicative behavior. – Voronezh: Istoki, 2003, 185 p.
11. Tuncay, H. (2007). Welcome to HELL: Humour in English Language Learning
12. Yarmina T. N. Reading humorous English literature as a means of developing foreign-language socio-cultural competence of linguist students // Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Herzen, 2008. No60. Pp. 515-521.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Саттыбаева Б.А., қазақ тілі мұғалімі
№21 орта мектебі, Көкшетау қаласы
bahyt0969@mail.ru

XXI ғасырдың жан-жақты зерделі дарынды талантты адамын қалыптастыру бағытындағы білім беру мәселесі мемлекетіміздің басты назарында. Мәңгілік ел болу үшін өркениетті елдердің қатарынан көріну үшін жастарда білім болмай, еліміз ешқашан

өркендемейді. Техника дамып ілгері жылжып, адам баласына біліктілікті қажет етіп келеді.

Оқыту орыс тілінде жүргізілетін мектептердің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің алдында тұрған негізгі мақсат – тіл үйрету, мемлекеттік тілді меңгерту, осы тілде дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдыларын қалыптастыру, грамматикалық ережелер мен сөйлем құрылысын меңгерту. Өзге тілді оқытуда бірден-бір тиімді әдіс – сын тұрғысынан ойлау әдісі деп ойлаймын. СТО-дағы мұғалімнің басты міндеті оқу материалын оқушыға дайын күйінде көрсету емес, оқушымен бірлесіп, жалпы іс-әрекетті ұйымдастыра отырып, алға қойылған міндеттерді түсіндіру, оларды шешудің тәсілдерін, жолдарын іздестіру.

Бұл технология мұғалімдерге мынадай қағидаларды ұстануды талап етеді: балаға ізгілік тұрғысынан қарау, оқу мен тәрбиенің бірлігі, баланың танымдық икемдігін дамыту, әр оқушының қабілетін есепке ала отырып дамыту, барлық оқушыны сабақта қамту ол үшін жүйелі түрде жұмыс жүргізу.

Технология нәтиже беру үшін мынадай үрдістерді ескерген жөн:

1. Оқуға шығармашылықты енгізу;
2. Мұғалім мен оқушы арасындағы ынтымақтастық;
3. Өзара жаңа әлеуметтік қатынастың пайда болуы;
4. Жеке тұлғаның дамуына, басқаға сын көзбен қарауына жағдай жасау;
5. Тұлғаның дамуына сыртқы әсерлермен, оқушының ішкі әсерлерінің негізіне түрткілердің пайда болуы;
6. Әсерлерді қабылдап, сын көзбен қарап, ой елегінен өткізіп оқушының қабылдауы;

«Сыни ойлауды дамыту» жобасының авторының бірі Ч.Темпел, күтілетін нәтижелерді нақты айқындап, жазба жұмыстарын жиі орындатып, ой өрісін дамытатын сұрақтар қойып, пәнді әлеммен, күнделікті өмірмен байланыстыру керек екендігін айтқан.

Оқушылардың сыни ойлау қабілеті:

1. Өзінің және басқаның айтқан жауабын салыстыра отырып, ойлана білу қабілеті.
2. Өзінің және басқаның идеяларына, берген жауаптарына күмәнмен қарау қабілеті, салыстыру.
3. Негізгі ойларын жинақтау қабілеті.
4. Сыни тұрғысынан ойлана отырып белгілі бір шешім қабылдау.

Сабақта оқытушы қызығушылықты арттыру үшін, тақырыпқа байланысты түрткі сұрақтар қою керек. Оқушылар өз ойларын батыл айта алатындай дәрежеде болу керек.

Сыни тұрғысынан ойлау сабақтарының шарттары мыналар деп ойлаймын:

1. Сабақты белсенді өткізу (жауап алуға жағдай жасау).
2. Сенімділікке тәрбиелеу.
3. Қиялын дамыту («менің ойымша» деп бастау).
4. Әр түрлі жауапқа бірдей қарау, салыстыру.
5. Тіл байлығын, ауызекі сөйлеу дағдыларын дамыту, тыңдау.

Мысалы өзім сабақ беретін Т2, 2-сыныбының бір сабақ үлгісін көрсетіп өтейін.

Пән: Қазақ тілі Т2	Мектеп: № 21 ОМЛ
Ұзақ мерзімді жоспар бөлімі: 1-бөлім «Өзім туралы»	Мұғалімнің аты-жөні: Саттыбаева Бакыт Аманжоловна
Күні: Сынып: 2	Қатысқандар саны: 15 Қатыспағандар саны:
Сабақтың тақырыбы	Менің қояным бар

Осы сабақта қол жеткізілетін оқу мақсаттары (оқу бағдарламасына сілтеме)	2.3.4.1 – мұғалімнің көмегімен тірек сөздерді, сөйлем, суреттерді пайдаланып, қарапайым постер құрастыру 2.1.3.1 - күнделікті өмірде кездесетін жағдаяттарға байланысты сөйлеу мәдениетін сақтап, диалогке қатысу 2.1.4.1 - тірек сөздерді қатыстыра отырып, берілген тақырып бойынша әңгіме құрау
Сабақ мақсаттары	Барлық оқушылар: Мұғалімнің көмегімен тірек сөздерді , суреттерді пайдаланып, қарапайым постер құрастырады Көптеген оқушылар: күнделікті өмірде кездесетін жағдаяттарға байланысты сөйлеу мәдениетін сақтап , диалогке қатысады Кейбір оқушылар: тірек сөздерді қатыстыра отырып, берілген тақырып бойынша әңгіме құрастырады
Бағалау критерийлері	Тірек сөздерді , суреттерді пайдалана отырып әңгіме, постер құрастыра алады. Күнделікті өмірде кездесетін жағдаяттарға байланысты сөйлеу мәдениетін сақтап диалогке қатыса алады.
Тілдік мақсаттар	Пәнгетән лексика мен терминология: Қоян кішкентай , жұмсақ , қатты , ойыншық, ақ. Диалог пен жазу үшін пайдалы сөздер мен тіркестер: Сәлеметсіз бе ! Бұл не? Бұл- қоян. Қоян қандай? Қоян кішкентай. Ол-қандай ойыншық ? Ол жұмсақ ойыншық.
Құндылықтарды дамыту	Оқушыларды бір біріне деген құрмет көрсетуге , сөйлеу мәдениетін сақтауды үйренеді.
Пәнаралық байланыстар	орыс тілі, көркем еңбек
АКТ қолдану дағдылары	АКТ интерактивті ақпаратпен жұмыс «Қоян » сергіту сәті
Бастапқы білім	1-сынып бойынша материалды қайталау.

Сабақтың барысы

Сабақтың жоспарланған кезеңдері	Сабақтағы жоспарланған іс-әрекет	Ресурстар
Сабақтың басы 5 минут	1.Қызығушылықты ояту Ертеңгілік шеңбер Мұғалім оқушыларды шеңберге тұрғызады, есіктен қоян киімін киген оқушы келеді. «Сәлеметсіз бе! Қайырлы таң! Қайырлы күн! Менің атым... Сенің атың кім? Нешінші сыныпта оқисың ? Неше жастасың ?» сөйлеу үлгісін көрсетеді.	

	<p>Оқушылар кезекпен «Қайырлы таң», «Менің атым ...</p> <p>Оқушылар казір мен сіздерге сұрақтар қоямын. Сіздер мұқият болыңыздар. Сұрақтардың жауаптарын қимыл-қозғалыс арқылы көрсетесіздер.(мұғалімнің түсіндірмесі)</p> <p>Бағалау критерийі: «Қайырлы таң», «Менің атым... Сенің атың кім» деген сөздердің мағынасын түсінеді және жауап бере алады. Оқушыларға қолдау көрсетіп отырамын.</p> <p>«Ой қозғау» әдісі. Балалар бүгін біз қандай аңға ұқсадық?</p> <p>Оқушылардың жауаптары тыңдалады.</p>	
<p>Сабақтың ортасы</p> <p>5 минут</p>	<p>Мағынаны тану «Сипаттау» ойыны ойнатылады. Жұмсақ ойыншықтарды қолдарына алып ойыншықты сипаттау .</p> <p>Әр жұпқа ойыншық таратылады. Әр жұп өздеріне түскен суретті Не? Қандай? сұрақтары арқылы сипаттап шығулары керек.</p> <p>Мысалы :Бұл не? Бұл- қоян.</p> <p>Қоян қандай? Қоян кішкентай.</p> <p>Ол-қандай ойыншық ? Ол жұмсақ ойыншық Жұптар бір-бірін бағалайды.</p> <p>Бағалау критерийі:</p> <p>1. Сурет бойынша Бұл не? деген сұрақтарға жауап бере алады.</p> <p>2. Қандай? деген сұрақтар арқылы сипаттай алады.</p> <p>2 минут</p> <p>«Ойлан, тап» ойыны. Әр бағанда қандай аң жоқ? Қажетті суретін жапсыр</p> <p>Сергіту сәті Қоян шықты далаға жан жағына қарады отырды, секірді, тұрды</p> <p>Жұппен жұмыс:</p> <p>Постертақырыпқа сай жаңа сөздерді жазу, сөйлем құрудың үлгісін көрсету.</p> <p>Бұл қоян.</p> <p>Ол ойыншық.</p> <p>Түсі ақ.</p> <p>Қоян кішкентай.</p> <p>Жазылым 4-тапсырма. Суреттің орнына берілген сөзді қойып, жаз. Менің қояным бар. Менің аюым бар. Менің көжгім жоқ.</p> <p>Бағалау критерийі:</p> <p>Өзара бағалау</p> <p>Тапсырма. Берілген сөздерді қолдана отырып, сөйлем құрастыр.</p> <p>Қоян, кішкентай, жұмсақ, қатты, ойыншық, ақ</p> <p>Бағалау критерийі:</p> <p>1.Берілген сөздердің үшеуін қолдана отырып,</p>	<p>Жұмсақ ойыншықтар</p>
<p>5 минут</p>		
<p>6 минут</p>		
<p>5 минут</p>		
<p>4 минут</p>		

5 минут	<p>сөйлем құрастырады.</p> <p>2.Берілген сөздердің ,бесеуін қолдана отырып, сөйлем құрастырады.</p> <p>3.Сөйлемдегі орын тәртібі сақталған.</p> <p>Бес жолды өлең</p> <p>Бұл- не? Бұл –қоян.</p> <p>Қоян қандай? Қоян жұмсақ, ақ.</p> <p>Қоян не істейді? Қоян секіреді,қорқады, жүгіреді.</p> <p>Қоян туралы бүгін не білдіңдер? Тақтада берілген сөздерден сөйлем құрастырайық. Ақ қоян шықты далаға.</p> <p>Қоянның баласын қалай атайды? Көжек.</p> <p>1. Қоян.</p> <p>2. Жұмсақ, ақ.</p> <p>3. Секіреді,қорқады, жүгіреді.</p> <p>4. Ақ қоян шықты далаға.</p> <p>5. Көжек.</p>	
Рефлексия 3 минут	<p>Сабақты қорытындылау мақсатында мұғалім оқушылармен кері байланыс орнатады.</p> <p>Оқушылар сабақ барысында нені білгені, қалай жұмыс істегені, не қызық әрі жеңіл болғаны, не қиындық туғызғаны туралы ой-пікірлерін қоянның суретін таңдау арқылы білдіреді</p> <div data-bbox="564 1048 639 1153"></div> <p>Мен сабақты жақсы түсіндім.</p> <div data-bbox="584 1171 651 1288"></div> <p>Сабақты түсіндім, алайда сұрақтарым бар</p> <div data-bbox="560 1350 671 1480"></div> <p>Сабақты мүлдем түсінбедім</p> <p>Өз түсінуіне байланысты сәйкес қоянды таңдап, орман суреті ілінген постерге сәйкестендіреді.</p>	

Сабақтарымда сын тұрғысынан ойлау технологиясының көптеген стратегияларын қолданып келемін. Сабақтарымда Вен диаграммасы, ББҮ, ЭССЕ, ЖИГСО, семантикалық кесте «Кубизм», «Тірек сөздер» «Галереяға саяхат», «Үш қадамды сұхбат», «Биум таксономиясы», т.б. стратегияларын қолданып келемін.

Қорыта келгенде, бұл технология оқушының өз топшылауын, өз пайымын еркін білдіруі, өзіндік дәлелдер келтіруі, басқалардың ой түйіндердің сынауы, өз пікірін, өз тоқтамын жасауы. Бұл әдіс шәкірттерге де оқытушыларға да үлкен жауапкершілікті жүктейді. Сын тұрғысынан ойлар бұл кез келген мазмұнды сынау емес, оны зерттеу, бақылау, талдау, әр түрлі стратегиялар арқылы өзінің ойлау негіздерін сыни тұрғыда дамыту. Педагогикалық технологиялардың барлығы жеке тұлғаның дамытуына

өздігінен шығармашылық пен жұмыс істей білу қабілетін және біліктері мен дағдыларын қалыптастыруға бағытталған, алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін, нәтижелілігін қамтамасыз етуді көздейді. Мұндай әдістер табиғатынан тұйық, өз ойын нақтылап түсіндіруге шалағай, өздеріне сенімсіздеу, түйін жасауда жасқаншақтық байқататын оқушыларға пайдасы ұшаң-теңіз деп білемін.

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ТӘН ДЫБЫСТАРДЫ СӨЗ ІШІНДЕ ДҰРЫС АЙТУҒА ҮЙРЕТУ

Саттыбаева Б.А., қазақ тілі мұғалімі
№21 орта мектебі, Көкшетау қаласы
bahyt0969@mail.ru

Оқыту орыс тілінде жүргізілетін мектептердің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің алдында тұрған негізгі мақсат – тіл үйрету, мемлекеттік тілді меңгерту, осы тілде дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдыларын қалыптастыру, грамматикалық ережелер мен сөйлем құрылысын меңгерту. Өзге тілді оқытуда бірден-бір тиімді әдіс – тілдік жаттығулар деп ойлаймын.

Сондықтан өз сабақтарымда оқу материалдарын қызықты, ойлана жан-жақты даярлаудың өзі, ішкі шығармашылық күйді туындатып, оқушыларға берік, терең білім беруге тырысамын.

Білім негізі бастауышта болғандықтан қазақ тілін үйретуде аса маңызды мәселе дыбыс жүйесін терең меңгерту. Соның бірі балалардың Дыбыстар айтылғанда да, естілгенде, жазылымда да өз қалпында дұрыс, дәл айтылып, анық естілуі керек. Дыбыстардың жасалу жолдарын түсіндіру, сөздерді орфографиялық, орфоэпиялық нормаға сай айтқызу және жазғызу мақсатында ойын жаттығуларын жүргізуге болады. Сабақ барысында оқушылардың танымдық қабілеттерін арттыруда қосымша ресурстарды жиі қолданамын. Қосымша ресурс ретінде қазақ фольклорлық шығармаларын пайдалану өте қолайлы. Себебі, қазақ әдебиетінің фольклоры өте бай.

Оқушылар жеке-жеке сөздерді қайталауды аса ұнатпайды, ал қысқа да нұсқа сөз тіркестері мен тақпақтардағы, жаңылтпаштардағы дыбыстарды олар қызыға қайталап жаттығады және жазады. Оларды дұрыс үйрену, жаттау, жазу қиынға соқпайды. Төмендегі ұсынылып отырған жаңылтпаштарды сабақтың әр кезеңінде, кез келген сыныптарда қолдануға болады. Бала бойында тілді үйренуге деген талпыныс пайда болып, сөздерді дұрыс айтуға қызығады.

Бастауыш сыныптардағы орыс тілінде оқитын оқушылардың жас ерекшеліктеріне орай жеңілдеу жаңылтпаштар беріліп, сөздегі дыбыстардың айтылу ерекшеліктері мен мағыналық жақтары талданады.

Мысалы:

Сабақ барысында қазақтың төл дыбыстарын оқытқанда мынандай жаңылтпаштарды қолдануға болады.

Көктемде

Көк пе төбе?

Көк төбеде

Көп бетеге,

Бетеге

Көк жете ме?

Бөкпен жеген

Бөпем екен.
 Бөпем бөкпенді
 Төккен екен.

Бөкпен жеген
 Бөпем екен.
 Бөпем бөкпенді
 Төккен екен.

Төбесі төбел төрт бөрік ,
 Төртеуі де көк бөрік .

Бас әріптерін бірдей сөздермен толықтыр

Күз айлары

Қ							

«Ә» әрпінен басталатын отбасы мүшелері

Ә		

«Ү» әрпінен басталатын құстардың атауы

Ү				

«Қ» әрпінен басталатын көкеністер мен жемістер атауы

Қ				

Әріптердің орнын ауыстырып сөз құра

нііт

оңызд

ліп

ншалақ

үбртік

зібәс

армуға

Сергіту сәті

Оқушылардың денесін сергітетін қимыл – қозғалысқа бейімделген сергіту жаттығуларын орындату оқушының сабаққа деген қызығушылығын, ынтасын арттырады.

Видеоға түсірілген сергіту ойындарын оқушылар көздерімен көріп музыка арқылы көңіл күйлерін көтере отырып жасайды.

Сергіту ойындарының дәстүрлі түрі көру, есте сақтау арқылы орындалады.
Мысалы:

Аппақ болып таң атты,
Түтін тік-тік шығады.
Қарлығаштар қалықтап,
Биік-биік ұшады.
Құстай самғап ұшамыз,
Қанатымызды қағамыз.
Самғап-самғап алып,
Орнымызға қонамыз.

Ормандағы аюдың,
Құлпынайы көп екен.
Теріп-теріп алайық,
Қалтамызға салайық

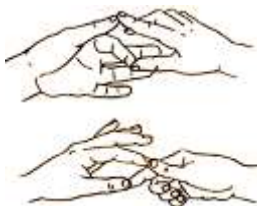
Ақ қанаты көбелек,
Көк қанаты көбелек,
Қызыл қанат көбелек
Біздің үйге қона кет.
Көбелек – ау, көбелек,
Мені өзіңмен ала кет

Санамақтар

Сан алуан ұлттық ойындар ерте дәуірден бастап - ақ қоғамдық құбылыс ретінде баланың ақыл - ойын дамытуда, баланың бойына адамгершілік, сүйіспеншілік, кішіге көмек, үлкенге құрмет көрсету секілді жақсы қасиеттерді тәрбиелеуде мәні, орны ерекше. Сондықтан да «Ұлттық ойын»- тәрбиеші деуге де болады. Соның ішіндегі бір бөлігі санамақ.

Төрт - атақты төрт түлік,
Төрт түлікке тоқшылық.
Жылқы, сиыр, қой, ешкі,
Өсір бәрін көп қылып

Бірдегенім – бесік,
Шықтық содан өсіп,

Екідеген – Елім,
Далам, тауым, көгім.

Үшдегенім – Үміт,
Үміт ақтар жігіт.

Төрт дегенім – төзім,
Төзе білем өзім.

Бес дегенім – Бақыт,
Бағалайтын уақыт.

Алты деген – Ақыл,
Тыңдағаның мақұл.

Жеті деген – жалау,
Жүректегі алау.

Сегіздеген – сөзің,
Серт беретін кезің.

Тоғыз деген – тоқтау,
Елдің жоғын жоқтау.

Он дегенім – Отан,
Қорға оны, ботам!

(Халық өлеңі)

Қуыр - қуырқуырмаш,
Балаларға бидай шаш!
Тауықтарға тары шаш!
Бас бармақ,
Балалы үйрек,
Ортан терек,
Шылдыр шүмек,
Кішкене бөбек.
Бас бармағым – бірінші,
Балаң үйрек – екінші,
Ортан терек – үшінші,
Шылдыр шүмек – төртінші,
Кішкентай бөбек – бесінші.

Метаграммалар

«Қ»-дан егер бастасаң,
Маған қозы байлайсың.
«Қ»-ны сызып тастасаң,
Жейсің тойып, жайнасаң.

(қазық-азық).

«Қ»-дан егер бастасаң,
Қайнаймын от үстінде.
«Қ»-ны сызып тастасаң,
Мезгіл-тәулік ішінде.
(Қазан – азан).

«Қ»-дан егер бастасаң,
Аймын жылға мүшемін.
«Қ»-ны сызып тастасаң,
Әлсізге ара түсемін
(қараша –араша).

Қорыта келгенде дәстүрлі оқуда да және қашықтықта оқытуда оқушылардың білім деңгейін төмендетпеу үшін дидактикалық материалдарды қолдану оң бағасын берері анық. Оқушы біліктілігін көтеруге бағытталған қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігін айқындауға арналып дидактикалық жаттығулар бастауыш сынып оқушыларына арналғандықтан суретті, болашақ ұлтжанды азаматтарды даярлауды арқау еткен дидактикалық жаттығулар қазіргі қазақ тілі бойынша алатын білімді тереңдетуге бағытталған.

Әдебиеттер тізімі :

1. Балдырған журналы 2015 -2016 ж.
2. Балабақтың бір күні авторы Өтепберген А.
3. Сиқырлы үшбұрышавторы Көмен Ы.
4. Қазақ балалар әдебиетінің хрестоматиясы.
5. Санамақтар.
6. Суреттер ғаламтордан алынған.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАРША ТІРШІЛІК БОЛМЫСЫ ТАБИҒАТПЕН ТАМЫРЛАС

Смағұлова Г.Н., ф.ғ.д., профессор

Оразова Н.С., магистрант

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

orazova_nazerke@bk.ru

Көшпелі тұрмыс кешкеніне қарамастан қазақ халқы қашан да табиғаттың тылсым да ғажайып құбылыстары мен себептерін іздеген. Біздің білікті, байыпты ата-бабаларымыз қазіргідей мүмкіндіктері болмаса да, жылдар бойы табиғатқа қатысты көрген-білгендерін жинақтап, келер ұрпаққа үлкен ғылыми мәні бар мұраны мирас еткен. Мысалға айтатын болсақ, жер бетіндегі барлық өсімдік дүниесін танып-білуге тырысқан, сонымен қатар, олардың пайдалы жағымен қоса зиянды екенін де ажырата

білудің өмірлік мәні болғанын зерделей білген. Біздің ата-бабамыздың табиғатты болжайтын қасиеттері болған. Бүгінгі дамыған заманда да бұл болжамдарды жоққа шығара алмаймыз. Мысалы, көшпелі қазақ айдың тууынан, күннің батуынан және малдың әрекетінен байқап, бағамдап табиғатты болжай білген.

Қазақ даласы көбіне ұшы-қиыры жоқ, теп-тегіс жазық болып келгендіктен, оны барлау қиынға соғатын. Себебі, тіпті көз тоқтатып, белгі қылатын жердің жоқтығынан адам адасып кетуі мүмкін болатын еді. Бірақ, біздің көшпелі ата-бабамыз осы ұшы-қиырсыз далада адаспай жол таба білген. Қазақ халқы сонымен қатар, айналасындағы аң-құстардың да қыр-сырын түсіне білген. Оны сәуегейлік, бақсы-балгерлік, қырағылық, болжағыштық қасиеттері арқылы көрсете білген. Қырағылық қасиетке байланысты бір дерек келтіретін болсақ, ол мал шаруашылығына байланысты. Мал шаруашылығында атқарылатын ең маңызды істердің бірі малдың уақытылы іштеніп, дер кезінде тууын қамтамасыз ету болатын. Сол үшін қошқарлар мен текелерге күйек байлайтын. Күйек дегеніміз – екі-үш қабат киізден жасалатын төртбұрышты алжапқыш. Күйекті қазан айының аяғы мен қарша айының басында алатын. Бұл істі мал өсімді болсын деген сеніммен әйел адам атқаратын болған. Қошқардан күйекті алатын кезде ауылдағы үлкен бәйбіше шешіп жатқанда, алжапқыштың бір шетін ағытып жіберетін де, жаңында тұрған басқа бір әйел ауызына тарыны уыстап салатын. Бұлай тарыны салу себебі тарыдай көп болсын деген сеніммен салатын. Тарыға қатысты ғылыми зерттеулерде оның бір ғана дәнінен бір жазда отыз-қырық мың өсіп шығатындығы дәлелденген. Көшпенділер ауылы ықтау, ойпандау жерге, төбенің етегіне қоныстанатын болған. Ауыл көрінбесе де, жолаушылар бірнеше шақырым жерден ошақтан шыққан түтінді байқаған. Бұны байқағыштық қасиеттері десек болады.[1]

Қазақы тұрмысы өзінің болмысымен экологиялық сипатты паш етуге негізделген. Олардың баспанасы киіз бен ағаштан жасалған орда үйлер болатын.

Киіз үйлердің тұрпаты табиғат келбетімен астасып жатқан. Бұл үйлерді жасау үшін ағаш, жүн, тері ғана пайдаланатын. Және сыртқы көрінісі, тұрпаты тау шоқыларға ұқсайтын. Киіз үйдің шаңырағы болса, астынан қарағанда аспан күмбезі секілденіп тұрған. Күн мен айды, аспанды қасиетті деп білетін ата-бабаларымыз үйлерін де ерекше қастерлеген. Қазақ халқы жер астындағы қазба байлықтардың да сырын түсініп, ұғына білген деседі. Ол туралы кездесетін деректерде, егер жер астында қазына бар болатын болса, ол жерде қар тоқтамай, еріп кететіні туралы айтылған. Тағы бір басқа мәліметтерде бал аралар бір жерге топтана қонып және ол ағаштың бірер бұтағы басқаларына қарағанда жуандау болса ол жерде қазына бар деп есептеген және назарға алып отырған. Ал, ауа-райының өзгерістеріне келетін болсақ, оны жазда шегірткелердің шырылынан, қыста ақбөкендердің әрекетінен, шағалалардың ұшып-қонуы мен қарлығаштардың қозғалысына байланысты болжап отырған.

Осындай табиғаттың қыр-сырын білетін қасиеттерінің арқасында қазақ халқы кір сабынды да өздері жасап алатын болған. Және оны сабын былғау деп атайтын болған. Бұндай сабындарды дайындау үшін ең алдымен қалақай, көкпек, алабота, сексеуіл, ақ тікенек секілді өсімдіктердің күлінен сақар жасап, оны қайнататын болған. Барша материалдық байлық пен рухани байлықтың қайнар көзі болған табиғатты және оның сыйын ұтымды пайдалана алып, өздерінің тіршілігінен керекті бұйымдар жасап, күнделікті өмірлерінде пайдалана білген. Өсімдіктерден табиғи бояу алу да табиғаттың қыры мен сырын жетік білгендіктен еді. Табиғи бояуларды рауғаш, естек, қына, еңлік сияқты өсімдіктерден алатын болған. Осындай өсімдіктердің бірі еңлік тау жоталарында, тастақ, тақырға өседі. Еңліктің тамырын қазып алып, қабығын аршығанда қызыл бояу шығады. Осы сияқты өсімдіктерді бояу үшін пайданғандықтан, ел ішінде «қынадай

қызыл» «еріні шиедей» «естекке салғандай» деген тұрақты сөз тіркестері қолданылатын болған. Осы арқылы адам мен табиғат байланысының тағы бір қыры танылып, күшейе түседі.

Экологиялық мәдениет – мәдени деңгейдің көрсеткіші болып табылады. Мәдени деңгейлерін көрсеткішін қлттық тәрбие негіздерінен іздеу оорынды. Әрі ұлттық тәрбие өміршендігін жоймай ұрпақтан-ұрпаққа жалғастық табады. Біздің ата-бабаларымыздың тұрмысындағы көктеу, жайлау, күздеу, қыстау болуының өзі табиғатты қорғаудың үлгісі болып табылады. Олар өздерінің тұрған жерлерінің аң-құсы мен шөбін үнемдем пайдаланған. Төрт түліктің бабын ойлап табиғатпен үйлесімді экожүйе ұйымдастыра білген.[1]

Мал жайылымын от немесе өріс деп атаған. Тұщы шөптердің жалпы атауы – ақ от болған. Бетеге, қоңырбас, ебелек, бидайық сияқты шөптерді жылқы малы сүйіп жейді, олар боз от деп аталады. Осыған қатысты бозды жерде жылқы семіреді тіркесі бар. Баялыш, кекіре, мия, көкпек, жусан сияқты ащы шөптердің жалпы атауы қара от деп аталған. Қара отқа жататын шөптерді жаз айларында сүйіп жемейтін де, олардың қуаты күз айларында күшейетін, себебі олар тым ащы болатын. Бұлардың кейбіреулері бастарына дән сақтап, оларды қыс бойы сабағында сақтайды. Және олар малға құнарлы жем болып, оны жеген мал тез семіреді. Миялы жерде мал азбайды деуінің себебі, мия шөбі қой малына жұғымды және емдік қасиеті бар шөп. Осыған қатысты миялы жер май болар деп те қолданған. Ауа-райы арқылы уақыттың бағдарын білген. Көктемгі күн мен түннің теңелуінен Наурыз келгенін және осыдан кейінгі шөптің көгі уақыттың критерийі болған. Жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер кезі – қыстың соңғы күндерінен соң көктемгі алғашқы көкке іліну мен қайта түлеу өзгеріс әкелген. Және қазақ халқы көктемді ерімдік көктем, дегдемдік көктем, өнімдік көктем деп сипаттаған.

Ерімдік көктем – ергеу айы, наурыз
Дегдемдік көктем – көктеу айы, көкек
Өнімдік көктем – мезгеу айы, мамыр
Ерімдік көктем – сызына ызғыма,
Дегдемдік көктем – сызына шалдыма
Өнімдік көктем – сызына құзына.

Ерімдік көктемде таңертең мен кеште қатқақ ызғары болып, сәскеден бастап аяқ басарлық жер табылмайтындай жіпсіп, кешке қарай қайта қатқақтап суытататын болған. Дегдемдік көктемде – қар еріп, жер кеуіп дегдуде, көктемгі қара боран үзілмейтін болған. Ел оны ескен деп атаған. Өнімдік көктемде – топырақ қызып, жан-жануар жадырайды. Мұндай деректер біздерге қазақ халқы ауа-райын қалт жібермей бақылап, әр мерзімге өзіне сай сипаттама бере білгенін көрсетеді.[2]. Сезімдік ақиқат пен болмысты ұғымдық тұрғыдан ойлауды біріктіру арқылы уақыт ұғымының маңыздылығын білген.

Сондай-ақ, қазақ халқы мезгілдің ауысуын көктің шығуынан да байқаған. Оған мысал, елдің жайлауға көшетін уақытын сасырдың гүлдеу мезгілінен білген. Сасыр гүлдемей тұрып, оның өскен жерімен қойды айдап өтсе малдың түрлі қотыр ауруларының жазылуына мүмкіндік туғызатын көрінеді. Негізінде, сасыр улы өсімдіктердің қатарына жатады. Бірақ, улылығы гүлдеген соң жойылып, мал жейтін өсімдікке айналады. Сасырдың және одан да басқа көптеген өсімдіктердің табиғи қасиеттерін қалт жібермей бақылып, саралап, тани білген халқымыз қыстан аман шыққан. Және қыстан аман шыққан малды қазіргі кездегі «купканың» рөлін атқарған сасыр өсімдігінің арасымен айдап өтіп, жайлауға сапар шеккен. Бұл үдеріс санада

қалыптасып, сасыр басы сарғая, ел көшеді жайлауға деген тіркес түрінде қолданыс тапқан.

Этнографиялық зерттеулерде жаз жайлау, қыс қыстау, күз күзеу сияқты ұғымдардың табиғат бесігі даланың мал аяғынан тозып кетуін сақтау екендігін түсіну қиын емес екендігі айтылады.[2]. Жыл мезгілдері мен қоршаған ортаның мүмкіндігіне қарай мал шаруашылығы ыңғайластырылған. Ертеректе ел жайлауға көшерде аңдыз деген өсімдік өсетін сай-батпақты жерге сиыр мүйіздері мен мал сүйектерін көміп кетіп, ел жайлаудан қайтқанда аршып алып, әбден жұмсарып, былқылдаған сүйекті әртүрлі зат шақша, тарақ, пышақ сабы т.б. жасауға пайдаланса керек. Сондай-ақ, осы аңдыз өскен сай-батпақтыбуын мен сүйек ауруларын емдеуге пайдаланған. Аңдыз қалың өскен жердің ми батпағына мүйіз көміп, одан түрлі бұйымдар жасайтын болған. Мысалға айтатын болсақ, сиыр мүйізінен шаштарақ, жылқы тұяғынан көз қарыққанда киетін көзілдірік, түйенің табан мүйізінен улы дәрілерді салатын құты сауыт жасаған.

Экологиялық мәдениеттің халқымызда өте ертеден қалыптасып, күнделікті тұрмыс-тіршіліктің өзегіне айналғанын біз қазақ халқы көктемде аң ауламағанынан, табиғатқа аяушылықпен қарағанынан байқаймыз.[3] Көшпенділер құс етін де талғаммен пайдаланған. Құстардың жемсауындағы өсімдіктердің жапырақтарын пайдалы деп есептеген. оны емдік қасиеті ретінде асқазан ауруларына қолданған. Көшпенді тұрмыспен мал шаруашылығы халықты табиғаттың әр алуан құбылыстарына зер салуға үйреткен. Өздерінің көріп-білгендерін, үйренгендерін өз мүдделеріне пайдалануға тырысқан. Өздерінің жылдар бойғы тәжірибелерінің нәтижесінде кейбір өсімдіктер кейбір ауруларға ем екенін анықтаған. Мысалы, арпа талқанын сүтпен араластырып, ауырған жерге басқан, ал, мұрнынан қан аққан адамға бедені пайдаланған.

Осындай емдік қасиеті бар өсімдік атауларына қатысты тұрақты тіркестер де қалыптасқан. Олар: «жалбызды жерде жан қалады» «ерменді жерде ер өлмес» «күшаласын жеді» тіркестері. Адамға қажетті азық үш түрлі қайнардан келеді. Бірінші, малдың еті мен майынан, сүтті мен өкпе бауырынан. Екінші, бидай, күріш, тары, бұршақ, жүзім сияқты өсімдіктердің түр-түрінен. Үшіншісін, кеннен шығатын рудалардан алады. Бұған тұз, фосфор сияқты әртүрлі минералдар жатады. Қазақ ұғымында ойсыз өмір жоқ. Ой мұратқа бастайды. Осы ретте адамның табиғат жайлы қрапайым ойлары, түйсігі философиялық көзқараспен астасып жатады. Ежелгі ұғым бойынша, жарық ыстықтың, күн сәулесінің, өмірдің, жақсылық пен бақыттың нышаны болған. Ал, қараңғылық керісінше, суық пен түннің, өлімнің нышаны. Сондай-ақ, ежелгі ұғым бойынша Жер – адам баласының, мал мен аңды, ағаш пен бұтаны, көк майсаны баптап өсіретін Анасы. Аспан – жарық сәуленің, қалың бұлт пен жауын-шашынның мекені.

Қазақ халқы ежелден-ақ табиғатты аялай білген. Көшпелі өмір салтын ұстанған ата-бабаларымыз табиғатпен біте қайнасып, табиғат сырын терең ұғынған. Табиғатты бүлдірмеген, қайта оны қолынан келгенше сақтауға тырысқан. Сол сияқты, суға қатысты әртүрлі ырымдар мен тыйымдар күнделікті тұрмыс-тіршілікте айтылып отырған. Соның ішінде су тазалығына аса мән берген. Мәселен, суға түкірме, себебі бұл суды өзін қайта пайдаланасың. Су ішкен құдығыңа түкірме деген нақыл сөз содан қалса керек. Адамның өмірі үшін судың ластанбай, таза болуы аса маңызды. Ал, ағын суларды бөгеуге және бұруға болмайды деп қатаң тыйым салған.[3] Қазақ баласына бастау басы мен бұлақ қасына дәретке отыруға тыйым салған. Себебі, тіршіліктің көзі – су деп есептеген. Барлық нәрсенің киесі бар және сол киесі атады деп сенген.

Өзен бойына барғанда төніп, етбетінен жатып ішуге болмайды деген сияқты көптеген тыйым сөздерді де бекер айтпаса керек. Әрбір тыйым сөздің өзіндік маңызы мен тәрбиесі болған. Қазақ халқы жерді де қалай болса солай пайдаланбаған. Жерге де қатысты өзіндік тыйымдар болған. Мысалы, ешқандай қажеттіліксіз, себепсіз жер шұқып, жер қазбаған. Олай істеуді, яғни, еш себепсіз жер шұқуды өліммен байланыстырып, жаман ырымға балаған. Оны теріс қылық деп есептеген. Қазақ халқы табиғатты сондай аялаған және қоршаған ортасының үнемі сондай ғажайып күйде болуын мақсат еткен. Сол себепті де, табиғатқа зиян келтіретін тұстарды қашанда назарда ұстаған және ескертіп, тыйып отырған. Әр қазақ білетін көкті жұлма, көк жұлсаң – көктей ораласың, қарғыс атады деген тыйымдар ешқашан маңызы мен мәнін жойған емес.

Жапан даладағы жалғыз ағашты кестірмей, оған зиян келтірмеуінің де өзіндік себептері болған. Бұлай істесең, жалғыздыққа алып келеді деп тыйып, табиғаттың тылсым күшін түсіндіріп және әрқашан табиғатты қорғауға тәрбиелеген. Қазақ баланы әдемілік пен әсемдікке тәрбиелеу үшін, оған айналасындағы әсемдікті сезіндіре білген. Бала жастайынан табиғаттың сұлулығын сезініп, талғампаздықты үйренеді. Тіпті, ұшқан құстың әрқайсына қамқорлық жасап, мейірімділік танытқан. Қарлығашты бақыттың бастамасы, аққуды әдеміліктің символы деп бағалаған. Бұлардың барлығы табиғатпен етене байланысты және балаға рухани азық болып, оны рухани байытады деп есептеген.

Ата-бабаларымыз малды тепкізбеген. Қойдың сүті қорғасын, қойды тепкен оңбайды деген, құты қашады деп малды басқа ұрғызбаған, балағаттамаған. Сиыр мен қойдың желіні ісіп кетеді деп төгілген сүтті аяққа басқызбаған. Құстар – біздің досымыз деп, оларға аса мейірімділік танытқан. Сондай-ақ, құстарға да қатысты ырым-тыйымдарды көптеп пайдаланған. Бетіңе шұбар түседі деп құстардың жұмыртқасын жарғызбаған. Қыран құстарды атуға болмайды, егер атса киесі тиеді, обал болады деп ежелден шектеген. Ал, қарлығаш құсты адамның досы деп бағалаған. Егер, қарлығаш киіз үйдің шаңырағының шандуында ұя салса, балапандары ұшып кеткенше көшпей отырған. Осындай ырым-тыйымдардан байқайтынымыз, қазақ халқы қашан да табиғатқа жылылықтары мен аялы сезімдерін арнап, оның байлықтарын ұқыпты пайдалануға тырысқан. Осындай басқа да көптеген ырым-тыйымдар баланың дүниетанымы мен санасына ықпал етеді. Оның қоршаған ортада жақсы тәрбиеленуіне, жаман әдет пен жағымсыз іс-әрекеттерден аулақ болып, адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіруге, жанашырлық пен мейірімділік сынды адами қасиеттерді бойына сіңіріп, дарытуға ықпал етіп, көмектесетіні анық. Халықтың педагогикалық тәрбие құралдары мен тыйымдарын жүйелі түрде пайдаланып, сөзіміздің қадірін арттыру өз қадірімізді арттырумен бірдей.

Әдебиет тізімі:

1. Ә.Қайдар «Халық даналығы» - Алматы: Толғанай Т, 2004.
2. Д.Кішібеков «Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең» - Алматы: Ғылым, 1999.
3. Ә.С.Жақсыбеков «Экологиялық мәдениет» - Алматы: Атамұра, 2009.

COMPREHENSION OF JOKES IN B2-LEVEL ENGLISH TO FOSTER CRITICAL CULTURAL AWARENESS IN THE ENGLISH CLASS

Ulzhan Sartpay, Master student of English philology
Suleyman Demirel University, Almaty
gulaj@mail.ru

Currently, many researchers and teachers of foreign languages point to the need to develop intercultural competence – students' understanding of the mentality and features of everyday life of citizens of the country of the language being studied. According to Sternin et al. (2003) it is recognized that intercultural competence is as crucial an aspect of language learning as linguistic competence, because cultural paradigms, norms, and values determine the nature and content of communication. As part of the development of intercultural competence, emphasis is placed on obtaining country-specific knowledge. However, in addition to mastering the knowledge of the country, it is necessary for students to understand the norms of behavior and mentality of the inhabitants of the country of the language is being studied. Underestimating the importance of these components of culture can create cultural barriers to communication and significantly complicate communication [1].

(Pavlenko, 2015). Humorous literature of the countries of the studied languages is an extensive stratum of culture that cannot be ignored when teaching a foreign language, in particular, when teaching socio-cultural competence in the process of teaching English as a linguistic specialty, since English humor is less of a literary genre, and more of a way of life for Englishmen. In our opinion, one of the important layers of culture necessary for unhindered communication is humor. Verbal humor in any society is a way to Express emotions and establish contact between people. National humor reflects both cultural and historical realities, values, and traditions of society, so understanding national verbal humor provides the key to understanding foreign culture [2]. In understanding British culture, the ability to understand humor is particularly important, since humor is one of the cornerstones of British culture. According to the British researcher Kate Fox [3], humor is the default mode of English, permeating all aspects of communication.

The great Goethe said: "Humor is one of the elements of genius". And he is undoubtedly right, because it is impossible to imagine a society that does not know sadness and tears, however, as well as a society without a sense of humor. One of the previous researches in this field was provided by Hidayet Tuncay [4] within his dissertation. The author conducted research at Higher School of Foreign Languages İstanbul Arel University in which he focused on the research survey based on three headings: culture - based, language - oriented and meaning - based. According to the results, Tuncay concluded that using jokes may bring some advantages and disadvantages to the classroom as well as the teacher's teaching performance. Hidayet Tuncay [4]. outlined some advantages:

- it breaks the ice during teaching
- it reduces TTT (teacher talking time), but increases STT (a student talking time)
- it can contribute to a positive learning environment
- it also helps students improve communication skills
- learner inhibitions quickly disappear and it helps develop a positive self-esteem
- for a limited time, it helps teachers stay away from the routine use of a coursebook
- it may also bring a new insight for a teacher's teaching performance
- Finally, it enables students to make use of foreign language skills.

In contrast, using humor in English as a Foreign Language classroom has some limitations that both teachers and learners should overcome as follows:

- it requires an effective joke-telling skill that most teachers are afraid of

- it requires subskills such as cultural understanding and catching the punchline in the first instance
- jokes should be refined by teachers and classified
- due to meaning ambiguity and a play on words, some jokes may be difficult to understand
- Some jokes are thought provoking and the teacher should be patient enough to motivate students to comprehend hidden meanings.

In despite of disadvantages, if the teacher uses appropriate jokes according to students' level, it can help to improve several skills including listening, speaking, and reading.

Other researchers [5]. compared the effectiveness of using humor in the online and a traditional EFL classroom. According to Smith and Wortley (2017), when humor is appropriate and delivered as part of the teacher's natural personality, students can create more powerful connections with the material and the teacher himself. As education continues to develop in both online and more traditional settings, the use of humor requires approval and integration into the learning process.

Safonova (2006) rightly argues that if you cannot teach a sense of humor, you can teach the language of humor, which is part of the "socio-cultural portrait" of the country of the language being studied. Understanding the language is only half of the task; in fact, you need to be able to feel it. National humor provides a great opportunity to feel the subtleties and peculiarities of the language, as well as to eliminate of some stereotypes that do not reflect the reality.

English humorous texts are difficult to understand for another reason: they reflect the attitude of the English to their cultural values. To learn to understand English humor, you need to know and understand English culture. Understand-means that "a person, meeting in the world around him with something new for himself, includes this new, comprehending it, in the already known and familiar to him, i.e., in the structures of knowledge already existing in his consciousness" [6]. Those who understand are limited by the cultural and historical tradition in which they live and by their own experience.

In his work "Semantic mechanisms of humor" Raskin [7] .introduces the concept of script, that is, the context that is fixed in the minds of carriers of culture and a certain social experience. A scenario is a cognitive concept because it contains information about something. The purpose of Ruskin's semantic theory of humor was to find the conditions that would be necessary and sufficient for the text to be funny. Thus, according to Ruskin, a comic message produces a laughable effect if two conditions are met simultaneously:

- 1.The cognitive basis of the text is two different scenarios;
- 2.These two scenarios are opposite to each other

In addition, humor as a universal phenomenon refers to the layer of subjective culture, which has psychological features and includes personal values and patterns of thinking. According to Brockhaus and Efron [8]., humor is, first of all, a special worldview based on the rule of thought. Subjectivity of thought is the domain of humor. This is, in a certain sense, the mood and state caused by the contrast between the world of the ideal and the world of reality, expressed in a humorous representation of life, representing a special image of the worldview. There are three types of humor: mood humor, image humor, and character humor. There are also three degrees of humor: positive humor (optimistic); negative humor (satirical); and moderate humor (ironic).

According to Medgyes[9]. Students studying a foreign language are happy to use humorous materials in the classroom. He believes that humor should be included in the program because it, as a conductor of authentic cultural information, provides a bridge between cultures, creates conditions for the practice of language in an authentic context, while relieving

the tension of the audience. According to the author, humor enriches the educational material, which increases motivation and develops creative thinking.

In his research on the problem of teaching students of linguistics to perceive humorous texts Yarmina [10]. notes that the lack of understanding of English humor to students for whom English is a specialized subject is the result of an insufficiently formed "sociolinguistic competence". Developed sociolinguistic competence necessarily includes familiarization of students with the realities of the British way of life, their knowledge of the etiquette norms accepted in British society, understanding of the deep values of English society.

In this study, the two groups at the same proficiency level (B2) were compared. Each group consisted of 20 students. Firstly, a pre-test of 40 questions testing the target vocabulary knowledge was implemented to experimental and control group with no prior announcement. The pre-test was in the form of multiple choice questions. Then, for experimental group 6 jokes were selected. Within these jokes critical cultural awareness words were randomly selected as the target words of the study. Two pairs of jokes were formed and each pair had the 20 of the target words. For the control group two translation sheet of 20 isolated sentences, each of which covered the same set of target vocabulary items was prepared. The teaching process was implemented in two sessions, on the same day for two consecutive weeks. In each session the experimental group was taught 3 jokes including cultural vocabulary items. In contrast, control group was taught the same 20 target words through translation sheet[11].

To measure the performance of both groups, a pre-test, a post-test, and a retention test were administered to the experimental group and to the control group. The goal of the pre-test was to obtain base-lines which will enable us to compare and evaluate the results of the post-test. The goal of the post-test, which was administered after the culture teaching process, was to verify the first hypothesis and to compare the students' improvement in their passive vocabulary which was taught by means of 47 two approaches. The goal of the retention test (delayed post-test) is to test the second hypothesis.

The pre-test was administered to the both groups on the same day. The raw pre-test scores of the experimental and the control group were used to calculate the means and the standard deviations of the groups. The average scores of the experimental group were calculated as 22.6 ± 5.29 , the control group as 22.10 ± 6.15 . A Mann-Whitney U test analysis of the pretest for the experimental and control group was computed, the z value being 0.30 at the 0.05 level of significance. The comparison of the mean scores of pre-tests of both experimental and control groups showed that they were more or less at the same level of proficiency in terms of the culture awareness[12].

The post-test scores of the two groups were compared after the instruction. The post-test was administered to the same groups after the vocabulary teaching process. Its goal was to compare the groups' improvement in critical culture awareness. There was a significant difference within the experimental group as a result of the z value (-21.192) calculated by Wilcoxon test. In other words, the experimental group increased their culture awareness knowledge on the post-test as well.

After the instruction given to the groups in two different ways, the Post-test and retention test were administered to the groups. The quantitative results indicate that both groups performed better after instruction. However, the experimental group performed significantly better on the post- and the retention tests than the control group. The experimental group showed greater meaningful progress from pre-test to post-test and maintained this considerable level of achievement at the time of retention testing one week later. This progress signifies a substantial improvement in the experimental group's ability to learn and retain critical culture awareness through jokes.

References:

1. Brockhaus F. A. Encyclopedic dictionary. Moscow: Ekomo, 2004. 832 p.
2. Fox K. Watching the English. The Hidden Rules of English Behaviour. – London: HODDER & STOUGHTON, 2004. – 157 p.
3. Haleeva I. I. Intercultural communication / Effective communication: history, theory, practice: dictionary-reference; edited by M. I. Panov. M.: Olymp, 2004. 958 p.
4. Kulinich M. A. Linguoculturology of humor (based on the English language). – Samara: Publishing house SamGU, 1999. – 180 p.
5. Medgyes P. Laughing Matters. Humour in the language classroom. Cambridge Handbook for Language Teachers. Cambridge University Press, 2005.
6. Pavlenko N. G. English humor as a means of forming socio-cultural competence // Educational environment today: development strategies: materials of the II international conference. scientific-practical Conf. (Cheboksary, June 5, 2015). - 2015. - No 1 (2). - 365-367 p.
7. Raskin V. Semantic Mechanisms of Humor. Dordrecht: D. Reidel, 1985.
8. Safonova V. V. socio-Cultural approach to teaching languages of international communication: socio-pedagogical and methodological dominants // To the anniversary of I. A. Tsaturova: collection of scientific articles. Taganrog, 2006. Pp. 109-120.
9. Smith, D.V., Wortley, A. (2017). "Everyone's a comedian." No really, they are: using humor in the online and traditional classroom. Journal of Instructional Research. Volume 6.
10. Sternin I. A., Larina T. V., Sternina M. A. an Essay on English communicative behavior. – Voronezh: Istoki, 2003, 185 p.
11. Tuncay, H. (2007). Welcome to HELL: Humour in English Language Learning
12. Yarmina T. N. Reading humorous English literature as a means of developing foreign-language socio-cultural competence of linguist students // Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Herzen, 2008. No60. Pp. 515-521.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ СЫН ТАРИХЫН ЖҮЙЕЛЕУДЕГІ Т.КӘКШҰЛЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚЫЗМЕТІ

Хуантай Р., Жәмбек С.

қазақ филологиясы, магистрант 2-курс, ф.ғ.к., доцент
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті Көкшетау қ.
raushanhuantai@mail.ru

Әдебиет сыны көркем шығармаға эстетикалық талдау жасап, суреттелген өмір шындығының көркемдік шындыққа айналған- айналмағандығын саралайтыны, оның мән-маңызын түсіндіретін, әдеби дамудың ерекшелігін аңғарып, бағыт беріп отыратыны бәрімізге белгілі. Мұндай дәрежеге жету үшін талай белестер мен асулардан өтуі керек. Академик З.Қабдоловтың: «Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, көркем тарихы», деген пікір рас сөз [1: 25]. Ендеше, ұлттық әдебиетті зерттеу және оны зерттеуші ғалымдарымыздың еңбегін лайықты саралап, тиісті бағасын беру – уақыттың талабы.

Әдебиет ғылымының негізі – сын. Сын – әдебиеттің айнасы. Қашанда әділ сынға жүгініп, көркем әдебиеттің сипатын, даму жолын, бағытын байқаймыз. Сын – әдебиетті жан-жақты саралап, оқырманға талдап, түсіндіретін сөз өнерінің күрделі түрі. Сынының мақсаты – өнер туындыларының тууы, оның оқырманның жанына, ішкі әлеміне әсер

етуін анықтау және әдеби пікірталас, әдеби ағымдардың эстетикалық жарысын көрсетіп, жаңашылдықты айтып отыру. Сынның көтерер жүгі ауыр, жазушы алдында үлкен жауапкершілікті талап ететін, ар алдындағы тазалықты талап ететін күрделі жанр болып табылады.

Қазақ сынындағы творчесволық, өнерпаздық проблемалардың қандай шешім тауып, жалпы көркемдік дамуға қандай әсер етіп жатқанын, жанрлық жай-күйінің жетілуі қандай салалардан нәр алып отырғандығын жаңа әдебиетімізбен бірге жасасып, әрқашан білікті пікір, көтеріңкі талаптар деңгейінен ой толғайтын Ғ.Мүсіреповтің сөзін келтірген жөн. 1939 жылы Қазақстан Жазушыларының екінші съезінде сөйлеген сөзінде Ғ.Мүсірепов қазақ әдебиет сынына үлкен шолу жасап, оның қалыптасқанын анық дәлелдейтін үш салаға тарата баяндап, ой түйген.

Қазақ әдебиеті сынының «бірінші саласы – ғылыми сын, тексеру зерттеу арқылы ылғи алға сүйреп отыратын сын. Әдебиет пен жазушының алдына жарығын түсіріп, бастап отыратын сын. Бұл сын сынауды ғана кәсіп етпей, сүйіп сынайды, үнемі соңына түсіп, жалпы ғылымның өсуімен бірге, өзі де өсіп отырады.

Екінші саласы - халық сыны, көпшілік сыны. Бұл, әрине, ғылыми сын емес, халықтың жүрегінің қалай соғуын көрсетіп отыратын сын. Бұл халық қазынасына қосуға жарамағанда аяусыз лақтырып тастап отыратын, бір айтар үкім сияқты сын. Бұл сында бетке қарау болмайды.

Үшінші саласы - сынды кәсіп еткен, арзанқол, әдебиеттің өсуіне жәрдемі тимейтін құр айғай болып келеді. Міне, бізде осының үшеуі де бар» - деп тапты [2: 134-135]. Бұл пікір – біздің сыншылдық ой - пікірімізді бар эволюциясын, өсу жолын, қалыптасу процесін дұрыс тұжырымдаған қорытынды, профессионалдық арнамен өркендеп келе жатқан әдебиетіміздің жаңа жанрмен толысқанын дәл түйіндеген тұжырым.

Әдеби сынның дәрежесі, ең алдымен, сыншыға байланысты. Кезінде В.Г.Белинский «Сыншы дарыны – сирек дарын» дегенді тектен – текке айта салған жоқ. Сыншы – аса күрделі тұлға. Сыншыға бір ғана көркем әдебиетті біліп, әдебиетші жеткіліксіз екенін білеміз. Ол – әдебиеттану ғылымымен, одан қалды бүкіл қоғамдық ғылымымен, одан қалды бүкіл қоғамдық ғылымдардың жетістіктерімен жан – жақты қаруланған білімдар. Көркем шығармада қандай әлеуметтік құбылыстар көрініс тапса, сыншы оған қатысты мәселелерді қаламгерден артық білмесе, кем білмеуі керек. Сыншы - әрі философы, әрі этнограф, әрі тілші, әрі тарихшы, әрі экономист, әрі әлеуметтанушы, әрі психолог, әрі ұстаз. Яғни, ол қоғамдық ғылымдардың жетістіктеріне сүйенгенде ғана әдеби процесті қадағалап отыра алады. Сонда ғана барып сыншының пікірлері бағалы, оқырманның да, автордың да назарына ілінеді.

Сын жанры - коллективті ой - пікірдің жемісі. Осы сын жанрына зор еңбегін тигізіп, қазақ әдебиеттану ғылымындағы атқарған қызметі жағынан болсын, мақсат - мұраты болсын, әдебиетте өз орнын ойып қалдырған тұлғалардың бірі Тұрсынбек Кәкішев екені бәрімізге аян. Ғалым сыншының шығармашылық жолына зер салсақ, сан - салалы қырларын көреміз. Ғалым сыншы Т.Кәкішевтың қаламынан шыққан отыздай кітап пен алты жүздей мақала да жиырмасыншы ғасырдағы қазақ әдебиетінің, әдеби сын тарихының өзекті мәселелері кеңінен сөз болады.

Т.Кәкішевтің ғылыми ізденістерін іштей жүйелегенде мынадай тақырыптық бағыттар да көрінеді: жиырмасыншы жылдардағы қазақ әдебиетінің идеялық шығармашылық мәселелері; оның жекелеген өкілдері Ж.Тілепбергеновтің, Е.Бекеновтың, С.Шариповтың және С.Ерубаевтың шығармашылықтары; С.Сейфуллиннің өмірі мен шығармашылығы; қазақ әдеби сының тарихы; қазақ әдебиетіндегі ақтаңдақтар, қазақ әдеби сынының бүгін мен болашағы сияқты тақырыптарды қозғағанын көре аламыз. Осы салалардың қай - қайсын алсақта, ғалымның елеулі еңбектер жазғанын білеміз. Ғалымның қазақ әдеби сыны жайлы зерттеулері айрықша тоқталуды қажет етпейді. Бұрын қазақ әдебиеттану ғылымында

зерттелінбей келген оның құрамдас үш бөлігінің бірі әдеби сынды қолға алып, оның тың тарихын ғылымның түреніп салған Т.Кәкішев екенін баса айтқан жөн. Ғалымның осы саладағы ізденістеріне көз жіберсек, үлкен ерліктің куәсі боламыз.

Әдеби сын – әдебиеттанудың аса қиын да күрделі саласы. «Сыншы дарыны – сирек дарын» (Белинский) болса, сол сыншылардың еңбегін саралаудың да оңай шаруа емесекендігі аян. Т.Кәкішев де бұл іске үлкен жауапкершілікпен қараған. Алдымен, «Қазақ әдебиетінің қалыптасу дәуіріндегі идеялық - шығармашылық мәселелері» (1917-29) атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Ғылыми ізденістерінің барысында «Октябрь өркені» (1962), «Дәуір суреттері» (1967), «Сәкен Сейфуллин» (1967), «Қызыл сұңқар» (1968), «Октябрь өркені» (1962) атты зерттеу еңбектері өмірге келді. Осы кездерде С.Ерубаевтың (1957), С.Шариповтың (екі томдық, 1959), С.Сейфуллиннің (4,5,6 томдар) шығармалар жинағын құрастырып, алғы сөзін жазып шығарды. Көп томдық «Қазақ әдебиетінің тарихының» үшінші томының бірінші, екінші кітаптарын, Мәскеуде жарық көрген «Көп ұлтты кеңес әдебиетінің» бірінші (1970) жазысты. Негізінен, кеңес өкіметінің алғашқы дәуіріндегі әдебиетті зерттеген ғалым осы кезеңдерде әдеби сынның айрықша белсенділік танытқан әдеби процесте жетекшілік роліне назар аударды. Жекелеген қалам қайраткерлерінің шығармашылық тағдырына сынның шешуші роль атқарғандықтан, әдебиеттің көп мәселелерін танып түсінудің кілті сынның проблемаларын дұрыс шешуде жатқандығына ден қойды. Осыдан кейін, әдеби сынның мәселелерін тарихи тұрғыдан зерттеуге бел шешіп кірісіп кетті. Нәтижесінде «Сын сапары» (1971), «Оңаша отау» (1982) монографиялары өмірге келді. 1994 жылы «Қазақ әдеби сынының тарихы» жарық көрді.

Профессор Т.Кәкішұлы қазақ әдебиет сынының тарихын зерттеуге кіріскенге дейін ұлттық әдебиет туралы ғылым тарихы, ондағы әдеби теориялық, ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің даму үдерісіне, әдіснамалық мәселелерін ғылыми тұрғыда жүйелі тексерген күрделі ғылыми зерттеу болған жоқ. Әдебиеттану ғылымының туу, қалыптасу, даму жолдары мен тарихының көптеген мәселелері туралы келешек зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар беретін «Сын сапары» мен «Оңаша отау» атты монографиядарын ұсынды.

Профессор Т.Кәкішұлы қазақ әдебиеті сынының туу, қалыптасу жолдарын белгілі бір дәуірлерге бөлгенде, сын мен әдебиеттану ғылымының сабақтаса, бір-бірін толықтыра дамитынын ескере отырып, үлкен үш кезеңге жіктейді. Қазақ әдебиеті сыны мен ғылымының тарихы белестерінен үш кезеңді анық байқаймыз. Бірінші кезең – қазақ әдебиеті сынының туу дәуірі. Қазақ әдебиеті сынының туу процесі Қазан төңкерісіне дейін созылған. Екінші кезең – қазақ әдебиеті сынының жанр ретінде қалыптасу және әдебиеттану ғылымының туу дәуірі. Үшінші кезең – қазақ әдебиеті сынының өсіп-өркендеу және әдебиеттану ғылымының қалыптасу дәуірі [3: 3]. Сын тарихына тән бұл үш кезеңнің қазақ әдебиеттану ғылымының туып, қалыптасу жолына тікелей қатысы бар.

Көне түркі жазба ескерткіштерін хатқа түсіруден бастап Шоқан, Ыбырай, Абай заманына дейін созылған ұзақ дәуірді қазақ әдебиеттану ғылымының тууына дейінгі тарих алдындағы кезеңі деп атауымыз дұрыс болар.

Жалпы, Т.Кәкішевтің қазақ әдебиетінің тарихындағы күрделі кезең саналатын жиырмасыншы, отызыншы жылдардағы әдеби процестің жай-күйін жетік білгендігі осы дәуірдегі әдеби сын мәселелерін саралағанда анық көрінеді. Әдеби сынның әлеуметтік сипаты оны сол кездегі қоғамдық-саяси жайғдайлармен байланыстыра қарауды қажет етеді. Сол себепті де әдеби сын сол дәуірдің саяси-әлеуметтік жағдайымен тығыз байланыста қарастырылған. Әсіресе, Алашорда қозғалысы, оның Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев сияқты көрнекті қайраткерлерінің әдеби пікірлеріне кеңірек тоқталып, сыншылдық ойдың дамуындағы биік белес ретінде бағаланады. Сондай-ақ С.Сейфуллиннің, М.Әуезовтің, Ә.Айсариннің, Ә.Байділдиннің, М.Қошановтың, Ж.Аймауытовтың, Д.Ысқақовтың, Т.Арыстанбековтың,

К.Кемеңгеровтің, І.Қабыловтың, Ә.Мусиннің т.б сол кезде әдеби процеске араласқан көптеген сыншылдардың еңбектері талданылады. Аумалы-төкпелі заманда тұсаулы ғұмыр кешкен әдебиет сыншыларының қызметіндегі артық-кем түсіп жатқан тұстарын да жасырмай жайып салады. Әсіресе, ақиық айтыстуралы жолдар көп шындыққа көз жеткізеді.

Т.Кәкішев қазақ әдеби сынының тарихын толық зерттеп, тұтас қамтып, пән ретінде қалыптастырған тұңғыш та жалғыз зерттеуші. Өмірінің өткелдері кеңес дәуіріндегі және тәуелсіздік алғаннан бергі туған халқының барлық тіршілік тынысымен, ғылыми, әдебиеті, өнерімен тұтасып жатты. Бүкіл шығармашылық сапарын өз ұлтының мұң-мүддесі мен тарихи тағдырының жоқтаушысы болуға арнады. Т.Кәкішев ұлжанды қайраткер, ғұлама ғалым, ұлағатты ұстаз, талантты жазушы, батыл сыншы қарымды публицист, шебер аудармашы сияқты сан салалы дарынды қасиеттерге толы сыншы.

Т.Кәкішұлының «сын шын болсын, шын сын болсын» принципшілдік ұстанымдағы, өткір сыни мақалалары 50 – жылдардың басынан көріне бастап, әдебиет тарихының сан – салалы мәселеріне ерекше назар аударғаны байқалады. Т.Кәкішұлының «Қазақ әдеби сынының туу мәселелері» атты еңбегі үш тараудан тұрады. «Қазақ ұлы ағартушы-демократтарының сыншылдық ойлары» деген бірінші тарауда автор Шоқан, Ыбырай, Абай еңбектері мен шығармаларының сыншылдық ой – пікірлерін ғылымдық, педагогикалық және эстетикалық мәселелері төңірегінен өрбітіп, қазақ әдебиетінде сын жанрының тууына потенциалдық мүмкіндік барын айқындауға талаптанған. Осы зерттеу тарауының ең маңызды тарауы- «Баспасөз және сынның тууы». Бұл тарауда автор тың, соны фактыларды көп және орынды пайдаланған.

Сынның тууы қазақ баспасөзінің дүниеге келуімен байланыстыру ғылыми жағынан әбден орынды. «Түркістан уалаяты», «Дала уалаяты», «Серке», «Қазақстан» сияқты газеттерінің бетіндегі сыншылдық ойы мен пікірі бар материалдарды талдай келіп бұл баспасөз орындарының қазақ әдебиетінде сын жанрының тууына дайындық мектебі болғандығын дәлелдей баяндаған. Сонымен қатар, бұл кездегі сыншылдық ой-пікірлер жеке – дара бой көрсетпей, көбіне саяси-әлеуметтік мәселерге, әсіресе тіл проблемасына сабақтаса, араласа бой көрсеткенін автор дұрыс аңғарған.

Қазақ әдебиеттану ғылымының өрлеуіне Т.Кәкішұлы көп еңбек сіңірді. Қазақ совет әдебиетінің негізін қалаушы, советтік поэзияның жаршысы С.Сейфуллин туралы ғылыми терең таным «Дәуір суреттері» (1967) атты монографиялық еңбегінде терең білгірлікпен көретіліп, Сәкентану ілімінің қалыптаса беруіне септігін тигізді. Сәкеннің жаңашылдығы жеке- дара сөз болмай, әуелі қазақ әдебиетінің құнарлы дәстүрлері, оның орыс поэзиясынан үлгі-өнеге алуы, өнерпаздық байланыстың күшеюі, революцияның сөз өнеріне қосқан жаңалығы сияқты түбегейлі проблемаларды сабақтастыра қамтып, ғылыми тұжырымдар жасады.

Тұрсынбек Кәкішұлы – қазақ әдебиетінің өркендеуі барысында бір қиын кезеңде қалам жөбеп, қатарға өосылған дарынды сыншы екенін, қазақ әдеби сын жанрын қалыптастырғанын ұмытпауымыз керек.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976, - 374б
- 2.Мүсірепов Ғ. Суреткер парызы. – Алматы: Жазушы баспасы 1970. 134-135б.
- 3.Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Алматы: Атамұра, 2003.-3б
- 4.Кәкішев Т. Оңаша отау. – Алматы: Жазушы баспасы
- 5.Ысқақұлы Д. Әдеби сын тарихы
- 6.Кәкішев Т. Қазақ әдеби сынының тарихы.

ТҰРСЫНБЕК КӘКІШЕВ – АЛАШТАНУШЫ ҒАЛЫМ

Хумар Б.К

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Г.К. Кажихбаева
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

b_keleskyzy@mail.ru

Қазақ әдебиетіне кең көлемді зерттеулерімен, көптеген архивтік деректер негізінде жазған еңбектерімен танымал болған белгілі ғалым, сыншы, әдебиетші Тұрсынбек Кәкішевтің зерттеушілік талғамы, ізденімпаздығы, ғалымдық болмысы оның құнды ғылыми мұраларынан анық көрініс табады. Ғалым еңбектерінің тартымды да қызықты болуы, табанды ізденістерінде, тарихи деректерді бұрмаламай нақты жеткізетін турашылдығында, тың салаларды зерттеудегі ғалымдық адалдығы мен әділдігінде жатыр. «...Тұрсекең сөйлейді. Ешкімнің бет-жүзіне қарамайды. Ойындағысын ақтарады. Ұзақ жыл шұқшия зерттеп, әбден көзі жеткенін айтады. Қилы тағдырларды одан әрі қиындатқан жоқ. Қиын гәптерді орынсыз оңайлатқан да жоқ. Арсы-күрсі күрес үстінде өтіп жатқан өмір майданы оның қаламынан барша болмысымен өз қалпында көрінді. Еш боямасыз шыңғырған шындық қалпында көрініс тапты. Алпыс жылдай ғұмырын ақиқат жолындағы арпалыстарға арнады» - деп еске алады жазушы Әбіш Кекілбаев [1].

Кең көлемді зерттеулерінің бір тобы Алаш қайраткерлеріне арналады. Алаш қозғалысына байланысты алуан-түрлі деректің, сан-түрлі пікірдің болғанына қарамастан, ғалым терең ізденісімен тарихи тұлғаларымыздың ұлтымыз үшін жасаған ерлігін ашып көрсетіп, ақиқатқа араша түсіп, ғылым алдындағы адалдығын анық байқатып, оқырман жүрегіне тартымды мақалаларымен жол табады. Ғалым мақалаларын оқып отырып, архивтен алынған тың деректерге, нақты дәлелдерге көз жеткізесің. Талмас ізденіс пен терең тағылымға толы жазылған мақалалар көбіміз көз жұмып келген талай шындықтың бетін ашады. Әсіресе, Алаш қайраткерлері жайлы талай бұрмалауға түскен тарихи ақиқаттың астарын ақтаруда ғалым барынша табандылық көрсетеді. Алаш қозғалысының ақ-қарасын ажыратуда ғалым «Қағидаға айналған қателерді түзетейік» (1988), «Алаштың ақиқатын ашық айтайық» (1988), «Санадағы жаралар» (1992), «Сәкен және Алаш азаматтары» (1994), «Кер заманның кереғар ойлары» (1995), «Тар жол, тайғақ кешудің тағдыры» (К.Ахметовамен бірге) (1996) сынды т.б көптеген еңбектер жазып шықты.

Алаш қайраткерлерінің азапты тағдырына алаң болған ғалым Алаш зиялылары жайлы біраз тағылымды зерттеулер жүргізіп, аянбай еңбек етті. Abai.kz порталына берген сұхбатында зерттеуші: «Әлі де болса «Алаш» дегеннен қорқамыз, осының аяғы неге апарып соғар екен деп сақтана береміз. Алаш қозғалысының тарихы, «Алашорда үкіметінің» шындығы қалың оқушы түгілі, көп ғалымдардың, оның ішінде тарихшы, әдебиетшілердің өзіне де беймағлұм. Сөздің қысқасы, білмейміз, әйтеуір даурықтырғандар біліп айтқан шығар деп жалған түсінікті онан әрі еселей түсіппіз» -деп қазақ зиялыларының тағдырына алаңдай отырып, ақиқаттың ара-жігін ашуға жанын салады [2].

Тұрсынбек Кәкішев атымен «Алаш» атауы біте қайнасқан, бір ұғым десек, қателеспейміз. Ғалымның «Санадағы жаралар» (1992) атты еңбегінде «Алашорда» үкіметі мен Алаш қозғалысы жайлы олақ пікірлердің қалыптасып жатқанын анық деректер арқылы көрсете келіп, мұның бәрінің себебі Алаш қозғалысы, «Алаш» партиясы мен автономиясы, «Алашорда» үкіметі жөнінде, қазақ интеллигенциясы туралы екі тілдегі мағлұматтарды бірдей ескеріп, тарихи деректерді бұрмаламай дұрыс

баяндап беретін ниеттің болмағандығын, зерделі зерттеушілердің, ғалымдардың шықпағандығын ашық айтады. Алаштың ақиқатын, растығын осы жинағым дәлелдесе арманым жоқ қой деп ақтарылады. Қағидамызға айналып кеткен қателерді түзеуге барын, жанын салады. Аталған еңбекте ғалым «...менің толғауымдағы кейбір ой-пікір, тіпті тарихи деректер кәзіргі көзқарас пен тұжырымға сай келмей, қиғаш кетіп жатуы ғажап емес. Ол үшін әрине кешендеп жетілген ой-сананы айыптаудың орны бола қоймас, бірақ ештеңе тындырмағандардан, тыныштығын күйттегендерден сүріне жүріп жол іздеген дұрыс қой деп жатырмын. Мен үшін қампиған даңқтан елді елең еткізетін титымдай алаштың ақиқаты қымбат» - деп жазады [3].

Аталған еңбек «Ақиқаттың ауылын іздегенде» және «Ар мен жан тірегі» деген екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімдегі «Қияс қисындар қияметі» атты мақаласында ғалым ақиқаттан алыстап жалғандыққа бет бұрып кетуімізге ықпал жасаған сол тұстағы солақай саясат екенін айқын көрсете отырып дәлелдейді. Ғалым бұл мәселеге негіз болған төрт себепті айтады. Әуелі, қазақтан шыққан ғылыми, әдеби, жетекші қызметкерлерді, қоғам зиялыларын жік-жікке бөліп, бір-біріне қарсы қойып, ыдырату саясаты арқылы ғылыми негіз керек болғанын өзек етеді. Екіншіден, араларында араздық туған ұлт интеллигенциясы қоғам алдындағы мақсат-мұраттарын біріктіре алмай, шенқұмарлық пен алауыздықтың жетегінде кеткендігін көрсетеді. Үшінші себеп, осы бір сұм саясат 1929, 1937 жылдардағы репрессиялардың «дайындығы» болғанын айтады. Яғни, бұл әрекеттердің барлығы ілік іздеуге себеп болып, әрқайсысына идеологиялық сипат беріліп, тарихты бұрмалады. Әрі ұстау, жазалау мақсатында бұл деректер мен ақпараттар жинала берді. Сөйтіп, ғылыми жалғандықтың бастауына айналды. Төртіншіден, жеке адамға табыну кезінде қалыптасып қалған қағидалар қазақ интеллигенциясы тарихының арнайы зерттелмеуіне өз ықпалын тигізді. Сол себепті «Алаш интеллигенциясы» деген айдар тағылып, буржуазиялық оқымыстылардың әдейі таратқан тұжырымы негізінде жартымсыз санақтың өзінде біршама сауаты болған ел ең надан, мәдениетсіз елге айналып шыға келді. Жоғарыда аталғандай, «Алаш интеллигенциясы» деген желеумен С. Сейфуллин, Т. Рысқұлов, С. Асфендияров сынды зиялылар басында әр жіктің «көсемі» ретінде, кейін «халық жауына» айналған соң, аман қалғандары аузын бағып, басын шұлғудан басқа амалдары қалмады. Осындай жағдайларда қазақ интеллигенциясының тарихынан, қоғамдағы рөлінен көз жазып қалғанымызды ғалым баса айтады.

Ал «Қазақ зиялыларының тағдыр-талайы туралы» мақаласында ғалым тарихи тұрғыда бұрмалауға түскен қазақ зиялыларының тағдыры жөнінде көптеген деректер келтіреді. Сол тұстағы европоцентристік көзқарастардың қазақ интеллигенциясы жөніндегі біршама ақпараттардың жалған сипат алуына мұрындық болғаны шындық. Мақалада ғалым бұрмаланған мәселенің ең үлкені – қазақ халқының мәдени өрісі мен рухани байлығы, интеллектуалды күш-қуаты жайындағы жалғандық екеніне тоқталады. Халықтың сауаттылығы жөнінде тың мәселелерді көтереді, архивтік негізге сүйеніп негізгі халқы 87,17 пайыз болған қазақтардың сауаты ең аз дегенде алты, алты жарым пайыз болуға тиістігін дәлелдейді. Тарих бетінде қоғамда ерекше рөл атқарған «Қазақ» газетінде «Алаш» партиясының бағдарламасының жобасы жарияланып, оны Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Елдес Омаров, Есенғали Тұрмұхаметов, Әбділхамит Жандыбаев, Ғазымбек Бірімжанов бірлесіп жасағандығы айтылады. Және солақай саясаттың салқыны аталған тұлғалардың әрі жалпы қазақ интеллигенциясына қалай әсер еткендігі, жалғандық сипатқа қалай ие болғандығы нақты деректер арқылы сарапталады. Қазақ атауының екінші атауына айналып кеткен алаш этнонимінің қорқынышты, зиянды, қаралағыш атауға қалай айналып кеткендігі, қай тұста қарсы мәндегі түсінікке айналғанын анық көрсетеді. Қазақ зиялыларының

тағдырын жан-жақты талқылай отырып, бүгінгі күні көбімізге белгісіз болып келген тың ақпараттар бойынша шындыққа көзімізді жеткізеді.

Ғалымның архивтік зерттеулер негізіндегі қаншама еңбектерін ескерсек, оның ақиқат ауылын іздеуде, алаштың «ақтаңдақтарын» ақтап алуда өз ұлтына деген асқан махаббат жатқанын аңғару қиын емес. Оны ғалым жайлы өзге де әдебиетшілердің, ғалымдардың естеліктерінен, пікірлерінен байқап, көріп те отырмыз. Жан-жақта шашырап жүрген қазақты «жалғызым» деп жүрегiнен орын берген, алаш үшiн әдебиет майданында қаймықпай, аянбай тер төккен Тұрсынбек Кәкішев есiмiн алаштан бөліп қарау, мүмкін емес. Өйткені, алаштың ақиқат шымылдығын ашуда, туған халқының тарихи шындығын әділ таразылауда ғалымның еңбегі ерен.

Бұрмалауға түскен тарихымыздың бұлтартпас шындығын анықтау ғалым адамға оңай жұмыс емес. Ол аса төзімділікті, фактімен сөйлейтін білімділікті, қажырлылықты әрі аса батылдықты талап етеді. Аталған қасиеттің барлығы ғалымның бойында тоғысқан. Зерттеуші әлі күнге дейін келе жатқан «Сәбит пен Сәкен болмаса, Кеңес үкіметі Қазақстанда орнамайтын еді, сондықтан соның барлық күнәһары осы екеуі болды» деген жаңсақ пікірге үнемі ұшырасып келді. Тарихи деректерді ұсына отырып, Сәкен мен Сәбиттің іс-әрекетіне дәл баға беріп, ел мүддесін көздеген, елді жеткізу жоспарын ойластырған Сәкеннің одан басқа ойының болмағандығын, қазіргі кезде Алаш қайраткерлері жайлы мақалалар жазылып, шаралар қолданылып жатқандығын, ал шындығына келгенде Алаштың көздегені де, Сәкеннің, Сәбиттің көздегені де – қазақ халқының жағдайы екендігін ашып көрсетеді. Осы мәселе жайында зерттеушінің «Сәкен және Алаш азаматтары» еңбегінің орны ерекше. Ғалым өз сөзінде: «Осы жағынан келгенде мына біздің жігіттер бірін-біріне қарсы қойып, бір кебісті бір кебіске сұғып отырмаса іштері пысады, онан да тарихта болған құбылыстардың тамырын біліп, соның шындығына жетіп, кім, не үшін күресті, соны фактімен білген дұрыс» - дейді [4]. Ғалымның зерттеу жұмыстарын оқи отырып, Алаш қозғалысы жайлы тарихи тың деректерге ұшырасамыз. Оның бәрі дәлелі мен дәлдігі дөп келетін, тарихи фактілерге сүйеніп жазылғанына көз жеткіземіз. Расында, алашты тарихи тұрғыда әділ бағалай алмауымыз ғалым айтқандай, көріп тұрған нәрсені көрдім деп @айта алмауда, «ақты – ақ, қараны – қара» дей алмауымыздан, әртүрлі сыңаржақ пікірлердің ығына жығылуымыздан шығар. Алайда, Тұрсынбек Кәкішевтің алаштанудағы ерен еңбегі, үзіліссіз жазылған көптеген зерттеулері алаш зиялыларына деген құрметімізді арттыртпаса, кемітпек емес.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://qazaqadebieti.kz/1870/t-rsynbek-k-kish-ly>
2. <https://abai.kz/post/60214>
3. Т. Кәкішев «Санадағы жаралар», Алматы, 1992 ж.
4. <https://www.astana-akshamy.kz/tursynbek-kakishev-akademik-arqagha-ke/>

ОҚУШЫ ТАНЫМЫНДАҒЫ «ҚИЯЛ» КОНЦЕПТІСІНІҢ КОГНИТИВТІК СИПАТЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Шахманова Г.Ш., п.ғ.м.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

gulshat.shakhmanova@mail.com

Когнитивтік құрылымның негізгі элементтерінің бірі – концепт. Когнитивтік лингвистика тілдік таңба арқылы тілдегі кодталған ақпараттарды ашу әрекетін іске асырса, ал концептілер тілдік сананың вербалданған бірліктері, этникалық дүниетаным ретінде қызмет атқарады.

«Концептілерді когнитивтік аспектіде зерттеу маңызды болып табылады, өйткені тілді, тілдік фактілерді когнитивтік тұрғыдан зерттеу тілдің адаммен, оның интелектімен және ақыл-ойымен, барлық ойлау және танымдық үдерістерімен, олардың негізін құрайтын механизмдер мен құрылымдардың қарым-қатынасының перспективасын көрсетеді», – деп тұжырымдайды ғалым Е.С.Кубрякова [1,3].

Ғалым А.Исламның пікірінше, концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым [2,15].

Демек, концептінің басты белгілерінің бірі – оның мәдени реңкінің болуы. Сондықтан ол ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болып саналады. Концепт тілдік термин ретінде әртүрлі аспектіде зерттеледі.

Мәселен, зерттеуші А.Әмірбекова поэтикалық мәтіндерде автордың концептісін таныту және қолдану шеберлігіне қарай және концептілер санада танылу деңгейіне ақиқат дүниенің болмысы мен өзіндік ерекшелігіне қарай *метафизикалық, ұлттық-мәдени, эмоционалды концептілер* деп үшке бөліп қарастырады.

Ұлттық-мәдени концептілер – тек ұлттық танымда ғана жан-жақты ақпаратымен жүйеленіп, сол ұлттың мәдени құндылығын көрсететін концептілер.

Эмоционалды концептілер – ақиқат дүниелер адам санасындағы эмоционалды, аффектілі көңіл-күй арқылы, ішкі сезім арқылы танылатын концептілер.

Метафизикалық концептілер – ақиқат немесе бейақиқат дүниедегі абстракцияның, жоғары дәрежедегі құндылықтарын танытатын ментальді мазмұн [3].

Метафизикалық концептілер сезіну әрекеті арқылы рухани құндылықтарды тану нәтижесінде хабарланады. Адам тәжірибесі арқылы ғана танып білуге болатын құбылысты дамыту барысында ғана түсінуге болатын ұғымдарды көзбен көріп, қолмен ұстап тану мүмкін емес. Сондықтан философиялық мәні басым, адамның қажеттілігін өтейтін абстрактілі ұғымдарды нақты тұрақталған дефинициялармен танытуға болмайды. Оны адам қалай сезінеді, қалай басынан өткереді, сол әсері арқылы танытады [4,20].

Поэзияда метафизикалық концептілер жиі кездескенмен, «Қиял» лексемасы қазақ тіл білімінде күні бүгінге дейін жеке концепт ұғым ретінде немесе тілдік құрылымдық тұрғыдан жеке тақырып көлемінде арнайы ғылыми айналымға түспегені белгілі.

Қиял – аса бағалы қасиет. Адам әрекетінің, бала әрекетінің барлық түріне қиял қатысады. Қиялды баланың ойынынан да, оқу процесінен де, еңбек әрекетінен де тауып алуға болады. Баланың қиялы ересек адамның қиялынан өзгеше келеді.

Зерттеуші А.Жатсель: «қиял – бұл адам дамуының өте ерте кезеңдерінде қалыптасатын қабілеті» [5, 17] - деп жазса, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «қиял – заттар мен құбылыстардың субъективті образдарын қайтадан жаңартып, өңдеп бейнелеуде көрінетін тек адамға ғана тән психикалық процесс» делінген [6, 258].

Қиял танымына байланысты тілімізде «бой жетпеген жерге – ой жетеді, қыран жетпеген жерге – қиял жетеді», «құшаққа сыймаған, қиялға сыяды», «қиял шындыққа ұласады», «қиял қыл асырады», «қиялдағы тілекті, қолдағы тірлік билейді» секілді лингвомәдени тілдік бірліктер кездеседі.

Қиял – арман концептісінің синонимиялық бөлігін құрайтын микрожүйе. Қиял микрожүйесінің синтагмалық сипатын ұшқыр қиял, жеті қат жер төңкерілу, қанатын қағып-қағып жіберу, самғап ұшу, айға қону, сынды күрделі тіркесті сөздер құрайды. Бұл аталған сөздердің контекстік мәніне үңілсек:

Жеті қат жерің мына төңкерілген,

Жеті қат аспанменен көмкерілген.

Адамзат оның бәрін ерте білген,
Ертегіге табысқан ертеңімен,
Ғаламаттар туылған ертегіден,
Ғаламаттар жасалған ертегіден,
Ертегілер **қиялын** ерте жүрген.
Ғаламдық ақиқатты бұл адамзат
Галилей, Коперниктерден ерте білген.

Барлығын да адамзат **қиялдаған,**

Қиялдап жер бетіне сыя алмаған.

Ойлап-ойлап отырып кілемімен

Аспанға ұшудан да ұялмаған.

Қиялдап менің дана, байғұс бабам,

Алайда атқа мініп, Айға ұшпаған.

Бабамның қиялымен қанаттанып,

Бүгінмен Айға қонып, жайды ұстағам [7,66]

Күні кеше ғана бүкіл планета болып, біздің ауылдық Аралбаев ағайды **Плутонға сапарға шығарып салып едік.** «Мына тұрған жақын жер емес пе?» **Көзді ашып-жұмғанша жетіп келеді деп», қаннен-қаперсіз жүргенбіз. Кенет күтпеген оқиғаға душар болыпты.**

Мұны біз кейін білдік...

Аралбаев ағай Айдағы планетаралық ғарыш айлағынан ұшысымен, Плутонға апаратын тура жолға түседі. Кемеде жалғыз өзі. Жоқ, жалғыз емес, қасына өзінің бұрын да талай сапарға бірге барысып жүрген **Құтжолы бар. Құтжол – робот [7,78].**

Күндердің бір күнінде хан өзінің екі баласын шақырып алып:

- Бүгін қара бие құлындайды. Бұл – тоғызыншы құлындауы. Құлындаған күні түнде **құлын жоқ болып кетеді.** Бүгін осы биені өздерің күзетіңдер. Не болғанын көздеріңмен көріңдер, - дейді.
- Мұны Кендебай естіп тұрады.

Кешке ханның екі баласы күзетке барғанда, Кендебай да жасырынып барып отырады. Біраздан кейін ханның екі баласы қорылдап ұйықтап қалады. Кендебай ұйықтамай отыра береді. Таң біліне берген кезде бие **алтын құйрықта, құндыз жүнді арғымақ құлын туады.**

Бір кезде **аспаннан бір бұлт түйіліп келеді де,** құлынды ала жөнеледі. Кендебай шап беріп, құйрықтан ала түседі. Кендебайдың қолында **алтын құйрық жұлынып қала береді.** Кендебай **алтын құйрықты** қойнына тығып, ұйықтап қалады [7,67].

...Екеуі жүріп кетеді. Тағы елсізбен келе жатса, жолдарында бір адам көрінеді. «Негіп жүрген адам?» деп байқаса, киіктерді матап жүрген адам екен, екі аяғына

байлап алған қазандай екі қара тасы бар. Сол тастар мен де қашқан киік терді құтқармайды.

– О, неғып жүрген адам сың? – деп екеуі қа сына жетіп келеді.

– **«Жердің үстіндегі Төстік жердің астына түсті»** деп естіп, соған жолдас болайын деп, жолын тосып жүрген адаммын, – дейді.

– Төстікке жолдас боларлық тай қандай өнерің бар еді? – дейді Төстік.

– **Мен аяғыма шаң жұқпас жүйрікпін, ұшқан құс, жүгірген аңның менен құтылатыны жоқ.** Киік терді қуғанда өз екпініммен ағып өтіп, ұстай алмайтын болған соң, аяғыма қазандай қара тас байлап алып қуамын [7,69].

Оқушылардың жан қуатын арттыратын, халқымыздың сан ғасырлық тұрмыс-тіршілігінен мәлімет беретін, ұлттық мәдениетіміздің деңгейін көрсететін асыл қазыналарымыздың бірі – фольклорлық мұраларымыз. Осы мұраларымызға терең бойлаған адам ел тарихынан мол мағлұмат алады. Бір қарағанда қиял дүниесі болып көрінетін фольклорлық шығармаларда халықтың тарихы, наным-сенімі, дүниетанымы туралы қаншама құнды мәлімет бар. Қарапайым, қиял аралас күйде әсірелей суреттелу фольклорлық шығармалардың өзіндік ерекшелігі болып табылады. Сондықтан да оқулықта берілген «Керқұла атты Кендебай», «Ер Төстік» сынды қиял-ғажайып ертегілерінің берер тәрбиелік мәні зор.

Әр баланың қиял ерекшеліктері оның жеке қызығушылықтары мен қасиеттеріне, алдына қойған мақсатына байланысты болып келеді. Бұл арада суды аңсап шөлдеген жолаушының қиялы мен екі-үш күннен кейін емтихан тапсыратын оқушының, машинасының тетігін жетілдіруді ойлап жүрген инженердің қиялы немесе ұстаздарының алдында, сыныптастарының арасында беделді, батыр әрі танымал тұлғаға айналғысы келетін бала қиялын салыстырып көруге болады:

Мен армиядан батыр атанып, орден тағып келе жатырмын. Көпір аузында шоқ-шоқ гүл бумаларын ұстаған нөпір жұрт жолымды тосып тұр. Солардың ішінен көзіме оттай басылып, Жанар ұшырай кетеді. Аңсап көріскен Қозы мен Баяндай бір-бірімізге құшақ жая ұмтыламыз.

– **Жанар!**

– **Қожә!**

Мектеп директоры Ахметов бастаған бір топ мұғалім қасыма келеді. **«Жарайсың, Қожә! Жігіт-ақ екенсің! Біз сенің мұндай ержүректігіңді білмей, баяғыда бекер ұрсады екенбіз ғой! Кешір»**, – дейді Ахметов. **«Иә, талқыдан талқыға сап, күн көрсетпеуші едіңіздер, – деймін. – Әсіресе әлгі Майқанова апай... Майқанова маған батып келе алмай, бір шетке таман ыңғайсызданып тұрады. «Сіз неге оқшауланып тұрсыз, бері келіңіз», - деймін. Ол қалтырай басып жақындай түседі. «Кешір, Қожә... Баяғыда саған пионер лагеріне жолдама бермегенімді ұмытпаған боларсың». «Иә, ұмытқаным жоқ». «Кешір, кешір, айналайын Қожатай»** [7,74].

Оқушы танымында «Қиял» концептісі белгілі бір дәрежеде өзгешеліктері бар ассоциацияларды тудырады. Ассоциация дегеніміз адам психикасының заттар мен құбылыстардың қасиеттерін байланыстыра алуы. Яғни негіз ретінде алынған құбылыс ассоциациялары болып оның түрлі қасиеттері, сипаттары, белгілері, сыртқы көріністері, ішкі әлемі танылады. Сөзіміз дәлелді болу үшін, оқушының когнитивтік даму деңгейін анықтау мақсатында психолінгвистикалық эксперименттің бір түрі ретінде 5-сынып оқушыларының арасында ассоциативтік сауалнама жүргізілді.

Туындаған ассоциациялар:

Аты-жөні, жасы	«Қиял» концептісі
Жанат, 11 жас	Бір нәрсені армандау
Әсел, 12 жас	Сезімге ерік беру
Дидар, 11 жас	Ойдың жан-жаққа кетуі

Айжан, 11 жас	Орындалмас арман
Дария, 11 жас	Қиялдай білу – ерекше қабілет
Нұрай, 11 жас	Құстар секілді ұша білу
Дария, 11 жас	Қиял – мақсат
Лейла, 10 жас	Қиял – мақсатқа жеткізеді
Ақбота, 11 жас	Қиял дегенде арман сөзі ойға келеді
Меруерт, 11 жас	Ол тек адамға тән қасиет
Нұржан, 11 жас	Қиял – ол адамдардың өз ойындағы фантазиялық әлемі
Нұргүл, 11 жас	Қиял – ол адамның ойындағы нәрселер, заттар. Қиялсыз адам көңілсіз болады
Айқын, 11 жас	Бұл біздің ойымыздағы ойлар. Біз қиялмен түс көреміз.

Осы жүргізілген сауалнамадан «Қиял» концептісінің өзіндік қасиеттері бар, бірақ көзбен көріп, қолмен ұстап көре алмайтын философиялық мәні басым құбылыс екенін көреміз.

Сонда оқушы танымында «қиял» концептісінің мазмұнын ашатын төмендегідей күрделі тіркесті сөздер қалыптасады:

Қорыта айтқанда, «қиял» концептісі бала бойындағы ерік-жігерді тәрбиелейтін, тақырыптық аясы кең, концептуалды өрісі ауқымды концепт болып табылады. Қиялы мен арманы сай келген бала өскенде мықты, ортасында сыйлы азамат болады. Өйткені қиял арқылы алдағы ісінің нәтижесін, өмір жолын дұрыс болжап, көре алады. Әрбір істі дұрыс мақсатқа бағыттай отырып, жақсы нәтижеге қол жеткізеді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Кубрякова Е.С. Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус // Известия РАН СЛЯ. 1994. –Т.56.
- 2 Ислам А. Тіл мен ойлаудың екі жақты бірлігі танымдық ғылымында // Тілтаным. – Алматы, 2003. № 2. 70-74 б.
- 3 Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшеліктері (М.Мақатаев поэзиясы бойынша). Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы:

- Аманат-ТТ, 2006. –125 б.
- 4 Абдрахманова М. Б. Концепт хромотологиясы // ҚазҰУ Хабаршысы №7, 2005. – 22-25 бб.
 - 5 Шелехова О. О. Исследование воображения у старших дошкольников // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 10. – С. 101–105. – URL: <http://e-koncept.ru/2015/95064.htm>.
 - 6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі : 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі / - Алматы: Дайк-Пресс, 2008 . – 967 б.
 - 7 Ермакова Т.Н.,Отарбекова Ж.К., Мұнасаева Р.Н. Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. – Астана: Арман ПВ, 2017. – 144б.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің ректоры М.Қ. Сырлыбаевтың алғы сөзі	4
--	----------

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАШЫЛАР ПЛЕНАРНЫЕ ДОКЛАДЫ

Алманова Ж. С. (Нұрсұлтан қ.) «Использование цифровых технологий для агрохимической оценки земель и плодородия почвы».	5
Шаматов Д. (Нұрсұлтан қ.) «Professional socialization of graduates of pedagogical institutions».	11

«ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР, ТАРИХ» секциясы Секция «ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ, ИСТОРИЯ»

Абдрахманова С.А., Жапарова К.Г. (г.Кокшетау) Патриотизм как источник высокой нравственности.	13
Абдрахманова С.А., Жапарова К.Г. (Көкшетау қ.) Ұстаз деген ұлағатты ұғым	15
Азретбергенова Э.Ж. (г.Алматы) Возникновение книгоиздания в казахстане его развитие до 1917 г.	17
Айткожин Д.К., Габидулин Р.С. (г.Кокшетау) Главные философские идеи мартина хайдеггера.	20
Айткожин Д.К., Габидулин Р.С. (г.Кокшетау) Проблематика свободы в философии жана поля сартра.	22
Айткожин Д.К., Габидулин Р.С. (г.Кокшетау) Философские идеи карла ясперса.	24
Айткожин Д.К., Габидулин Р.С. (г.Кокшетау) Этический гуманизм эриха фромма.	25
Айткожин Д.К., Габидулин Р.С. (г.Кокшетау) Социальные взгляды герберта маркузе.	27
Ахметова Г.Б., (Көкшетау қ.) Қоғамдағы құндылық бағдар жүйесіндегі діни құндылықтар.	29
Буканова Р.Г., Төлепбергенов Ғ.М., Шукеева А.Т. (Кокшетау қ.) Алаш зиялылары және з.в.тоғанның ұлттық мемлекет құрудағы идеялық ықпалдастығы және қазіргі мемлекетшілдік идеяларымен сабақтастығы.	33
Жайлауова Г.Ө., Абденова С.А. (Көкшетау қ.) Ұлы даладан шыққан ұлы ойшыл.	39
Жаманова Г.Т., Утегенов М.З. Көкшетау қ.) Демографические процессы в кср с начала 20-х до 90-х годов хх века	43
Идрисов Р.А., (Көкшетау қ.) Отандық археологияның дамуындағы солтүстік өңірді зерттеу туралы.	47
Муратова С.Р. (Ресей, г.Тюмень) История пограничных фортификационных укреплений Западной Сибири XVIII века в трудах отечественных исследователей военно-инженерного искусства	51
Мухамедеева И.А., Мухамбетова Д.С. (г.Кокшетау) Взгляды казахских просветителей на социальный и правовой статус женщин.	62
Мухамедеева И.А., Мухамбетова Д.С. (г.Кокшетау) Участие женщин кокчетавской области в экономическом развитии региона с 1954 года по 1973 год хх века	66
Сейткасымов А.А., Ахметова А.Ж. (г.Кокшетау) Период депортации народов в казахстан в 30-50 годы хх века	69
Тулепбергенов Г.М., Жусупова Р.К. (г.Кокшетау) Казахстанцы в годы великой	73

отечественной войны.

Тюлебаева О.С. (г.Кокшетау) Сакральная география акмолинской области	77
Уалиев Т.А.(Кокшетау қ.) «Едіге» батырлық жыры тарихнамасының мәселелері	82
Stukalenko N.M., Alkenova B.K., Zeynelova A. E. (Kokshetau. Kazakhstan) Empowering our teachers with 21 st- century skills for today	86
Шуматов Э.Г. (Кокшетау қ.) Оқыту процесінде студенттердің (курсанттардың) ұлттық-мәдени құндылықтарды қалыптастыру	91

«ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР, ТІЛДЕР МЕН ӘДЕБИЕТ» секциясы Секция «ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ, ЯЗЫКИ И ЛИТЕРАТУРА»

Абуталипова Б.М. (г.Кокшетау) Лексические новации, связанные с covid-19.	94
Айсенова Н.Н., Кажыбаева Г.К. (Кокшетау қ) Қазіргі қазақ балалар әңгімелеріндегі «балалық шак» концептісі.	98
Акынова Д.Б., Альмусаева А.С. (г.Кокшетау) Грамматическая интерференция при обучении английскому языку.	101
Альмусаев О.С. (г.Кокшетау) Выбор субд автоматизированной системы государственного управления.	105
Альмусаев О.С. (г.Кокшетау) Роль систем моделирования на стадии проектирования автоматизированных систем управления.	107
Асенова А.Б. (г.Кокшетау) О классификациях русской и казахской сказочной прозы.	109
Асенова А.Б. (г.Кокшетау) Элементы символизма в поэзии магжана жумабаева.	113
Волкова Т.А., Мамочкина О.А. (г.Караганды) Дифференцированная работа по функциональной грамотности на уроках, как основа личностно - ориентированного обучения младших школьников.	117
Габбасова Н.О.(г.Кокшетау) Английский язык в профессиональной сфере в эпоху глобализации.	121
Жиеналина А.М., Анищенко О.А. (г.Кокшетау) Топонимическое пространство в «дневнике путешествий» (поездка в западный край китайской империи) шокана уалиханова.	125
Жукенова А.К., Амирасланова Н.А. (г.Кокшетау) Проблема формирования языковой компетенции студентов в условиях дистанционного обучения.	129
Жукенова А. К., Тасбулатова Ж.С., Досумова М.М. (г.Кокшетау) Теоретические основы формирования и развития языковой компетенции по курсу: «практическая грамматика английского языка».	133
Zhunusova S. E. (Kokshetau, Kazakhstan) Linguoculturological aspect of phraseological units of the english language.	137
Зикирина С.Д., Г.К.Кажыбаева. (Кокшетау қ.) Асқар алтай прозасындағы адам-қоғам шындығының суреттелуі.	141
Калмаганбетова Г.Т. (Кокшетау қ.) Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайларында дарынды оқушылармен жұмыс жасаудың жолдары.	145
Койшина Г.О., Смагулова Н.К (Кокшетау қ.) Қазақ әдебиетіндегі абыз бейнесі.	149
Қарасай Н.Ж., Құралай Мұхамеди (Алматы, Қазақстан) Құжаттық лингвистиканың зерттелуі.	153
Маукеева А.О., Байгушикова А.М. (Алматы, Қазақстан) Роль научного текста при обучении языку специальности.	157
Мижутиге К.В., Жукенова А.К. (г.Кокшетау) Использование аудиокниг при развитии навыков произношения учащихся.	161
Мурзагельдина К. Р. (Кокшетау қ.) Қазақ тілі сабақтарында бірлескен топтық жұмыс арқылы оқушылардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру.	164
Мусина А.Е., Рыспаева Д.С. (Кокшетау қ.) Қашықтықтан оқыту кезіндегі	167

темпераменттің психологиялық әл-ауқаты.	
Нургалиева М. Н. (Көкшетау қ.) Қазақ тілі сабақтары арқылы басқа ұлт өкілдерін ұлттық мәдениеттілікке тәрбиелеу.	171
Омарова Н.Г., Анищенко О.А. (г.Кокшетау) Лингвоаксиология в свете научных изысканий.	175
U.Sartpay. (Almaty) Comprehension of jokes in b2-level english to foster critical cultural awareness in the english class.	178
Саттыбаева Б.А. (Көкшетау қ.) Қазақ тілі сабағында сын тұрғысынан ойлау технологиясының тиімділігі.	181
Саттыбаева Б.А. (Көкшетау қ.) Қазақ тіліне тән дыбыстарды сөз ішінде дұрыс айтуға үйрету.	186
Смағұлова Г.Н., Оразова Н.С. (Алматы, Қазақстан) Қазақ халқының барша тіршілік болмысы табиғатпен тамырлас.	191
Ulzhan S. (Almaty, Kazakhstan) Comprehension of jokes in b2-level english to foster critical cultural awareness in the english class.	196
Хуантай Р., Жәмбек С. (Көкшетау қ.) Қазақ әдеби сын тарихын жүйелеудегі Т.Кәкішұлының зерттеушілік қызметі.	199
Хумар Б.К., Г.К. Кажигаева (Көкшетау қ.) Тұрсынбек Кәкішев – алаштанушы ғалым.	203
Шахманова Г.Ш. (Көкшетау қ.) Оқушы танымындағы «қиял» концептісінің когнитивтік сипаты мен қызметі.	206

«ШОҚАН ОҚУЛАРЫ-25» тақырыбында «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан ғылымы.
Жетістіктер және даму болашағы» тақырыбында Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің
30 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ
21 сәуір

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции,
«ШОҚАН ОҚУЛАРЫ-25» на тему «Наука Казахстана за годы Независимости. Достижения и
перспективы развития», посвященную 30-летию Независимости Республики Казахстан
21 апреля

MATERIALS
of the International practical science conference
«SHOQAN OQULARY - 25» on the topic «Science of Kazakhstan for the years of Independence.
Achievements and prospects of development», dedicated to the 30th anniversary of Independence of the
Republic of Kazakhstan
April 21

Том 1

Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті коммерциялық
емес акционерлік қоғамы баспаханасында басылған
23.04.2021 ж. баспаға ұсынылды. Көлемі: 13,4 б, т. б.
Тираж 100 экз. Тапсырысы № 24
Мекенжайы: Қазақстан, Ақмола обл., Көкшетау қаласы,
Темирбекова көшесі, 30а,
e-mail: www.kgu.kz